

ՀՈՎԱԿԻՄ ԲՈՅԱԶՅԱՆ

ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ ԵՎ
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐՆ
ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1912-1914 ԹԹ.

ԵՐԵՎԱՆ - 2010

9(47.925)
F-84

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՈՅԱԶՅԱՆ ՀՈՎԱԿԻՄ ՍԵՐԳԵՅԻ

4325

ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ ԵՎ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ
ԽՆԴԻՐՆ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1912-1914 ԹԹ.

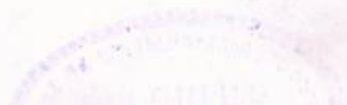
ՍԵՆՐՈՊ ԱՐԲ. ԱՇԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇՄՐ
53

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
53

Signature

Երևան
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
2010

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Բ 842

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Ս. Ս. Ստեփանյան

Բոյաջյան Հ.

Բ 842 Պողոս Նուբար Փաշան և բարենորոգումների խնդիրներն
Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ. - Եր.: Պատմության
ինստիտուտ, 2010.- 208 էջ:

Մենագրության մեջ արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, պատմագիտական գրականության և պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա ուսումնասիրված և լուսարանված է առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելուն ուղղված եզրակացության հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար Փաշայի գործունեությունը: Ներկայացված են ակամավոր գործչի ջանքերն եվրոպական ղեկավար շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացմանն ի նպաստ դարձնելու ուղղությամբ:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ISBN 978-99941-73-38-9

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Վերականգնված հայկական անկախ պետականության պայմաններում երկրի արտաքին քաղաքական հիմնական խնդիրներից մեկը հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հասնելն է: Դրա կարևոր գրավականներից է՝ որքան հնարավոր է շատ պետությունների կառավարությունների, խորհրդարանների համախմբումը և նրանց ջանքերի ներգավումն ու ծառայեցնելը ցեղասպանության ճանաչման գործին: Այս իմաստով «Պողոս Նուբար Փաշան և բարենորոգումների խնդիրն Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ.» թեմայի ուսումնասիրությունն ունի քաղաքական արդիականություն. հայ դիվանագիտության պատմության մեջ Պ. Նուբարն առաջիններից էր, որ փորձեց ձեռք բերել մեծ տերությունների ղեկավար շրջանների աջակցությունը Հայկական հարցի լուծման խնդրում: Այս շրջանի նրա գործունեության ուսումնասիրումը կարող է օգտակար լինել հայ դիվանագետների համար:

Թեմայի գիտական արդիականությունն այն է, որ նվիրված է հայ ժողովրդի պատմության առանցքային հիմնախնդիրներից մեկին՝ Հայկական հարցին, որը, չնայած բազմաթիվ հետազոտությունների, դեռևս ուսումնասիրման կարիք ունի: Աշխատությունում, մասնավորապես, փորձ է արվում լուսարանել առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելուն ուղղված եզրակացության հայ ակամավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար Փաշայի գործունեությունը:

Աշխատության թեման ընդգրկում է 1912 թ. հոկտեմբերից մինչև 1914 թ. հուլիս ամիսներն ընկած ժամանակաշրջանը, որն առանձին փուլ է Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմության մեջ և հարուստ պատմական իրադարձություններով:

Աշխատության նպատակն է համակողմանի ուսումնասիրել և լուսարանել 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների խնդրի միջազ-

գային դիվանագիտական քննարկման ընթացքում Պողոս Նուբար Փաշայի ծավալած գործունեությունը: Ելնելով ուսումնասիրության նպատակից՝ աշխատությանում հարուստ փաստական նյութի հիման վրա խնդիր է դրվել՝

- բացահայտել Հայկական հարցի վերաբացման նախադրյալները և այդ խնդրում մեծ տերությունների ունեցած դիրքորոշումներն ու շահախնդրությունները,

- ներկայացնել տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցի պաշտպանության համար Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ Հայ Ազգային Պատվիրակության կազմավորման գործընթացը,

- լուսաբանել հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծման վերաբերյալ Պ. Նուբարի ունեցած հայացքները,

- ցույց տալ Պ. Նուբարի ձեռնարկները եվրոպական ղեկավար շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացմանն ի նպաստ դարձնելու ուղղությամբ,

- վեր հանել Պ. Նուբարի ջանքերը Հայկական հարցում Գերմանիայի դիմադրությունը մեղմելու խնդրում,

- ներկայացնել հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների ընտրության և նրանց իրավասությունների պաշտպանության գործում Պ. Նուբարի դերը:

Աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են արխիվային նյութերը, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուները, ժամանակի մամուլը և պետական, քաղաքական, հասարակական գործիչների ու դիվանագետների հուշագրությունները:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի Ազգային Արխիվի /ՀԱԱ/ տարբեր ֆոնդերում /ֆ. 57, ց. 5; ֆ. 113, ց. 1; ֆ. 430, ց. 1; ֆ. 503, ց. 1/ պահվող նյութերը, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ճիշտ պատ-

կերացում կազմելու Հայկական հարցի վերաբացման և դրա շուրջ ծավալվող դիվանագիտական պայքարի մասին, ինչպես նաև լուսաբանելու եվրոպական ղեկավար շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքն արևմտահայության խնդրին ի նպաստ դարձնելու ուղղությամբ Պ. Նուբարի կատարած ձեռնարկներն ու հայկական բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ նրա ունեցած հայացքները:

Հայկական հարցի վերաբացումը, Ազգային Պատվիրակության կազմավորումն ու Պ. Նուբարի ձեռնարկները լուսաբանելու համար արժեքավոր են ՀՀ Ե. Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի Թանգարանի /ՀՀ ԳԱԹ/ Ա. Չոպանյանի, Գ. Ջոհրայի, Հ. Առաքելյանի և Վ. Մալեզյանի ֆոնդերում գետեղված փաստաթղթերը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում /Կաթողիկոսական դիվան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ/ և ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի Լեոյի անձնական արխիվում /ֆ. 1, ց. 1/ եղած ուշագրավ նյութերը:

Հայկական հարցի քննարկման շուրջ ծավալվող իրադարձությունները, եվրոպական մայրաքաղաքներում Պ. Նուբարի կատարած ձեռնարկներն ու դրանց նկատմամբ ռուսական իշխանությունների ունեցած վերաբերմունքը լուսաբանվում է Ռուսաստանի Արտաքին Զաղաքականության Արխիվի «Զաղաքիսիվ» ֆոնդում հավաքված փաստաթղթերում, որոնք միկրոժապավենների տեսքով պահվում են Հայաստանի Ազգային Արխիվում:

1913 թ. հունիս – 1914 թ. փետրվար ամիսներին Պ. Նուբարի ծավալած գործունեության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք ունեն Փարիզի Նուբարյան Մատենադարանի Հայ Ազգային Պատվիրակության արխիվի փաստաթղթերը /թղթ. 1/1, 1/2/:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ Գերմանիայի ղեկավար շրջանների հետ Պ. Նուբարի վարած բանակցությունների լուսա-

բանման համար հետաքրքրություն են ներկայացնում գերմանական Հալլե քաղաքի Յոհաննես Լեփսիուսի Արխիվի որոշ փաստաթղթերը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն դիվանագիտական փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները, որոնք ընդգրկում են Հայկական հարցի վերաբերյալ վավերագրեր¹, հնարավորություն են տալիս լուսաբանել արևմտահայերի անտանելի ծանր կացությունը², 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների հարցի շուրջ տեղի ունեցած դիվանագիտական քննարկումներն ու պայքարը, այդ խնդրում տերությունների դրսևորած դիրքորոշումներն ու շահախնդրությունները³: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Վ. Ղազարյանի խմբագրությամբ լույս տեսած արխիվային նյութերի ժողովածուն⁴, ուր տեղ են գտել Հայկական հարցի պաշտպանությամբ Պ. Նուբարի 1915-1918 թթ. ծավալած գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերը:

Աշխատության համար աղբյուրագիտական կարևոր հիմք են հանդիսանում ժամանակի դեպքերի ու իրադարձությունների ականա-

¹ Լեօ, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915; Լազևան Գ., Հայաստանը եւ հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942; Сборник договоров России с другими государствами /1856-1917/, под ред. Е. Адамова, Москва, 1952.

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան, 1991:

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972; Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года — 10 мая 1914 года, Петроград, 1915; Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/. Материалы политического архива Министерства Иностранных Дел Кайзеровской Германии, под ред. В. Микаеляна, Ереван, 1995; Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., Сборник секретных дипломатических документов бывшего Императорского Российского Министерства Иностранных Дел, Москва, 1922; Германские источники о геноциде армян. Период первой мировой войны. Сборник документов и материалов в 2-х томах, под ред. С.Степаняна, том 1, Ереван, 1991; Будущее устройство Армении по официальным документам Оранжевой книги, трактующей Реформы в Армении, Петроград, 1915; Ohandjanian A., K.u.K. Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven. Band I, 1912-1914, Wien, 1988.

⁴ Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, ed. by V. Ghazarian, Waltham, 1996.

տես և մասնակից պետական, քաղաքական, հասարակական գործիչների և դիվանագետների հուշագրությունները: Այդ հուշագրությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում այնպիսի գործիչների հուշագրությունները, ինչպիսիք են Կ. Պոլսի Ազգային Կենտրոնական Վարչության և Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Վ. Փափագյանը¹, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Կենտրոնական Վարչական Ժողովի ատենադպիր, Ազգային Պատվիրակության ընդհանուր քարտուղար Վ. Մալեգյանը², ՀԲԸՄ հիմնադիրներից Ե. Աղաթոնը³, հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչներից Լ. Վեստենենկը⁴, որոնք, անմիջականորեն շփում ունենալով Պ. Նուբարի հետ, իրենց աշխատություններում անդրադարձել են նրա 1912-1914 թթ. գործունեությանը: Երկրորդ խմբի մեջ մտնող հուշագրությունների հեղինակները՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը⁵, Թիֆլիսի քաղաքապետ, Հայոց Ազգային Բյուրոյի անդամ Ա. Խատիսյանը⁶, Ադանայի հայոց նախկին առաջնորդ Մ. Սերոբյանը⁷, Լեոն⁸, թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր Ա. Գարոն⁹, Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովը¹⁰, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին քարգման Ա. Մանդելշտամը¹¹, Ռուսաստանի Պետական Դումայի պատգամավոր, կադետական կուսակցության առաջնորդ Պ. Միլյուկովն¹² իրենց աշխա-

¹ Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, Պէյրոս, 1952; նույնի, Հայկական բարենորոգումները (1912-1914), «Վեն», Փարիզ, 1933, N 1-2, 1934, N 1-2:

² Մալեգյան Վ., Դամբոս վրայ /Յուշաբաղ/, Բարիզ, 1950; նույնի, Դամբոս ծայրը, հտ. Ա, Բ, Փարիզ, 1954, 1955:

³ Աղաթոն Ե., Կեանքիս յիշատակները, Ժընև, 1931:

⁴ Westenenk L., Diary Concerning the Armenian Mission, "Armenian Review", Boston, 1986, vol. 39, N 1, pp. 29-89.

⁵ Զավեն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս. Վավերագրեր և վկայութիւններ, Գահիրե, 1947:

⁶ Խատիսյան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1932, N 11:

⁷ Սերոբյան Մ., Դիտումներ և դատումներ /Էջեր օրագրու/, Պէյրոս, 1932:

⁸ Լեո, Անցյալից /հուշեր, բոլոր, դատումներ/, Թիֆլիս, 1925:

⁹ Գարո Ա., Ապրված օրեր, Բոստոն, 1948:

¹⁰ Сазонов С., Воспоминания, Москва, 1991.

¹¹ Манделштам А., Младотурецкая держава, Москва, 1915.

¹² Миллюков П., Воспоминания, том 2, /1859-1917/, Москва, 1990.

տություններում ներկայացրել են հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ ծավալվող դեպքերն ու իրադարձությունները:

Գժբախտաբար Պողոս Նուբարն իր ծավալած գործունեության վերաբերյալ չի թողել հուշագրություններ: Հայկական հարցին նվիրված իր միակ փոքրածավալ աշխատության մեջ¹, Պ. Նուբարը, ամփոփ ձևով ներկայացնելով դրա պատմությունը՝ ծագումից մինչև առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակահատվածը, շատ համառոտակի անդրադարձել է նաև 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների խնդրին ի նպաստ կատարած ձեռնարկներին:

Աշխատության համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն նաև մի շարք եղիմակների աշխատություններ, որոնք նվիրված են Պ. Նուբարին: Դրանց թվին առաջին հերթին պատկանում է Ե. Օսյանի աշխատությունը², որտեղ կենսագրական տեղեկություններից բացի ներկայացված են նաև հայկական բարենորոգումների իրականացման ի նպաստ եվրոպական թերթերում Պ. Նուբարի տպագրած հոդվածներն ու հայասիրական կոնֆերանսներում կարդացած բանախոսությունները: 1912-1914 թթ. Պ. Նուբարի ծավալած գործունեության վերաբերյալ Ե. Օսյանը տպագրության էր պատրաստել ևս մեկ աշխատություն՝ «Բարենորոգումների խնդիրը և Պողոս Նուպար Փաշան», որը բռնկված առաջին աշխարհամարտի պատճառով լույս չի տեսել³: Պողոս Նուբարին է նվիրված նաև Բարկեն վարդապետի աշխատությունը⁴, որտեղ ներկայացված է 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Փարիզում կայացած միջազգային հայասիրական կոնֆերանսում Պ. Նուբարի կարդացած բանախոսությունը: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Ա. Թերզիպաշյանի աշխատությունը⁵, ինչպես նաև Պ. Նուբարի կենսագրությանը նվիրված երկու գրքույկները⁶: Պ. Նուբարի

¹ Nubar B., Note sur la Question Armenienne, Paris, 1916.

² Օտեան Ե., Պողոս Փաշա Նուպար /կենսագրական նոթեր/, Կ. Պոլիս, 1913:

³ Տես, Սիրունի Յ., Գիծեր Երուանդ Օտեանի կեանքին, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1927, N 8, էջ 51:

⁴ Բարզէն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914:

⁵ Թերզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939:

⁶ Հուշամատեն Պողոս Նուպար փաշայի, Լուս Անցելես, 1986; Նուպար եւ Նուպարաշէն, Փարիզ, 1929:

կյանքին և գործունեությանն է նվիրված Ս. Պողոսյանի աշխատությունը¹:

Աշխատության մեջ լայնորեն օգտագործված են նաև թեմային առնչվող ժամանակի հայկական և ռուսական պարբերական մամուլի շուրջ երկու տասնյակ օրգաններից բաղված փաստական ուշագրավ նյութերը:

Հայկական հարցը հայ պատմագրության ամենաընդգրկուն հարցրից մեկն է: Դրան նվիրված բազմաթիվ աշխատություններում լուսաբալել է նաև առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման խնդիրը: Այդ մասին մի շարք աշխատություններ են ստեղծվել ժամանակի հասարակական և քաղաքական գործիչներ Լ. դը Քոնքանսոնի², Ատոմի /Հ. Շահրիկյան/³, Հ. Աճառյանի⁴, Ե. Գեղամյանցի⁵, Ա. Չոպանյանի⁶, Ս. Բյուրատի⁷, Մ. Սերոբյանի⁸, Լեոյի⁹, Գ. Չոհրապի¹⁰, կողմից, որոնք դեպքերի անմիջական մասնակիցներ և ակնատեսներ էին: Վերոհիշյալ հեղինակները, ներկայացնելով 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների իրականացման շուրջ ծավալվող իրադարձությունները, շատ մակերեսորեն անդրադարձել են նաև այդ շրջանում Պ. Նուբարի կատարած ձեռնարկներին:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Հայկական հարցի վերաբացումը, դրանում մեծ տերությունների դիրքորոշումները, հակատություններն ու դիվանագիտական պայքարը լուսաբանվել է խորհրդ-

¹ Պողոսյան Ս., Պողոս Նուբար Փաշա. Ազգային գործիչը, Երևան, 2004:

² Զոնքանսոն Լ. տը, Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913:

³ Ատոմ, Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914:

⁴ Աճառյան Հ., Տաճկահայոց հարցի պատմությունը /սկզբից մինչև 1915 թ./, Նոր-Նախիջևան, 1915:

⁵ Գեղամեանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում /Հայկական հարցի եօթերորդ շրջանը/, Բաքու, 1916:

⁶ Չոպանեան Ա., Հայաստանը բուրք լուծին տակ, Պոստոն, 1918:

⁷ Բիւրատ Ս., Արեւելյան խնդիր եւ Հայկական հարց, Կ. Պոլիս, 1919:

⁸ Սերոբյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937; նույնի, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով. Վերլուծումներ Հայկական հարցին շուրջ, Գահիրէ, 1948:

⁹ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հտ Բ, Փարիզ, 1935:

¹⁰ Չոհրապ Գ., Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լոյսին տակ, Պէյրութ, 1973:

դահայ պատմաբաններ Ե. Սարգսյանի¹, Ջ. Կիրակոսյանի², Ա. Ավետյանի³, Ս. Հակոբյանի⁴, Մ. Արզումանյանի⁵, Ս. Ստեփանյանի⁶, Ծ. Ադաջանի⁷, Ա. Համբարյանի⁸, Ն. Կարապետյանի⁹, Հ. Միմոնյանի¹⁰, Մ. Քոչարի¹¹, Ն. Սարուխանյանի¹² աշխատություններում: Այդ իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Ա. Նովիչևի¹³, Ա. Մոգիլևիչի և Մ. Հայրապետյանի¹⁴, Լ. Իստյազիմի¹⁵, Մ. Լազարևի¹⁶, աշխատությունները:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են կատարել նաև մի շարք սփյուռքահայ հեղինակներ՝ Կ. Իզմիր-

¹Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, 1964:

²Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965; նույնի, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ /19-րդ դարի 90-ական թթ. - 1914 թ./, գիրք առաջին, Երևան, 1982:

³Аветян А., Германский империализм на Ближнем Востоке, Москва, 1966.

⁴Акопян С., Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967.

⁵Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917, Երևան, 1969:

⁶Степанян С., Армения в политике империалистической Германии /конец XIX - начало XX века/, Ереван, 1975.

⁷Ադաջան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

⁸Համբարյան Ա., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում /1908-1914/, Երևան, 1979:

⁹Կարապետյան Ն., Հայկական բարենորոգումների խնդիրը 1912-1914 թթ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 6, Երևան, 1981:

¹⁰Միմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986; նույնի, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

¹¹Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX - начале XX веков, Ереван, 1988.

¹²Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997:

¹³Новичев А., Очерки экономики Турции до первой мировой войны, Москва-Ленинград, 1937.

¹⁴Могилевич А., Айрапетян М., На путях к мировой войне 1914-1918 гг., Ленинград, 1940.

¹⁵Истягин Л., Экспансия германского империализма в Турции и русско-германские противоречия по армянскому вопросу /1912-1914 гг./, Из истории агрессивной внешней политики германского империализма /Сборник статей/, Москва, 1959.

¹⁶Лазарев М., Курдский вопрос /1891-1917/, Москва, 1972.

յանը¹, Լ. Չորմիսյանը², Ռ. Հովհաննիսյանը³, Վ. Տատրյանը⁴, Ա. Նասիրյանը⁵:

1912-1914 թթ. Հայկական հարցի արժարժույթը և դրա նկատմամբ տարբեր տեսությունների դիրքորոշումները լուսաբանվել են Ռ. Կոչոյանի⁶, Մ. Մարտիրոսյանի⁷, Ա. Խաչատրյանի⁸, Ա. Դամբարյանի⁹ թեկնածուական ատենախոսություններում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հայկական հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը լուրջ ուսումնասիրության չի ենթարկվել արևմտաեվրոպական և ամերիկյան պատմաբանների կողմից: Այդ իմաստով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ռ. Գևիստնի¹⁰, Վ. վան դեր Դյուսենի¹¹ և Հ. Գոլցի¹² հոդվածները:

Հայկական հարցի պատմությունը միտումնավոր կեղծվում է թուրք պատմագրության կողմից: Թուրք պատմաբանները Հայկական հարցը փորձում են ներկայացնել որպես Ռուսաստանի և այլ մեծ տերությունների կողմից արհեստականորեն ստեղծված խնդիր՝ Թուր-

¹ Իզմիրեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրոս, 1964:

² Չորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հտ. Գ, (1908-1922), Պէյրոս, 1975:

³ Hovannisian R., Armenia on the Road to Independence, Los Angeles, 1974.

⁴ Dadrian V., The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Oxford, 1995.

⁵ Nassibian A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, New-York, 1984.

⁶ Коджоян Р., Русская дипломатия и проблема реформ в Западной Армении накануне первой мировой войны (кандидатская диссертация), Ереван, 1990.

⁷ Мартиросян М., Армянский вопрос и русская дипломатия в 1912-1914 гг. (кандидатская диссертация), Ереван, 1990.

⁸ Խաչատրյան Ա., Բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ. և Գերմանիայի քաղաքականությունը Թուրքիայում 20-րդ դարի սկզբին (թեկնածուական ատենախոսություն), Երևան, 2000:

⁹ Դամբարյան Ա., Հայկական հարցը 1912-1914 թթ. և Սեմ Բրիտանիան (թեկնածուական ատենախոսություն), Երևան, 2000:

¹⁰ Davison R., The Armenian Crisis 1912-1914, "The American Historical Review", New York, 1948, vol. LIII, N 3.

¹¹ Dussen W. van der, The Question of Armenian Reforms in 1913-1914, "Armenian Review", Boston, 1986, vol. 39, N 1.

¹² Goltz H., Die "Armenischen Reformen" im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, "75 Jahre Deutsch-Armenischen Gesellschaft Festschrift", Mainz, 1989:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՎԵՐԱԲՇԱՐՇՈՒՄԸ 1912 Թ.

ԵՎ ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ

1) Հայկական հարցի վերաբարձումը
և տերությունների շահախնդրությունը

1877 թ. ապրիլին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Թուրքիայի ծանր պարտությամբ: Ռուսական զենքի օգնությամբ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրումը մեծ հույսեր ներշնչեց նաև արևմտահայությանը՝ օսմանյան անտանգի լուծը թոթափելու իմաստով: Այդ հույսերը կարծես թե արդարանում էին: Պատերազմի ավարտն արձանագրող 1878 թ. փետրվարի 19-ին կնքված Սան-Ստեֆանոյի պրելիմինար պայմանագրի 16-րդ հոդվածը, որը մտցվել էր Ռուսաստանի պահանջով, վերաբերում էր արևմտահայությանը: Այնտեղ ասված էր. «Նկատի ունենալով, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բ. Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ և բարենորոգումներ ու ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»¹: Այս հոդվածով Հայկական հարցն առաջին անգամ մտավ միջազգային դիվանագիտության մեջ. այն իրական երաշխիք էր ստեղծում արևմտահայության կացության բարեկարգման համար, որը պայմանավորված էր գրաված տարածքներում ռուսական զորքերի ներկայությամբ /այդ փաստն ամրագրված էր պայմանագրի 25-րդ հոդվածով/: Սակայն Բալկաններում և Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց մյուս տերությունների, հատկապես Անգլիայի և

քիայի ներքին գործերին միջամտելու համար՝ ամբողջովին անտեսելով արևմտահայության ողբալի կացությունն ու թուրքական անտանգի լուծը թոթափելու նրանց բնական ձգտումները: Այդ իմաստով առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին մեծ տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ հայկական բարենորոգումների պաշտպանության համար Պ. Նուբարի գլխավորությամբ Ազգային Պատվիրակության կազմությունն ու կատարած ձեռնարկները ևս ներկայացվում են որպես Ռուսաստանի կողմից հրահրված: Նման կերպ պատմական իրականությունը խեղաթյուրվում է թուրք պատմաբաններ Է. Կարալի¹, Է. Ուրասի², Ս. Բոչաշի³, աշխատություններում, ինչպես նաև երիտթուրքական առաջնորդներից Ջեմալ փաշայի հուշերում⁴:

Աշխատությունը 1912-1914 թթ. հայկական բարենորոգումների խնդրի պաշտպանությամբ մեծ տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի կատարած ձեռնարկների խորը և համակողմանի ուսումնասիրության առաջին փորձն է: Քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում մի շարք նորահայտ արխիվային նյութեր ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի արխիվներից:

Աշխատության մեջ ընդգրկված հարուստ նյութը, հետևություններն ու եզրակացությունները կարող են օգտագործվել Հայկական հարցի, հայ ժողովրդի նոր շրջանի և հայ դիվանագիտության պատմությանը նվիրված աշխատությունների ստեղծման, բուհական դասագրքերի և դասընթացների կազմման համար:

Աշխատությունը գրված է պատմական սկզբնաղբյուրների և աշխատությունների համակողմանի հետազոտության, համադրության և քննական վերլուծության եղանակով: Ուսումնասիրությունը կատարվել է օրյեկտիվության պահպանման դիրքերից, զերծ է կողմնակալ մոտեցումներից և գործի դերի գերազնահատության միտումից:

¹ Karal E., Armenian Question (1878-1923), Ankara, 1975.

² Uras E., The Armenians in History and the Armenian Question, Istanbul, 1988.

³ Koçuş S., Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkiler, Istanbul, 1990.

⁴ Джемаль Паша, Записки 1913-1919, Тифлис, 1923.

¹ Сборник договоров России с другими государствами /1856-1917/, под ред. Е. Аламова, Москва, 1952, стр. 168-169.

Ավստրո-Հունգարիայի դեկավար շրջաններում, որոնք պահանջեցին վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Պատրաստ չլինելով նոր պատերազմի՝ Ռուսաստանը հարկադրված համաձայնում է այդ առաջարկին: 1878 թ. ամռանը Բեռլինում գումարվում է տերությունների և Թուրքիայի ներկայացուցիչների վեհաժողով, որի արդյունքում հուլիսի 1/13-ին ստորագրվում է նոր պայմանագիր: Դրա 61-րդ հոդվածում նշված էր. «Բ. Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ և բարենորոգումներ ու ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքեզներից և քրդերից: Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցների մասին Բ. Դուռը պարբերաբար կհաղորդի տերություններին, որոնք կհետևեն դրանց իրագործմանը»¹: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որը փոխարինեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածին, իր բովանդակությամբ էականորեն տարբերվում էր վերջինից: Դրանում «Հայաստան» անվանումը վերափոխվեց «հայաբնակ մարզեր» ձևակերպմամբ և, որ ամենագլխավորն էր, բարենորոգումների իրագործման վրա հսկողության իրավունքը վերցրվեց Ռուսաստանից և արվեց բոլոր մեծ տերություններին: Քանի որ հակադիր և իրարամերժ շահեր ունեցող տերությունների միջև անհնար էր այդ իմաստով ապահովել միասնական և համաձայնեցված գործունեություն, ապա Հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, իրական ճանապարհից դրվեց բոլորովին անիրագործելի և վերջին հաշվով կործանարար ուղու վրա: Այսպիսով արևմտահայոց խնդիրը դադարում էր Օսմանյան կայսրության ներքին հարց լինելուց՝ վերածվելով միջազգային քաղաքականի և դիվանագիտության պատմության մեջ մտնում է որպես Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս:

Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումները չիրականացվեցին և մնացին թղթի վրա: Իր հերթին սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդը Հայկական հարցի «լուծման» և Թուրքիայի ներքին գործերին տերությունների հնարավոր միջամտություններից խուսափելու համար իրականացնում է հայահալած քաղաքականություն:

Նման պայմաններում, չնայած ստանձնած հանձնառությանը, եվրոպական դիվանագիտությունը ոչ մի գործնական քայլ չի ձեռնարկում արևմտահայության պաշտպանության և նրա կացության բարելավման ուղղությամբ: 1880 թ. հունիսի 11-ի և սեպտեմբերի 7-ի Բ. Դռանն ուղղված տերությունների հուշագրերը, ուր նշվում էր հայկական բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտության մասին, շոշափելի արդյունք չեն ունենում: 1894 թ. Սասունում կազմակերպված կոտորածից հետո համաշխարհային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ Կ. Պոլսի ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական դեսպանները 1895 թ. մայիսի 11-ին թուրքական կառավարությանը ներկայացնում են բարենորոգումների ծրագիր: Ըստ դրա հայկական վեց վիլայեթներում /Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Մերաստիա/ պետք է կատարվեին վարչական և դատական բարեփոխություններ՝ ապահովելու համար արևմտահայերի կյանքի ու գույքի անվտանգությունն ու պաշտպանելու քրդերի կամայականություններից: Բարենորոգումների իրականացման վերահսկողության համար Բ. Դռանը կից պետք է ստեղծվեր մշտական հանձնաժողով²: Սակայն Աբդուլ-Համիդը, օգտվելով տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից և նրանց անտարբերությունից, ոչ միայն չիրականացրեց այդ բարենորոգումները, այլ էլ ավելի սաստկացրեց բռնություններն ու հալածանքներն արևմտահայության նկատմամբ, որոնց զոհ զնաց մոտ 300 000 մարդ:

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի կողմից կատարվում է հեղաշրջում, որի արդյունքում երկրում վերահաստատվում է 1876 թ. սահմանադրությունը: Այդ փոփոխությունը խանդավառությամբ ու ոգևորությամբ է ընդունվում կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում նաև արևմտահայերի կողմից և մեծ հույսեր է ներշնչում իրենց ոտնահարված իրավունքների վերականգն-

¹Շրագրի տեքստն ամբողջությամբ տես, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, Ջ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան 1972, էջ 136-147:

¹ Сборник договоров России с другими государствами /1856-1917/, стр. 205.

ման, անձի, գույքի, պատվի անձեռնմխելիության ապահովման իմաստով: Հավատարիվ առաջ քաշված «ազատություն», «հավասարություն», «եղբայրություն» սին կարգախոսներին՝ արևմտահայությունը միամտորեն կարծում էր, որ երիտթուրքերը կբարեկարգեն երկիրն ու վերջ կտան իշխող բռնատիրական կարգերին: «Սկզբի օրերն այնքան վառ ու խոստումնալից եղան, հոչակուած սահմանադրութենն ակնկալություններն այնքան մեծ,- նշում էր ականատեսներից մեկը,- որ հայերս հավատացինք, թե այլևս վերջ գտած են մեր դարավոր տառապանքները, այսինքն թե՛ ոչ թուրք և ոչ ալ մանավանդ քուրդ ավազակը ալ պիտ չհալածեն ու չկոտորեն մեզի»¹: Սակայն այդ համատարած խանդավառությունը չափազանց կարճատև եղավ և շուտով փոխարինվեց լիակատար հիասթափությամբ: Իրենց գործունեությամբ երկրի նոր տերերը ցույց տվեցին, որ համիդյան բռնակալական ռեժիմի հարգատ հետևորդներն են: Կայսրության ամենակնճռոտ հարցերից մեկում, ինչպիսին ազգայինն էր, երիտթուրքերը, որդեգրելով պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը, հանդես եկան որպես ավելի թունոտ ազգայնամուլներ և թշնամական կեցվածք բռնեցին ոչ թուրք և հատկապես հայ բնակչության նկատմամբ: Նման վարքագծի էությունն ամբողջովին բացահայտվեց 1909 թ. ապրիլին Ադանայում և նրա շրջակա գյուղերում կազմակերպված արյունահեղության ընթացքում, որին զոհ գնացին մոտ 30 000 կիլիկիահայեր:

Երիտթուրքերը լուծում չտվեցին նաև ագրարային հարցին: Հին վարչակարգի օրոք արևմտահայությունից գավթված հողերը ոչ միայն ետ չվերադարձեցին, այլև մեծ չափերի հասան նոր բռնագրավումները: «Իշխանությունները,- Ռուսաստանի արտգործնախարար Մերգել Մազունովին հղած 1912 թ. նոյեմբերի 26-ի նամակում գրում էր Թուրքիայում ռուսական դեսպան Սիխաիլ Գիրսը,- ոչ միայն չեն արգելում, այլև

¹ Տես, Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 127-128:

հովանավորում և աջակցում են այդ գավթումները»¹: Բռնագրավված հողերը հիմնականում տրվում էին Բալկաններից Անատոլիա տեղափոխված մահմեդական գաղթականությանը /մուհաջիրներին/: Իշխանությունների այդ ձեռնարկներն արդարացնելու համար թուրքական «Թասֆիրը Էֆբյար» թերթը ցինիկորեն գրում էր, թե «հայ բնակչությունն անկարող է հանդիսանում մշակել մեծ տարածությամբ ազատ մնացած հողերը»²: Գլխավորապես երկրի հայկական վիլայեթներում մուհաջիրների վերաբնակեցման հիմնական նպատակը տեղում մահմեդական բնակչության հոծ զանգված ստեղծելն էր, որն էլ իր հերթին ավելի էր բարդացնում առանց այդ էլ լարված իրավիճակը: «Մուհաճիրները,- գրում էր արևմտահայ հայտնի գործիչ Վահան Փափագյանը,- ատելավառ վրեժխնդրությամբ լցված էին քրիստոնյաների հանդեպ. կասկած չունեինք, որ մորեխների պես պիտի լափեին հայերի ունեցվածքը և նոր եղեռն նյութին նրանց դեմ»³:

Նոր վարչակարգի օրոք շարունակվեցին և մեծ չափերի հասան արևմտահայության նկատմամբ իրականացվող բռնությունները, հալածանքներն ու կողոպուտները, որոնք, որպես կանոն, մնում էին անպատիժ: «Հայաստանի մեջ,- գրում էր Ա. Ալպոյաջյանը,- համիդյան շրջանին հատուկ կեղեքումները, հարստահարություններն ու ջարդի սպառնալիքները շարունակվեցան ավելի հավելյալ և ճոխացյալ»⁴: Ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող ողբալի կացությունը՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշարունին Թուրքիայի արդարադատության նախարարին հղած 1911 թ. փետրվարի 14-ի թագրիում ընդգծում էր, որ «հայերուն վիճակվեցավ կրել այնպիսի

¹ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 г.-10 мая 1914 г., /далее Реформы в Армении/, Петроград, 1915, стр. 3.

² Տես, «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 52:

³ Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, Պէյրոս, 1952, էջ 181:

⁴ Ալպոյաջյան Ա., Պատմություն Մալաթիո հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 879:

եղեռնական, սոսկալի արհավիրք մը, որ համիտյան շրջանի պատմական արյունահեղություններն ու տառապանքները գերազանցեց»¹:

Երիտթուրքերի վարած հետադիմական և հայահալած քաղաքականությունը նախադրյալներ ստեղծեց Հայկական հարցի վերաբերման համար, որին նպաստեց նաև 1912 թ. Բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունը: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից՝ արևմտահայությունն իր կացության բարելավման խնդրանքներով նորից որոշում է դիմել տերությունների և առաջին հերթին Ռուսաստանի աջակցությանը՝ հաշվի առնելով վերջինիս քաղաքականության փոփոխությունը, որն այդ շրջանում բացահայտորեն հայամետ էր դարձել²: Բեռլինի վեհաժողովից հետո ռուսական ղեկավար շրջանները, շրջադարձ կատարելով Հայկական հարցի լուծման հանդեպ ունեցած դիրքորոշման մեջ, հրաժարվել էին արևմտահայերի արդարացի պահանջների բավարարման իմաստով ճնշում գործադրել սուլթանի վրա: «Առաջին անգամ ըլլալով,- այդ մասին գրում էր Լյուդովիկ դը Քոնթանտոնը,- Ռուսիա իր պարտականութեան մեջ կը թերահար՝ իբր պաշտպան Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն, անտարբեր կը գտնուէր հայկական թշվառութեանց հանդեպ»³: Ռուսաստանի այդ վերաբերմունքն իր արտահայտությունը գտավ երկրի արտգործնախարար Նիկոլայ Գիրսի հայտարարության մեջ. «Հայաստանը, ճիշտ է, սպասում է Բեռլինի տրակտատի որոշումների կատարմանը, բայց Ռուսաստանը նրանցում շահագրգռված չէ և ոչինչ չի անի կյանքում դրանց իրականացումն արագացնելու համար»⁴: Դրա հետ մեկտեղ ցարական կառավարությունը սկսել էր բիրտ քաղաքականություն վարել նաև իր տիրապետության տակ գտնվող հայության նկատմամբ: 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքով երկրում բռնագրավվում են հայկական

եկեղեցիների հողերն ու գույքը, 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին իշխանությունները հրահրում են հայ-քաքարական ընդհարումներ և բռնություններ սկսում Հ. Յ. Դաշնակցություն կուսակցության անդամների նկատմամբ: Այդ ամենը պատճառաբանվում էր այսպես կոչված «հայերի անջատողական ձգտումների», «հայկական ընդհանուր ապստամբության բարձրացման և անկախ պետություն ստեղծելու» մտավախությամբ: Սակայն այդ վիճակն երկար չտևեց: 1910-ական թթ. սկզբներին ռուսական արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունն էական փոփոխություններ է կրում: Ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունից, երկրում սկսված հեղափոխությունից հետո վերականգնելով իր ուժերը Ռուսաստանը նորից իր ուշադրությունը դարձնում է մերձավորարևելյան խնդիրներին: Այդ իմաստով կարևորվում էր ռուսական դիրքերի ամրապնդումն Արևմտյան Հայաստանում, որը դիտվում էր որպես ռազմա-ստրատեգիական հենակետ դեպի հարավ /Միջերկրական ծով, Պարսից ծոց/ հետագա առաջխաղացման համար: Բացի այդ Օսմանյան կայսրության այդ տարածքը քիչ կարևորություն չուներ նաև Ռուսաստանի սևծովյան ափերի և կովկասյան տիրույթների պաշտպանության տեսանկյունից: Այդ նկատառումներով էլ արևմտահայոց խնդիրը ևս դառնում է ռուսական դիվանագիտության ուշադրության առարկա: Ս. Սազոնովին հղած 1912 թ. նոյեմբերի 26-ի նամակում Մ. Գիրսն այդ հարցը բնորոշում էր որպես «առաջնակարգ պետական կարևորություն ունեցող»¹: Ռուսական կառավարությունը մեծ տեղ էր հատկացնում արևմտահայերի համակրական վերաբերմունքին, որը կնպաստեր իր ազդեցության ամրապնդմանն ու Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի դեպքում կապահովել վերջիններիս աջակցությունը: Ջանքեր են գործադրվում նաև ձեռք բերելու արևելահայերի աջակցությունն ու գրավելու նրանց համակրանքը: Դրան էր

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում /Մ. Ներսիսյանի խմբ./, Երևան, 1991, էջ 270:

² Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 364:

³ Քոնթանտոն Լ. տը, Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 38:

⁴ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965, էջ 100-101:

¹ Реформы в Армении, стр. 4.

ուղղված Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Գաշկովի վարած «հաշտա-
րար» քաղաքականությունը:

Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին հետաքրքրում էր նաև տնտեսական տեսանկյունից: Սակայն ի տարբերություն մյուս տե-
րությունների, Ռուսաստանի տնտեսական դիրքերն այստեղ բավակա-
նին թույլ էին: Այդ հանգամանքը ստիպում էր ռուսական իշխանու-
թյուններին ավելի արժեվորել արևմտահայության շրջաններում ունե-
ցած վատահույսությունն ու համակրանքը: «Հնարավորություն չունենալով
ռուս կապիտալիստներին և ձեռնարկատերերին հակադրել օտարնե-
րին, Ռուսաստանի վարչապետ Վ.Կոկովցևին հղած նամակում գրում
էր Ս. Մազունովը, - մեզ մնում է միայն կենտրոնացնել մեր ուշադրու-
թյունն այն նախադրյալների վրա, որոնք ստեղծում են մեզ համար
առավելություններ հակառակորդների համեմատությամբ: Այդ նա-
խադրյալները Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների, հատկապես հայերի՝
ղեպի մեզ ձգտումն է»¹:

Ինչպես և անցյալում, արևմտահայերի համակրանքը Ռուսաստա-
նի կողմն էր, և տիրում էր այն համոզմունքը, որ միայն նրա օգնությամբ
կարելի է ազատագրվել թուրքական լծից: «Վանի, Բիթլիսի, Բայազե-
տի, Էրզրումի, Տրապիզոնի մեր հյուպատոսները, - արտգործնախարա-
րին հղած վերոհիշյալ նամակում գրում էր Մ. Գիրսը, - միաձայն վկա-
յում են, որ բոլոր հայերը՝ առանց կուսակցական տարբերությունների,
Ռուսաստանի կողմն են»²: Այդ էին վկայում նաև 1912 թ. վերջերին
Ռուսաստանի արտգործնախարարության հրահանգով Կ. Պոլիս այ-
ցելված ռուսահայ գործիչներ Ն. Ադոնցն ու Ս. Տիգրանյանը, նշելով, որ
«ռուսասիրությունը թուրքահայերի շրջաններում հանդիսանում է ժո-
ղովրդական քաղաքականություն»³:

¹ Истягин Л., Экспансия германского империализма в Турции и русско-германские противоречия по армянскому вопросу /1912-1914 гг./, "Из истории агрессивной внешней политики германского империализма" /Сборник статей/, Москва, 1959, стр. 13.

² Реформы в Армении, стр. 4.

³ Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի արժարժումը 1912 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1992, N 1, էջ 214:

Հանդիսանալով սահմանամերձ և ամենաշահագրգիռ պետությու-
նը՝ Ռուսաստանը ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանի հետ կապված
բոլոր հարցերի լուծման մեջ առաջնայնությունն ու նախաձեռնությունը
վերապահել միմիայն իրեն և կասկածանքով էր վերաբերում այդ
իմաստով որևէ այլ տերության կատարած յուրաքանչյուր ձեռնարկին:
«Տիրապետումը Կովկասին, - կայսր Նիկոլայ 2-րդին հղած 1912 թ. նո-
յեմբերի 28-ի նամակում գրում էր Վորոնցով-Գաշկովը, - պետք է հար-
կադրի մեզ բոլոր ուժերով ձգտել նրան, որպեսզի դրա հարևան Փոքր
Ասիայի տարածքներին առնչվող հարցերը կազմեն բացառապես Ռու-
սաստանի ազդեցության ոլորտը»¹: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի
առնելով՝ ռուսական կառավարությունը դրական է արձագանքում
արևմտահայության խնդրանքին և պատրաստակամություն հայտնում
միջոցներ ձեռնարկել նրա կացության բարելավման ուղղությամբ: Ռու-
սական այդ դիրքորոշումն իր արտահայտությունն էր գտնում նաև մա-
մուլում: «Հայերին պաշտպանելը, - գրում էր «Ռուսկոյե սլովո» թերթը, -
ոչ միայն օգտակար է լինելու Ռուսաստանին, այլև անհրաժեշտ է նրա
խկնդ ապահովության համար»²: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ Ռու-
սաստանի քաղաքականության այդ փոփոխությունը պայմանավոր-
ված էր իր պետական շահերով, որոնք, սակայն, համընկնում և համա-
պատասխանում էին արևմտահայության ազատագրական ձգտումնե-
րին: «Թէև չէինք անգիտանար որ այդ շահագրգռութիւնը սեփական
հաշտյն էր, - գրում էր Վ. Փափազյանը, - սակայն կը գերադասեինք այդ
վայրկեանին օգտագործել բոլոր ուժերը միայն Թուրքիայէն մեր անի-
ծեալ ճակատագիրը անջատելու համար»³: Սակայն պետք է նշել, որ
Ռուսաստանը, հաշվի առնելով միջազգային առկա իրադրությունը, չէր
պատրաստվում գրավել Արևմտյան Հայաստանը: Դրանով կառա-
ջադրվեր Թուրքիայի բաժանման հարցը, որն էլ կարող էր համաշխար-
հային պատերազմի առիթ հանդիսանալ: Իսկ երկիրը դրան պատ-

¹ Архив Внешней Политики России /далее АВПР/, ф. Политархив, г. 1912, д. 3459, л. 57.

² Տես, Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 1, Երևան, 1982, էջ 283:

³ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վեմ», Փարիզ, 1933, N 1, էջ 96:

րաստ չէր ոչ ռազմականապես, ոչ տնտեսապես և ոչ էլ դիվանագիտորեն: «Հայկական վիլայեթների մեր բռնակցումը,- գրում էր Մ. Գիրսը,- որի մասին երազում են հայերից շատերը, ներկա պահին վաղաժամ է»¹: Փաստորեն, տվյալ պայմաններում ռուսական կառավարությունը հանդես էր գալիս Օսմանյան կայսրության տարածքային անբողջականության պահպանման դիրքերից:

Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը հանդիպում էր մյուս տերությունների հակառակություններին, որոնք Օսմանյան կայսրության այդ շրջանում ևս ունեին իրենց շահերն ու հետաքրքրությունները: Հատկապես սուր էին ռուս-գերմանական հակասությունները: XIX դ. վերջերին Գերմանիայում ձևավորվել էր «Գրոի դեպի Արևելք» արտաքին-քաղաքական պաշտոնական կուրսը, որն ուղղված էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում առևտրական շուկաների, կապիտալի արտահանման և ներդրման, գաղութների նվաճման ու քաղաքական ազդեցության ընդլայնմանը: Դեպի Արևելք առաջխաղացման հեռուն գնացող այդ պլաններում առանձնահատուկ նշանակություն էր տրվում Թուրքիային, որն աստիճանաբար ենթարկվում էր Գերմանիայի ռազմական և տնտեսական ազդեցությանը: Օսմանյան կայսրությունում ունենալով հսկայական շահեր՝ գերմանական իշխանությունները ձգտում էին պահպանել նրա տարածքային անբողջականությունը: «Թուրքիան,- Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմին հղած նամակում գրում էր արտգործնախարար Յագովը,- պետք է գոյատևի այնքան ժամանակ, մինչև գերմանացիներն այնտեղ չամրապնդեն իրենց դիրքերը»²: Որպես Օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մաս, աչքաթող չէր արվում մաս Արևմտյան Հայաստանը՝ շնորհիվ նրա ունեցած ստրատեգիական կարևոր դիրքի: «Յուրաքանչյուր երկիր,- գրում էր «Ֆրանկֆուրտեր Ցայտունգ» թերթը,- որը ձգտում է տիրապետության Առաջավոր

Ասիայում, պետք է գրավի Հայաստանը»¹: Արևմ տյան Հայաստանը դիտվում էր որպես կարևոր պատնեշ Ռուսաստանի հնարավոր առաջխաղացումն արգելելու համար: Բեռլինում գիտակցում էին, որ գերմանական զավթողական նպատակների հաջող իրականացման համար անհրաժեշտ էր ձեռք բերել արևմտահայության բարյացակամ վերաբերմունքը: Այդ նկատառումով սկսվում են մեծ ջանքեր գործադրվել նրանց շրջաններում Գերմանիայի հանդեպ համակրական վերաբերմունք ստեղծելու և միաժամանակ հակառուսական տրամադրություններ սերմանելու ուղղությամբ: «Բողոքականություն քարոզելու նպատակով,- նշում էր ակամատեսներից մեկը,- Հայաստանի ամենախուսակյուններում հայտնվել են գերմանացի միսիոներներ, որոնք, սակայն, հետաքրքրվում են ոչ այնքան կրոնի հարցերով, որքան ձգտում են գրավել հայերին Գերմանիայի կողմը և գրգռել Ռուսաստանի դեմ»²: Սակայն այդ ջանքերն արդյունք չեն ունենում, քանի որ ռուսասիրությունն արևմտահայության մեջ խոր արմատներ ուներ: Դա հասկացան մասն գերմանական ղեկավար շրջաններում: «Իրականում հայերը պետք չեն Գերմանիային, քանի որ Թուրքիայի թուլության աղբյուրն են», - հայտարարում էր Գերմանիայի արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Յիմմերմանը³:

Օսմանյան կայսրության և հատկապես նրա արևելյան շրջանների նկատմամբ Ռուսաստանի և Գերմանիայի ձեռնարկները մեծ անհանգստություն էին առաջ բերում անգլիական ղեկավար շրջաններում, որը պայմանավորված էր իրենց գաղութային տիրապետության անվտանգության ապահովմամբ: Այդ նկատառումով անգլիական իշխանությունները հանդես էին գալիս ավանդական ստատուս-քվոյի քաղաքականությամբ՝ պաշտպանելով Օսմանյան կայսրության տարածքային անձեռնմխելիությունն ու ջանում խափանել այնտեղ մյուս

¹ Шу, Степанян С., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, стр. 20.

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 77:

³ Аветян А., Германский империализм на Ближнем Востоке, Москва, 1966, стр. 36.

¹ Реформы в Армении, стр. 5.

² Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը..., էջ 126:

տերությունների դիրքերի ամրապնդումը: Այդ մտահոգությամբ էլ Լոնդոնում չէին ցանկանում ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա արևմտահայերի արդարացի պահանջների բավարարման իմաստով: Այս խնդրում անգլիական կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել նաև իր գաղութների մահմեդական բնակչության տրամադրություններն ու վերաբերմունքը: «Անգլիայի գործողությունները,- 1912 թ. սեպտեմբերին ցարին հղած նամակում գրում էր Ս. Սագունովը,- ենթարկվում են մեկ մտահոգության՝ իր հանդեպ չհարուցել մահմեդական աշխարհի դժգոհությունը: Այստեղից էլ նրա թվացող անտարբերությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների ճակատագրի նկատմամբ»¹:

Օսմանյան կայսրության տարածքային անձեռնմխելիության պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս նաև Ֆրանսիան: 1912 թ. օգոստոսին Ֆրանսիայի արագորժնախարարության քաղաքական դեպարտամենտի տնօրեն Մորիս Պալեոլոզը թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ վերջինիս հավաստիացնում է, որ արևելյան գործերում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության խնդիրներից է Թուրքիայի ամբողջականության պահպանումն ու նրա ամրապնդումը²: Եվ դա պատահական չէր: Փարիզում լավ գիտակցում էին, որ Օսմանյան կայսրության փլուզման դեպքում խիստ կանրապնդվեն Գերմանիայի և Ռուսաստանի դիրքերը, որով մեծ վնաս կհասցրվեր Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիայի ունեցած շահերին: Գեպրեի նման ընթացքը Լ. դը Բոնթանտնը համարում էր Ֆրանսիայի համար «քաղաքական, տնտեսական և բարոյական աղետ»³: Դրա հետ մեկտեղ Ֆրանսիան Թուրքիայում ուներ մեծ տնտեսական շահեր և հսկայական գումարներ էր /մոտ 2 մլրդ. ֆրանկ/ ներդրել այնտեղ, որոնք, բնականաբար, չէր ցանկանում կորցնել: Ինչ վերաբերում է

Հայկական հարցին, ապա ֆրանսիական կառավարությունն այն օգտագործում էր թուրքական իշխանություններից նոր զիջումներ կորզելու համար, ինչպես նաև ձգտում էր թույլ չտալ ռուսական ազդեցության ուժեղացումն Արևմտյան Հայաստանում:

Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, որոնք կենսական շահեր չունեին Արևմտյան Հայաստանում, գրեթե չէին մտահոգված Հայկական հարցով: «Հայաստանը,- XIX դ. վերջերին նշում էր Ավստրիայի արագորժնախարարը,- չափազանց հեռու է գտնվում, որ մենք այնտեղ որևէ հետաքրքրություն ունենանք»⁴: Դրա հետ մեկտեղ այդ տերությունների ղեկավար շրջաններն իրենց դաշնակից Գերմանիայի նման հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության տարածքային անձեռնմխելիության պաշտպանությամբ և դրա արևելյան շրջաններում ռուսական դիրքերի ամրապնդման դեմ:

Նման պայմաններում էլ հայկական բարենորոգումների հարցը նորից դառնում է մեծ տերությունների քննարկման և շահարկման առարկա: Ինչպես և անցյալում, «քաղաքակիրթ» Եվրոպան՝ ելնելով իր շահերից, այդ խնդիրն օգտագործում է Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու, նրա ներքին գործերին խառնվելու, նոր արտոնություններ ստանալու և իր դիրքերն ամրապնդելու համար, միաժամանակ անտեսելով արևմտահայության անտանելի ծանր կացությունն ու նրա նկատմամբ իրականացվող դաժան հալածանքներն ու բռնությունները:

2) Պողոս Նուբար Փաշան և Հայ Ազգային Պատվիրակության կազմավորումը

1911-1912 թթ. իտալո-թուրքական պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում բալկանյան ժո-

¹Могилевич А., Айрапетян М., На путях к мировой войне 1914-1918 гг., Ленинград, 1940, стр.107.

²Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., Сборник секретных документов бывш. Императорского Российского Министерства Иностранных Дел, Москва, 1922, стр. 243.

³Բոնթանտն Լ. տր, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁴Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ /Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին/, Երևան, 1997, էջ 21:

դովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի համար: Օսմանյան լծի դեմ Մակեդոնիայում ծագած ապստամբությունն առիթ է ծառայում 1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին Բալկանյան պատերազմի բռնկման համար: Մի շարք ծանր պարտություններ կրելուց հետո՝ բուրքական բանակը, բալկանյան դաշնակիցներին զիջելով կայսրության եվրոպական տիրույթների մեծ մասը, նահանջում է դեպի Չափալջի: Իրական վտանգ է ստեղծվում բուլղարների կողմից Կ. Պոլսի գրավման համար: Նման պայմաններում բուրքական կառավարությունը 1912 թ. նոյեմբերի 3-ին դիմում է մեծ տերություններին՝ խաղաղարար միջնորդությամբ հանդես գալու խնդրանքով: 1912 թ. դեկտեմբերի կեսերին պատերազմող կողմերի միջև կնքվում է զինադադար:

Օսմանյան լծից ազատագրվելու պայքարում բալկանյան ժողովուրդների ունեցած հաջողությունները մեծ հույսեր են ներշնչում արևմտահայությանը: «Թիւրք-պալկանեան պատերազմը,- գրում էր Վ. Փափազյանը,- մէկ անգամէն մթնոլորտը պարզեց և մեր բոնելիք դիրքը ճշտելու հնարատրութիւններ ստեղծեց»¹: Օգտվելով պատերազմում Թուրքիայի պարտությամբ և Արևելյան հարցի վերաբացմամբ ստեղծված բարենպաստ պայմաններից՝ հայ դեկավար շրջանները որոշում են տերություններին նորից հիշեցնել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով իրենց ստանձնած պարտավորությունների իրականացման մասին և նորից միջազգային սեղանի վրա դնել հայկական բարենորոգումների հարցը: Գիտակցելով հանդերձ ընտրված ճանապարհի բարդությունն ու անցյալում այդ իմաստով ունեցած հիասթափությունները՝ նրանք գտնում էին, որ տվյալ իրավիճակում նման միջոցին դիմելը միակ հնարավորությունն է արևմտահայերի անտանելի կացության բարելավմանը հասնելու: Խնդրի լուծման նման եղանակի վերաբերյալ ստեղծված էր միակարծություն: «Պատրիարքարանը, կուսակցությունները, հանրային կարծիքը, բովանդակ ժողովուրդը եկել էին այն համոզման, որ առանց դրսի միջամտության հայերի վիճակը չի բարեփոխվի,- գրում էր դաշնակցական հայտնի գործիչ Միսնո Վրացյանը,-

ուրիշ հեռանկար չէր տեսնվում»¹: Այդ էր վկայում նաև Մ. Սերոբյանը. «Շերտատրումներ գոյութիւն չունեին Հարցին եւ անոր լուծման հետապնդումի ուղղութեան մէջ»²:

Հայկական հարցի լուծման ամենաշահագրգիռ կողմը լինելով հանդերձ՝ Կ. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանը հնարավորություն չուներ իր վրա վերցնել դրա միջազգային արծարծման առաքելությունը: Ենթակա լինելով և պաշտոնական հարաբերությունների մեջ գտնվելով Բ. Դոան հետ, Պատրիարքարանը չէր կարող քաղաքական գաղտնի բանակցություններ վարել օտար պետությունների հետ: Նման քայլը, որի հետևանքը կլիներ եվրոպական միջամտություն առաջ բերել երկրի ներքին գործերին, բուրքական կառավարության կողմից կդիտվեր որպես դավաճանություն: «Բացարձակապէս անհնար է,- Գևորգ Ե կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր պատրիարքի քարտուղար Գ. Պալաքյանը,- Ազգային Պատրիարքարանիս յայտնի կերպով գործին մէջ մխրճվիլ որ կրնայ ոչ միայն օգտակար չըլլալ, այլև աղետաբեր հետևանքներ ունենալ»³: Այդ նկատառումներով էլ Հայկական հարցը միջազգային քննարկման առարկա դարձնելու առաքելությունն իր վրա է վերցնում Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը: «Արտաքուստ,- գրում էր արևմտահայ հայտնի գործիչ Գրիգոր Ջոհրապը,- Վեհափառ Կաթողիկոսին յանձնեցինք Պետութեանց մոտ կատարուելիք դիմումները, բան մը որ հոս մեզի համար անհնարին էր»⁴: Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելու, ինչպես նաև այդ իմաստով կաթողիկոսի ծավալած գործունեությանն աջակցելու համար ստեղծվում են երկու քաղաքական մարմիններ: 1912 թ. հոկտեմբերի վերջերին Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերի ներկայացուցիչների Թիֆլիսի համագումարում ընտրվում է Ազգային Բյուրո /նախագահ

¹ Վրացյան Մ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 4-5:

² Սերոբյան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, Գահիրե, 1948, էջ 225:

³ ՀՀ Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 238, վավ. 64, ք. 1:

⁴ ՀՀ Գրականության և Արվեստի Թանգարան /այսուհետև՝ ՀՀ ԳԱԹ/, Գ. Ջոհրապի ֆ., գ. 91, ք. 3:

¹ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վեն», Փարիզ, 1933, N 1, էջ 91:

Ս. Հարությունյան, անդամներ՝ Հ. Առաքելյան, Ա. Խատիսյան, Ն. Աղ-
բալյան, Ա. Քալանթար, Ա. Պողոսյան, Հ. Թումանյան/, իսկ ավելի ուշ
Կ. Պոլսում կազմվում է Ապահովության Հանձնաժողովը / նախագահ
Ե. Դուրյան, անդամներ՝ Գ. Պալաքյան, Ս. Գարայան, Ռ. Մարտիրյան,
Վ. Փափազյան, Լ. Տեմիրճիպաշյան/:

Ինչպես և անցյալում, արևմտահայությունն իր խնդրի բարեհաջող
լուծման հույսերը մեծամասամբ կապում էր Ռուսաստանի հետ: Դրան
մեծապես նպաստեց նաև տվյալ ժամանակաշրջանում ռուսական կա-
ռավարության վերաբերմունքի փոփոխումն ի նպաստ այդ խնդրի: Այդ
նկատառումով էլ աշխարհի տարբեր կողմերում գտնվող հայության
կողմից կաթողիկոսի անունով ստացվում են բազում նամակներ և հե-
ռագրեր, որտեղ ցանկություն էր հայտնվում արևմտահայերի կացու-
թյան բարելավման խնդրանքով դիմել ռուսական կառավարությանը:
Այդ խղճերի բարգման դառնալով՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսը Վրաստանի
հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսի միջոցով 1912 թ. հոկ-
տեմբերի 2-ին դիմում է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին
միջնորդելու կայսր Նիկոլայ II-ի մոտ՝ «Ռուսաստանի հզոր հովանա-
վորության տակ առնել Թուրքահայաստանի բազմաչարչար ժողովըր-
դին»¹: Թիֆլիսի քաղաքապետ Ա. Խատիսյանն իր հուշերում գրում էր,
որ կաթողիկոսի այդ դիմումը «համապատասխանում էր հայ ժողովրդի,
մտավորականության և կուսակցական շրջանակների ձգտումներին»²:

Դրական արձագանքելով հանդերձ՝ ռուսական կառավարող
շրջանները, Օսմանյան կայսրությունում մյուս տերությունների ունե-
ցած կենսական շահերն ու հետաքրքրությունները հաշվի առնելով, գի-
տակցում էին, որ Ռուսաստանը չի կարող առանց նրանց հետ համա-
ձայնության առանձին քայլեր ձեռնարկել Արևմտյան Հայաստանի
նկատմամբ: Սակայն դա չէր նշանակում, որ Ռուսաստանը ցանկա-

նում էր Հայկական հարցի լուծմամբ հանդես գալու նախաձեռնությու-
նը թողնել այլ տերության:

Պետերբուրգում Մեսրոպ եպիսկոպոսի հետ ունեցած հանդիպում-
ների ժամանակ Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Կոկովցևը և արտգործ-
նախարար Ս. Սազոնովը խորհուրդ են տալիս դիմել նաև մյուս տե-
րություններին և պատգամավորություն ունենալ բալկանյան խնդիրնե-
րը կարգավորելու համար առաջիկայում գումարվելիք կոնֆերանսում¹:
Դրա անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը քաջ գիտակցում էին
նաև հայ քաղաքական շրջանները: Այդ նկատառումով էլ Ամենայն
Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը, տերություններին հղվելիք դիմումները
մեկ ուղղությամբ կենտրոնացնելու, այդ իմաստով անհատական կամ
մասնակի նախաձեռնություններից և գործողություններից խուսափե-
լու, ինչպես նաև արևմտահայության պահանջները խաղաղության
կոնֆերանսին ներկայացնելու համար, որոշում է իր անունից գործող
պատվիրակ ունենալ Եվրոպայում: Այդ պատասխանատու առաքե-
լությունը տրվում է եգիպտահայ ակադեմիկոս հասարակական-քաղա-
քական գործիչ, ազգային բարերար Պողոս Նուբար Փաշային: 1912 թ.
նոյեմբերի 10-ի թիվ 1482 կոնդակով Գևորգ Ե կաթողիկոսը նրան նշա-
նակում է իր ներկայացուցիչը եվրոպական երկրներում և խնդրում
«յանձն առնել երթալ ի վեհաժողով եւ առաջի առնել պատգամաւորաց
Եւրոպական Պետութեանց զխնդիր Հայոց, գտեղեկագիր մեր հայցելով
զմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութեան հայ ժողովրդեան Տաճ-
կաստանի»²: Կ. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանն ու Ապահովու-
թյան Հանձնաժողովն իրենց կողմից ևս կարևորում և վավերացնում են
Պ. Նուբարի նշանակումը³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 6:

² Օտեան Ե., Պողոս Փաշա Նուբար /կենսագրական նօթեր/, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 46-47:

³ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «ԱՄ», Փարիզ, 1933, Ն
1, էջ 94:

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ /այսուհետև՝ ՀԱԱ/, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, ք. 6:

² Խատիսյան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն,
1932, N 11, էջ 121:

Պողոս Նուբարը ծնվել էր 1851թ. օգոստոսի 2-ին Կ. Պոլսում: Նուբարյանների տոհմը սերում էր Սյունյաց աշխարհի Շիկահող գյուղից¹: Դավիթ-Բեկի զինակիցներից Նուբարը, Սյունիքի ազատագրական շարժման անկումից հետո, գաղթել և հաստատվել էր Ձմյուռնիայում: Պ. Նուբարի հայրը Եգիպտոսի նշանավոր պետական-քաղաքական գործիչ Նուբար Փաշան էր, իսկ մայրը՝ Ֆուլիկ Երանյանը: Նախնական կրթությունը Պ. Նուբարը ստացել էր Շվեյցարիայի և Ֆրանսիայի վարժարաններում, այնուհետև ավարտել էր Փարիզի Էքոլ Մանթրայը՝ ստանալով ճարտարագետ-երկրաչափի մասնագիտություն և աշխատել Ֆրանսիայի հանքերի և երկաթուղիների վարչություններում: 1878-1879, 1891-1898 թթ. եղել էր Եգիպտոսի պետական երկաթուղիների ընդհանուր տնօրեն, 1888, 1900-1904 թթ.՝ Ալեքսանդրիայի հայոց Ազգային Թաղական Խորհրդի ատենապետ, 1905 թ.՝ Կահիրեի Թաղական Խորհրդի ատենապետ, ինչպես նաև Բեհերայի երկրագործական, Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի, Մենգալեի հողերի բարելավման և շահագործման, Կահիրեի ջրի ընկերությունների հիմնադիր և նախագահ: 1906 թ. ապրիլի 15-ին Պ. Նուբարը մի խումբ համախոհների հետ /Յադուր Արթին Փաշա, Մ. Անդրանիկյան, Ե. Աղաթոն, Վ Մալեգյան, Կ. Շերիտյան, Հ. Հակոբյան/ Կահիրեում հիմնել էր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը և դարձել նրա նախագահ: Պ. Նուբարը պարզևատրվել էր մի շարք շքանշաններով, այդ թվում՝ ֆրանսիական Պատվո Լեգեոնի ասպետության խաչով /կարծր հողերը ճեղքելու համար ինքնաշարժ արտրի ստեղծման համար/, Մեջիդիե, Օսմանիե, Նեղոսի, բելգիական «Օրտըր տը Լեոպոլդ» և այլն: Պ. Նուբարը հանդես էր եկել բազում ազգանպաստ ձեռնարկներով և զբաղվել բարերարությամբ²:

¹Խաչատրյան Հ., Պետրոսյան Տ., Հայկագույնք /հայ զորավարներ, ռազմական, պետական գործիչներ, դիվանագետներ/, Երևան, 2002, էջ 466:

² Պ. Նուբարի կենսագրության մասին ավելի մանրամասն տես, Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 4-19; Նուպար և Նուպարաշեն, Փարիզ, 1929, էջ 5-23; Չարդարեան Վ., Յիշատակարան /1512-1933/ հտ. Գ, Կահիրե, 1934, էջ 29-41; Հուշամատյան Պողոս Նուպար Փաշայի, Լոս Անջելես, 1986, էջ 15-32; Գարտաշեան Ա., Նիսեր Եգիպտոսի հայոց պատմության համար, հտ. Գ, Պատմություն Եգիպտոսի քարտեզներում և կրթական հաստատություններում, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1987, էջ 177-186; Ալաջյանեան Ա., Արարական Միացնալ Հանրապետության Եգիպտոսի նահանգը և հայերը /սկզբն. մինչև

Կաթողիկոսական կոնդակը Պ. Նուբարը ստանում է 1912 թ. դեկտեմբերի 2-ին Փարիզում, ուր նա գտնվում էր ընտանիքով: Գիտակցելով իրեն վստահված առաքելության բարդությունն ու պատասխանատվությունը, նա համաձայնում է ստանձնել այն: Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին 1912 թ. դեկտեմբերի 8-ին հղած նամակում Պ. Նուբարը գրում էր. «Չվարանեցայ ընդունելու այս ծանր պաշտօնը զօր կը նկատեն ի գլուխ հանելիք հայրենասիրական պարտականություն մը»¹:

Պողոս Նուբարի, որպես կաթողիկոսի պատվիրակի ընտրությունը՝ եվրոպական երկրների դեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցը պաշտպանելու, լավագույնն էր, քանի որ նա օժտված էր այն բոլոր հատկություններով, որոնք հարկավոր էին այդ գործը գլուխ բերելու և ամենահարմար անձնավորությունն էր նման առաքելությունը ստանձնելու համար: «Ազգը,- գրում էր Ա. Ալադյաջյանը,- աելի յարմար ընտրութիւն մը չէր կրնար ընել եւրոպական դիւանագիտութեան առջեւ իր դատը պաշտպանելու համար»²: Առաջին հերթին հաշվի էին առնվել Պ. Նուբարի բարձր դիրքն ու եվրոպական, հատկապես անգլիական, ֆրանսիական ֆինանսական, տնտեսական, քաղաքական և մտավոր շրջանների հետ ունեցած ծանոթություններն ու կապերը: «Ան,- գրում էր Ս. Գաբրիելյանը,- Եւրոպացի միլիոնատէր ճէնթլմեններու լաւագոյն դասին դասակիցն է եւ նախարարներու եւ դեսպաններու հիւրն կան ասպնջականն կ'ըլլայ իբրեւ անոնց հավասարապատիւ ընկերն, ոչ թէ անոնցմէ ունկնդրութիւններ կը հայցէ իբրեւ դիւանագիտական մուրացկան մը»³: Մա շատ կարևոր իրողություն էր և մեծապես կնպաստեր Պ. Նուբարի առաքելության հաջողությանը: Օգտագործելով իր լայն կապերը՝ նա հեշտությամբ կարող էր արևմտահայության պահանջներն ու բաղձանքները պարզաբանել ու պաշտպանել եվրոպական դե-

մեր օրերը/, Գահիրե, 1960, էջ 167-168; Թովմուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն /1805-1952/, Երևան, 1978, էջ 116; Մեքրոնյան Է., Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937, Երևան, 1999, էջ 8; Հակոբյան Մ., Նախափորձ Նուպարյան տոհմագրության, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1983, N 2, էջ 123-140:

¹ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 50:

² «Նոր Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1918, N 3:

³ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N 42:

կավար շրջանների մոտ, ինչպես նաև տեղյակ լինել Հայկական հարցում վերջիններիս դիրքորոշմանը և ըստ այդմ ձեռք առնել անհրաժեշտ քայլեր ու դիմումներ: «Շնորհիւ իր ընկերային բարձր դիրքին և համբավին,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- Փաշան ամեն դիրություն ունի նախարարներ, նախարարապետեր, դեսպաններ տեսնելու և անոնց հանացքներուն ծանոթանալու»¹: Պ. Նուբարի նշանակման համար պակաս կարևոր դեր չէր խաղացել նաև իր հոր՝ նշանավոր պետական գործիչ, Եգիպտոսի նախկին վարչապետ Մեծն Նուբար Փաշայի /1825-1899/ ունեցած միջազգային համբավն ու հեղինակությունը: «Պօղոս փաշան,- գրում էր Ե. Օտյանը,- լուսագոյն կերպով կներկայացնէ իր ազգը, քանի որ իր անձնական ճշմարիտ արժանիքներուն և տաղանդին կը միացնէ նաեւ հօրենական աշխարհահռչակ անուն մը»²: Կարևորվել էր նաև Պ. Նուբարի մտավորական լայն և բազմակողմանի զարգացումը, ինչպես նաև ֆրանսերենի և անգլերենի գերագանց իմացությունը, ինչը օտար միջավայրում արդյունավետ աշխատելու առաջին նախապայմանն էր: Ժողովրդական լայն զանգվածների մոտ Պ. Նուբարը հայտնի էր և ուներ մեծ համբավ որպես Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիր: Հաշվի էր առնվել նաև Պ. Նուբարի ունեցած հարստությունը, որը նույնպես ի սպաս կղրվեր իր գործունեության արդյունավետության համար: «Պ. Նուբարն ունի անսահման ծախսելու դյուրություն,- գրում էր «Մշակ» թերթը,- ինչ որ մեծ ջիղ է այս տեսակ գործերի մեջ»³: Այդ իմաստով հարկ է նշել, որ 1913-1914 թթ. Ազգային Պատվիրակության գործունեության հետ կապված բոլոր ծախսերը նա ամբողջությամբ վերցրեց իր վրա⁴:

Մեծ տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ որպես կաթողիկոսի ներկայացուցիչ Հայկական հարցը պաշտպանելու համար Պ. Նուբարին նշանակելը հարմար էր որոշակի քաղաքական նկատառումներով: Նախ Պ. Նուբարը քաղաքական չեզոք գործիչ էր, ոչ մի կու-

սակցության անդամ չէր և հայտնի էր իր չափավոր հայացքներով: «Հայերի շրջաններում հայտնի և ազդեցիկ Պ. Նուբարը,- Վրոնցով-Դաշկովին հղած նամակում գրում էր Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմերիայի վարչության պետը,- համարվում է չեզոք անձնավորություն, չի անդամակցում որևէ հեղափոխական կուսակցության և հանդիսանում է գլխավորապես չափավոր /հայացքներ ունեցող - Հ. Բ./ հայության ներկայացուցիչ»¹: Հատկապես կարևոր էր, որ կաթողիկոսի պատվիրակը Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության շարքերից չէր, հակառակ դեպքում դա կարող էր մեծ դժգոհություն առաջ բերել ռուսական ղեկավար շրջաններում /1905-1907 թթ. հեղափոխությունից հետո դաշնակցականները կառավարության կողմից ենթարկվել էին հալածանքների՝ մեղադրվելով հեղափոխականության և անջատողականության մեջ/: Պ. Նուբարի առաքելության հաջողության համար շատ էական էր, որ նա ոչ մի կապ կամ առնչություն չուներ Ռուսաստանի հետ՝ չհարուցելու համար թուրքական և եվրոպական պետությունների կասկածները, թե Եվրոպայում հայկական պատվիրակություն ունենալու գաղափարը ներշնչվել էր ռուսական կառավարության կողմից՝ այն իր շահերին ծառայեցնելու համար:

Պ. Նուբարը քաղաքական չեզոքության, հայացքների չափավորության և ունեցած անառարկելի հեղինակության շնորհիվ կարողացավ իր շուրջ համախմբել հայ կուսակցական և ազգային տարբեր շրջանների ներկայացուցիչներին՝ միասնական ջանքերով աշխատելու ի նպաստ Հայկական հարցի լուծման: Նման համերաշխությունը միայն կարող էր լինել գործի հաջողության գլխավոր գրավականը: «Ամբողջ Ազգը,- գրում էր «Յուսաբեր» թերթը,- միահամուռ բոլորվեցավ Ազգային Պատվիրակության շուրջ և աջակցեց նրան – պարագա, որ բարոյական մեծ ազդեցություն ունեցավ մեր բարեկամների վրա և մեր քշնամիներին անզամ մտածել տվեց»²:

¹ Նույն տեղում, N 17:

² Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 26:

³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 2:

⁴ «Անահիտ», Փարիզ, 1930, N 1, էջ 121:

¹ АВІР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3484, л. 26.

² «Յուսաբեր», Կահիրե, 1913, N 138:

Պ. Նուբարի ունեցած հեղինակության, իր ստանձնած առաքելության ամենահարմար թեկնածուն լինելու և այդ իմաստով նրա հետ կապվող հույսերի մասին էր խոսում այն փաստը, որ նրա անունը եղել էր Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյի կազմած հարմար անձանց անվանացուցակում, որոնք կարող էին լինել կաթողիկոսի պատվիրակները Եվրոպայում¹: Պ. Նուբարին Եվրոպայում պատվիրակ նշանակելու խնդրանքով կաթողիկոսին դիմել էին նաև եգիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները²: «Ոչ ոք,- Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. Արշարունուն հղած նամակում գրում էր Վահան Մալեգյանը,- ավելի բարձրորեն և ձեռնհասորեն պիտի կրնայ թարգման հանդես գալ Ազգի բաղձանքներին, քան Պողոս Նուպարը»³:

Պ. Նուբարի ընտրությունը կրում էր նաև որոշակի խորհրդանշական բնույթ: Բանն այն է, որ ժամանակին, դեռևս 1878 թ., նրա հորը՝ Մեծն Նուբար Փաշային մերժվել և չէր հանձնվել Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի պաշտպանության առաքելությունը, մինչդեռ վերջինս, շնորհիվ իր դիվանագիտական հմտության և կարողությունների, միզուցե կկարողանար հասնել որոշակի դրական արդյունքի: Եվ այժմ ազգը, կարծես, փորձում էր շտկել երեսունչորս տարի առաջ իր թույլ տված սխալը:

Վերոհիշյալ բոլոր արժանիքների կողքին Պ. Նուբարն ուներ մեկ պակասություն: Ապրելով իր հայրենիքից դուրս՝ նա կտրված էր արևմտահայ իրականությունից և մոտիկից լավ ծանոթ չէր այնտեղ տիրող կացությանը: Այդ պակասը լրացնելու համար իր գործունեության ամբողջ ընթացքում Պ. Նուբարն աշխույժ նամակագրական կապեր հաստատեց արևմտահայ գործիչների հետ, ծանոթացավ Հայկական հարցին վերաբերող փաստաթղթերին, վավերագրերին, ինչպես նաև իրեն շրջապատեց այդ խնդրին քաջաձանոթ անձնավորություններով:

¹ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 211, ք. 3:

² Մալեգյան Վ., Ճամբուս վրայ /Յուզբաղ/, Բարիզ, 1950, էջ 137:

³ ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 52:

Պ. Նուբարի՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պատվիրակի նշանակումը Եվրոպայում բացառիկ դրական արձագանք գտավ հայ ազգային շրջաններում և մամուլում: Դաշնակցական հայտնի գործիչ Միքայել Վարանդյանը, բարձր գնահատելով նրա արժանիքները, նշում էր, որ «պատմական մոմենտը գտել է իր համապատասխան մարդուն և այդ մարդն է - Պողոս Նուբար Փաշան»¹: «Կաթողիկոսը դրանից անելի լաւ ընտրութիւն չէր կրնար ընել», - գրում էր «Հնչակ» թերթը²: Իսկ «Կոչնակ» թերթն ընդգծում էր, որ «մեր ազգին համար մեծ բարեբաղդութիւն մ'է որ Նուպար Փաշա կը նախագահէ այսօր Հայ ճակատագրին»³:

Հայկական բարենորոգումների հարցը տերությունների մոտ պաշտպանելու համար իր կողմից պատվիրակ նշանակելու մասին Գևորգ Ե կաթողիկոսն անհրաժեշտ է համարում հայտնել ռուսական կառավարությանը: Նրա հրահանգով արևելահայերից կազմված մի պատգամավորություն /Բաբկեն վարդապետ, Ս. Հարությունյան, Ա. Խատիսյան/ 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին այցելելով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին և նրան փոխանցելով կայսրին ուղղված արևմտահայության կացության բարելավման վերաբերյալ խնդրագիրը, տեղեկացնում է նաև Պ. Նուբարի նշանակման մասին: Պատվիրակներն ընդգծում են, որ նա պետք է աշխատի Եվրոպայում՝ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված հայկական բարենորոգումները Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ և վերահսկողությամբ իրականացնել տալու ուղղությամբ⁴: Իր հերթին Վորոնցով-Դաշկովն այդ մասին գրում է արտգործնախարար Ս. Սազոնովին. «Ազգային ժողովի, Պատրիարքի և ամբողջ հայ ժողովրդի լիազորությամբ կաթողիկոսը բալկանյան խնդիրները լուծելու համար հրավիրված կոնֆերանսում հայկական բարենորոգումների հարցը պաշտպանելու առաքելությունը դրել է շատ հռչակավոր հայ գործիչ Պողոս Նուբարի

¹ «Յոսարեր», Կահիրե, 1913, N 121:

² «Հնչակ», Փարիզ, 1914, N 1:

³ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N 17:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 41:

վրա»¹: Պ. Նուբարի առաքելության մասին Թուրքիայում ռուսական դեսպանատան առաջին քարգման Ա. Մանդելշտամին տեղեկացնում է նաև Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Ռսկան Մարտիկյանը, նշելով, որ այն հանդիսանում է Պետերբուրգում կաթոլիկոսի անունից Մեսրոպ եպիկոպոսի վարած բանակցությունների բնական արդյունքը²:

Ռուսական կառավարության վերաբերմունքը Պ. Նուբարի առաքելությանն ընդհանուր առմամբ դրական էր: Հայկական հարցի լուծման դիմումները բոլոր տերություններին ինչ-որ տեղ ձեռնտու էին Ռուսաստանին՝ ցույց տալու համար, որ արևմտահայության բարենորոգչական պահանջները հրահրված և թելադրված չեն իր կողմից: Բացի այդ ռուսական կառավարությունը դեմ չէր օգտագործել նաև Պ. Նուբարի գործունեությունը՝ Հայկական հարցում իր քաղաքականությունը տերությունների մոտ պաշտպանելու համար:

Պ. Նուբարը միայնակ չէ, որ պիտի գլուխ բերեր ստանձնած առաքելությունը: Նրան աջակցելու և Հայկական հարցն ավելի պատշաճ ներկայացնելու համար իր գլխավորությամբ ստեղծվելու էր պատվիրակություն՝ կազմված աշխարհիկ և հոգևորական անձանցից: Վերջիններիս ընտրության իրավունքը վերապահվում է Պ. Նուբարին, որն էլ անմիջապես ձեռնամուխ է լինում այդ գործին: Պատվիրակության անդամների թեկնածուներ շատ կային, սակայն նրանցից պետք էր ընտրել լավագույն և այդ պաշտոնին համապատասխան անձնավորություններ: Գլխավոր չափանիշը, որով Պ. Նուբարն առաջնորդվեց թեկնածուների ընտրության խընդրում, այն էր, որ վերջիններս անպայման լինեին թուրքահպատակներ: Այդ բանը նրան խորհուրդ էին տվել նաև Ազգային Պատրիարքարանից: Սրա հիմնական նպատակն էր թուրքական կառավարությանը ցույց տալ, որ Արևմտյան Հայաստանում տիրող կացության բարելավմամբ առաջին հերթին մտահոգված են հենց իրենք՝ թուրքահայերը և, որ ամենակարևորն էր, տերություններին դիմելու և ընդհանրապես պատվիրակության կազմության գա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1172, ք. 6:

² Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի արժարժունը 1912 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1992, N 1, էջ 201:

ղափարը ներշնչված կամ հրահրված չէ ոչ մի պետության և հատկապես Ռուսաստանի կողմից: «Ազգային Պատվիրակությունը,- հետագայում գրում էր Պ. Նուբարը,- կազմվեց բացառապես օսմանյան հպատակներից՝ բացառելով Ռուսաստանի հայերին, որպեսզի մեկընդմիջտ փարատվի անջատողական քաղաքականության ամեն կասկած»¹: Որպես իր խորհրդական և աջակից, Պ. Նուբարն առաջին հերթին որոշում է Փարիզ հրավիրել Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին և նույնիսկ ուղարկում է ճանապարհաձայնը²: Պ. Նուբարի այդ ընտրությունը պատահական չէր և պայմանավորված էր Մ. Օրմանյանի հեղինակությամբ, Եվրոպայի, հատկապես Անգլիայի ղեկավար և մտավորական շրջաններում նրա ունեցած ծանոթությամբ, ինչպես նաև արևմտահայության կացության ու նրա խնդրի քաջատեղյակությամբ: «Օրմանյան սրբազանը,- գրում էր «Մշակ» թերթը,- թե դիվանագիտական աշխարհում առատ բարեկամներ ունի և թե գործը գերազանցապես ուսումնասիրած է»³: Հարկ է նշել, որ Հայկական հարցը Եվրոպայում պաշտպանելու խնդրանքով Մ. Օրմանյանին դիմել էին նաև եգիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները: Վ. Մալեգյանը 1912 թ. նոյեմբերի 13-ի նրան հղած նամակում գրում էր. «Ազգը սպասում է, որ Դուք ասպարեզ իջնելով՝ հայության դատը ձեռք առնեք և նրան ի սպաս դնեք Ձեր անունի և տաղանդի հզոր հեղինակությունը»⁴: Բայց Մ. Օրմանյանին վիճակված չէր անդամակցելու Պ. Նուբարի գլխավորությամբ կազմվելիք պատվիրակությանը, դրան խանգարում էին մի շարք լուրջ հանգամանքներ: Առաջինը նրա՝ անբաստանյալի կեցվածքն էր: 1908 թ. Թուրքիայում երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Մ. Օրմանյանը ստիպված հրաժարվել էր պատրիարքությունից՝ մեղադրվելով համիդյան ռեժիմին գործակցության, ուխտադրժության և անձնական դիրքի չարաշահման մեջ⁵: Վ. Մալեգյանին հղած նամակում նա գրում էր. «Իմ ներ-

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 742, ք. 2:

² Օրմանեան Մ., Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 302:

³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, N 29:

⁴ ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 123/ա, ք. 1:

⁵ Սրենց Ս., Օրմանեան հանրային խղճին եւ դատաստանին առջև, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 15-16:

կայ դիրքիս մեջ չեմ կրնար հրապարակ ելլալ եւ գործի ձեռնամուխ ըլլալ, առանց նախապէս Ազգային Ժողովէն գործը մաքրուելու, որ ազգին վստահութիւնը երաշխատրուի»¹: Չնայած այդ ամենին Պ. Նուբարը բնավ չի հրաժարվում Մ. Օրմանյանին հրավիրելու իր մտադրությունից: Ավելին, նա սկսում է ջանքեր գործադրել հասնելու վերջինին արդարացմանը և դրա համար դիմում Կ. Պոլսի պատրիարքին՝ խնդրելով աջակցել նրա Փարիզ մեկնելուն²: Պետք է նշել, որ Մ. Օրմանյանին անմեղ ճանաչելու խնդիրն ի վերջո լուծվում է: Ազգային Ժողովի 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նիստում ձայների մեծամասնությամբ /դաշնակցականները չմասնակցեցին քվեարկությանը/ նա արդարացվում է: Բախտորոշ օրերին այդ քալը ավելի շատ ուղղված էր հայության մեջ եղած տարածայնությունները հարթելուն և համախընքված ու միասնաբար հանդես գալուն: Կաթողիկոսական պատվիրակությանը Մ. Օրմանյանի անդամակցելուն խոչընդոտող մյուս հանգամանքն արևմտահայ ղեկավար շրջանների դիրքորոշումն էր. նրանք գտնում էին, որ թուրքական կառավարության դժգոհությունը չհարուցելու համար Կ. Պոլսից ոչ ոք, և հատկապես Մ. Օրմանյանի պես հանրածանոթ անձնավորությունը, չպետք է մասնակցի տերություններին ուղղված դիմումներին: Սրա հետ մեկտեղ Մ. Օրմանյանի՝ Եվրոպա մեկնելուն և որպէս արևմտահայության խնդրի պաշտպան հանդես գալուն մեծամասամբ ընդդիմանում էր Հ. Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: «Ոչ մի մարդ,- գրում էր դաշնակցական «Հորիզոն» թերթը, - ավելի վատ ծառայություն չի կարող անել հայկական դատին, քան թրքամոլ Օրմանյանը»³: Այդ նկատառումներով էլ Մ. Օրմանյանի՝ կաթողիկոսի կողմից պատվիրակ նշանակվելու վերաբերյալ տարածված կեղծ լուրերը հերքելու, այդ իմաստով առաջացած բոլոր կասկածները փարատելու համար Կաթողիկոսական Դիվանը «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերում պաշտոնապես հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որ «Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը թուրքահայոց խնդրի վերաբերմամբ

¹ Մալեզեան Վ., Ծանրուս ծայրը, հտ Բ, Փարիզ, 1955, էջ 80-81:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 58:

³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, N 277:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից ոչ մի պաշտոն չի ստացել»¹: Այս հայտարարությունը վերջնականապես հասնոզեց Պ. Նուբարին, որ իրեն վստահված առաքելության կատարման ընթացքում այլևս անիմաստ է ակնկալել Մ. Օրմանյանի օժանդակությունը, որը, սակայն, բավականին օգտակար կլիներ: Կազմվելիք պատվիրակության եկեղեցական անդամների հարմար թեկնածուներ էին դիտվում նաև Կ. Պոլսի Ապահովության Հանձնաժողովի նախագահ, նախկին պատրիարք Ե. Դուրյանը, կաթողիկոսի դիվանապետ Բագրատ եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի տեղապահ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը²: Սակայն նրանցից և ոչ մեկը չընտրվեց, քանի որ Ե. Դուրյանի՝ Եվրոպա մեկնելը կհարուցեր թուրքական կառավարության դժգոհությունը, իսկ ինչ վերաբերում է մյուս թեկնածուներին, ապա նրանք բոլորն էլ ռուսահպատակներ էին, որոնց նշանակումը համարվել էր աննպատակահարմար: Բացի այդ, վերջիններս կատարելապես չէին տիրապետում ֆրանսերենին, որի իմացությունը շատ անհրաժեշտ էր ստանձնվելիք առաքելության կատարման համար: Պատվիրակության եկեղեցական անդամի պաշտոնը ստանձնելու հրավերներ եղան նաև Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության արքեպիսկոպոս Գ. Մենկիշյանին և Գովրիկյանին: Սակայն ի վերջո ընտրությունը կանգ առավ Եվրոպայի հայոց առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոս Ութուջյանի վրա:

Նշանակումից անմիջապես հետո, Պ. Նուբարը դիմում է նաև ՀԲԸՄ փոխնախագահ Յաղուր Արթին փաշային՝ հրավիրելով անդամակցել իր գլխավորած պատվիրակությանը: Վերջինս սիրով ընդունում է այդ հրավերը: Որպես պատվիրակության աշխարհիկ անդամներ ընտրվեցին Մինաս Չերազը և Հարություն Մոստիշյանը: Հ. Առաքելյանի, Ս. Հարությունյանի թեկնածությունները չընդունվեցին՝ նրանց ռուսահպատակ լինելու պատճառով:

Գևորգ եպիսկոպոս Ութուջյանը ծնվել էր 1851 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում: Նախնական կրթությունը ստացել էր Նարեկյան վարժարա-

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, N 282:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, ք. 13:

նում: 1873 թ. ձեռնադրվել էր սարկավագ, իսկ 1875 թ.՝ վարդապետ: 1886 և 1890 թթ. ընտրվել էր պատրիարքի փոխանորդ, 1891թ.՝ Եզիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ: 1895 թ. հոկտեմբերի 25-ին ձեռնադրվել էր եպիսկոպոս և ընտրվել Եվրոպայի հայոց առաջնորդ: Յաղոբ Արթին փաշան ծնվել էր 1842 թ. ապրիլի 15-ին Կահիրեում: Նախնական կրթությունը ստացել էր Փարիզի Սամուել-Մուրադյան վարժարանում: 1883-1906 թթ. եղել է Եզիպտոսի կրթական նախարարության խորհրդական: Յաղոբ Արթինը հանդիսանում էր Եզիպտոսի Հայ Կաթոլիկ հասարակության նախագահը: Մինաս Չերազը ծնվել էր 1852 թ. հուլիսի 13-ին Կ. Պոլսում: Նախնական կրթությունը ստացել էր Ներսիսյան վարժարանում: 1886-1889 թթ. եղել էր Կ. Պոլսի կենտրոնական Վարժարանի տնօրենը: 1889-1898 թթ. Լոնդոնում, իսկ 1898-1906 թթ. Փարիզում հրատարակել էր «Հայաստան» գրական-քաղաքական թերթը՝ հայ մշակույթն օտար ազգերին ներկայացնելու և Հայկական հարցի պաշտպանության համար Եվրոպայում բարենպաստ հասարակական կարծիք ստեղծելու նպատակով: Հարություն Մոստիչյանը 1890-1896 թթ. եղել էր Կ. Պոլսի Կենտրոնական Վարժարանի տնօրեն: 1909 թ. նա օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Հ. Պապիկյանի հետ անդամակցել էր հատուկ հանձնաժողովին, որը պետք է պարզեր Ալանայում կազմակերպված հայերի ջարդերի պատճառները¹:

Պ. Նուբարի կողմից պատվիրակության անդամների ընտրության հիմնական չափանիշներն էին, բուրքահպատակությունից բացի, նաև հայրենասիրությունը, քաջատեղյակությունը Հայկական հարցին, ինչպես նաև եվրոպական և հատկապես անգլիական /քանի որ խաղա-

¹ Պատվիրակության անդամների կենսագրությունների մասին ավելի մանրամասն տես, Գարտաշեան Ա., Նիսբեր Եզիպտոսի հայոց պատմության համար, հտ. Ա, Կահիրե, 1943, էջ 193-194; Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության /1906-1913/, Կահիրե, 1913, էջ 40-41; Ջարդարեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 41-43; Մեյրոնյան Է., նշվ. աշխ., էջ 13-14; Մալեզեան Վ., ճամբուս ծայրը, հտ. Ա, Բարիզ, 1954, էջ 304-305; Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ. Իր կյանքը և գործը, Կահիրե, 1927, էջ 176-183; Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX-начале XX веков, Ереван, 1988, стр. 172.

ղության կոնֆերանսը գումարվելու էր Լոնդոնում/ կառավարական շրջաններում ունեցած ծանոթություններն ու կապերը: Պետք է նշել, որ ընտրված թեկնածուներն ամբողջովին համապատասխանում էին վերը նշված չափանիշներին: Այսպես, Հ. Մոստիչյանն ու Գ. Ութուջյանն անգլիաբնակ էին, ապրում էին համապատասխանաբար Լոնդոնում և Մանչեստրում, ունեին ծանոթ բազմաթիվ պետական գործիչներ և խորհրդարանի անդամներ: Սրա հետ մեկտեղ նրանք մեծ աշխատանք էին կատարել անգլիական իշխանությունների գործակցությունն արևմտահայության կացության բարելավման խնդրում շահելու համար և նպաստել երկրում հայանպաստ շարժման ակտիվացմանը:

Անգլիայի քաղաքական, հատկապես գիտական ու մտավորական շրջաններում հարգանք և հեղինակություն էր վայրում նաև Յաղոբ Արթին փաշան: Ինչ վերաբերում է Մ. Չերազին, ապա Պ. Նուբարը հաշվի էր առել Հայկական հարցին նրա քաջատեղյակությունը, դրա լուծմանն ուղղված գործընթացում ունեցած անմիջական մասնակցությունն ու եվրոպական կառավարությունների մոտ արևմտահայության պահանջների պաշտպանությամբ հանդես գալու հարուստ փորձը: Այսպես, 1878 թ. նա, որպես քարտուղար և թարգմանիչ, անդամակցել էր Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում պաշտպանելու համար այնտեղ մեկնած պատվիրակությանը, 1880 թ. որպես պատրիարք Ն. Վարժապետյանի պատվիրակ ներկայացել էր Անգլիայի վարչապետ Գլադստոնին՝ խնդրելով նրա միջամտությունը հայկական բարենորոգումների լուծման համար: 1883 թ. նման առաքելությամբ նա եղել էր Ֆրանսիայում և Իտալիայում, իսկ 1908 թ. կաթողիկոս Մ. Իգմիրյանի հետ այցելել էր Պետերբուրգ և հանդիպել վարչապետ Պ. Ստոլիպինի հետ¹:

Իր կողմից ընտրված պատվիրակության անդամների անվանացուցակը /Յաղոբ Արթին փաշա, Գ. Ութուջյան, Հ. Մոստիչյան, Մ. Չերազ/ Պ. Նուբարը 1913 թ. հունվարի 1-ին հեռագրում է Գևորգ Ե կաթո-

¹ Տես, Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ. Իր կյանքը և գործը, էջ 185:

դիկոսին՝ հաստատման համար: Վերջինս հունվարի 2-ի պատասխան հեռագրում հաստատում է վերոհիշյալ անձնավորությունների ընտրությունը, իսկ հունվարի 4-ին ուղարկում նրանց՝ պատգամավորներ նշանակվելու կոնդակները¹:

Այսպիսով, կաթողիկոսի 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի կոնդակով, որը Գ. Անանունը համարում էր «պատմական արժեքավոր վավերագիր»², սկիզբ է դրվում Հայ Ազգային Պատվիրակության ձևավորմանը, որը 1913 թ. հունվարի 4-ին ամբողջապես կազմավորվում է Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ և անդամակցությամբ Յաղուբ Արթին փաշայի, Գևորգ Ութուջյանի, Հարություն Մոստիշյանի և Մինաս Չերազի: «Պատգամավորությունը,- գրում էր «Հայրենիք» թերթը,- կազմված է ամեն վստահության արժանի և հայկական խնդրի մասին որոշ ձեռնհասության տեր անձանցից և կպատրաստվի կատարելու հայության գերագույն ճիգն արևելքի եղերեբության այս վճռական լուպեին»³:

1913 թ. հունվարի 13-ին Պ.Նուբարի հրավերով Ազգային Պատվիրակության ընդհանուր քարտուղարի պաշտոնը ստանձնում է ՀԲԸՄ Կենտրոնական Վարչական Ժողովի ատենադպիր Վահան Մալեգյանը: Պետք է նշել, որ այդ պաշտոնի և ընդհանրապես պատվիրակությանն անդամակցելու համար շատ հարմար էր հայտնի գրող, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանի թեկնածությունը, որը, սակայն, չներգրավվեց դրա կազմում: Նույնիսկ Վ. Մալեգյանը խոստովանում էր, որ «մեծ եղաւ զարմանքս որ Պողոս Նուպար կը պնդէր իս ունենալ իբրեւ անմիջական օգնական, մինչդեռ Բարիզ կը գտնուէր Չոպանեանի նման կարող գրագետ մը եւ ազգասէր գործիչ մը, որ ազգային դատով կը գրադէր տարիներէ ի վեր, եւ յարմարագոյն քարտուղարը ինքը իսկ ըլլալ կը թուէր»⁴: Մրա պատճառն այդ ժամանակ Պ. Նուբարի և Ա. Չոպանյանի միջև ի հայտ եկած գաղափարական տարաձայնություններն էին, որոնց հետևանքով ժամանակավորապես նրանց հարաբերությունները խզվել էին /այդ մասին ավելի մանրամասն կ'իստովի

հաջորդ ենթագլխում/: Մակայն հարկ է նշել, որ Վ. Մալեգյանի թեկնածությունն էլ պատահական չէր: Այդ նշանակումը կատարելով՝ Պ. Նուբարը հաշվի էր առել այն հանգամանքը, որ 1912 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Վ. Մալեգյանը հատուկ առաքելությամբ այցելել էր Կ. Պոլիս և տեղում ծանոթացել Հայկական հարցի լուծման շուրջ ծավալվող անցուղարձեղներին և այդ խնդրում ազգային շրջանների ունեցած վերաբերմունքին ու դիրքորոշմանը: Այդ իմաստով նա բավականին օգտակար կլինէր Ազգային Պատվիրակությանը: «Փաշան,- իր հուշերում գրում էր Վ. Մալեգյանը,- ինձի պետք ունէր միատեղ գործի սկսելու եւ նախապատրաստական աշխատանքները կատարելու համար»¹:

Ազգային Պատվիրակության և եվրոպական տարբեր երկրների հայկական գաղութների ու հայասիրական կոմիտեների միջև կապեր հաստատելու և գործունեության միասնական ուղղություն ապահովելու համար 1913 թ. հունվարի 14-ին Պ.Նուբարի գլխավորությամբ կազմվում է հատուկ Բյուրո, որի անդամներ են դառնում Վ. Մալեգյանը, Հ. Առաքելյանը, Ա. Չոպանյանը, Պ. Էսմերյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Թնկրյանը, Ս. Սվաճյանը²:

1913 թ. հունվարի 27-ին Պ. Նուբարի ստորագրությամբ հրապարակվում է Ազգային Պատվիրակության շրջաբերականը, որտեղ պարզաբանվում էր վերջինիս պաշտոնի էությունը, այն է՝ «եվրոպական պետություններից պահանջել այն բարենորոգումների իրագործումը, որոնք Բ. Գուռը հանձն առած էր գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով»³:

Կազմակերպչական բնույթի աշխատանքներն ավարտելուց հետո՝ Ազգային Պատվիրակությունը, առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու, անցնում է իր ստանձնած առաքելության կատարմանը: «Հայ Ազգային Պատվիրակութեան մեքենան այլեւ լարուած ըլլալով,- գրում էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 30, ք. 18:

² Անանուն Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հտ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 523:

³ «Հայրենիք», Բոստոն, 1913, N 8:

⁴ Մալեգյան Վ., Ճամբոս ծայրը, հտ. Բ, էջ 250:

¹ Մալեգյան Վ., Ճամբոս վրայ /Յուշարար/, էջ 138:

² ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 714, ք. 1:

³ Նույն տեղում, գ. 738, ք. 3:

Վ. Մալեգյանը, - Վսեմ. Նախագահը հոգեպինդ գործի լծուեցաւ, իսկապէս հազուագիւտ անձնուիրութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ»¹:

3) Պողոս Նուբարի հայացքներն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ

1912 թ. վերջերին նորից հրատապ դարձած հայկական բարենորոգումների խնդրի բարեհաջող լուծումը մեծապէս պետք է կախված լիներ նաև տերությունների ղեկավար շրջանների մտտ արևմտահայերի պահանջների պաշտպանությամբ հանդես եկող Ազգային Պատվիրակության ծավալած գործունեությունից: Վերջինիս հանձնված այդ պատասխանատու առաքելությունը չէր կարող պսակվել հաջողությամբ, եթե դրա նախագահը, որը ուներ Եվրոպայում արդյունավետ աշխատելու համար անհրաժեշտ բոլոր կարողություններն ու հնարավորությունները, ծանոթ չլիներ նաև իր հետապնդած խնդրի զարգացման պատմությանը, չպատկերացներ հնարավոր լուծմանը հասնելու միջոցները և չունենար գործողությունների որոշակի ծրագիր: Ի պատիվ Պողոս Նուբարի պետք է ասել, որ այդ իմաստով ևս նա ամբողջովին արժանի էր ստանձնելու վստահված պաշտոնն ու արդարացրեց իր հետ կապվող հույսերը:

Հայկական հարցով Պ. Նուբարի հետաքրքրվելը սկսվել էր դեռևս 1878 թ.-ից, այսինքն խնդրի ծագման ակունքներից, շնորհիվ իր հոր Մեծն Նուբար փաշայի, որն այդ ժամանակ որոշ չափով ներգրավված էր դրա լուծման գործընթացում: 1878 թ. գումարված Բեռլինի վեհաժողովին արևմտահայության պահանջները ներկայացնելու համար նա կազմել էր բարենորոգումների չափավոր ծրագիր, որով նախատեսվում էր կատարել վարչական և դատական բարեփոխություններ ժո-

ղովրդի նորմալ կացությունն ապահովելու համար¹: Մակայն այդ ծրագիրն անտեսվեց հայ ղեկավար շրջանների կողմից, որոնք ավելի նպատակահարմար գտան տերությունների առջև դնել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության պահանջը, որը հաշվի չառնվեց: Դեպքերի մասն ընթացքը, Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ Մեծն Նուբարի հայացքներն ու կազմած ծրագիրն իրենց ազդեցությունն ունեցան նրա որդու վրա: Չափավոր պահանջներով հանդես գալն իր արտահայտությունը գտավ Պ. Նուբարի՝ 1912-1914 թթ. ծավալած գործունեության ամբողջ ընթացքում:

Պ. Նուբարի մտահոգությունն արևմտահայերի կացությամբ սկսվել էր հատկապես XIX դ. 90-ական թթ., երբ նա, շարունակելով հոր գործը, ջանքեր էր գործադրում արդու-համիդյան բռնությունների հետևանքով Եգիպտոսում ապաստանած փախստականների բնակության խնդիրը լուծելու, ինչպես նաև բազմաբնույթ օգնություն և օժանդակություն ցուցաբերելու համար: «Եթէ Նուպարեանց բարոյական և նիւթական աջակցութիւնները չըլլար, այդ մասին գրում էր Ջերտուշտը, - ոչ Եգիպտոս, ոչ ալ Եվրոպա լայն չը պիտի բանային իրենց դռները այն ահագին գաղթականութեան առջեւ, որ կազմուեցաւ 1895ի և 1896ի հայկական ջարդերու փաղջողներէն»²: Այդ իմաստով Պ. Նուբարի կատարած ավելի նշանակալից ձեռնարկներից էր մի խումբ համախոհների հետ 1906 թ. ապրիլի 15-ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնումը, որի նպատակն էր բարելավել հայ ժողովրդի նյութական և տնտեսական կացությունը: 1912 թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունն ու առաջիկայում խաղաղության կոնֆերանսի գումարումը Պ. Նուբարի մոտ ևս մեծ հույսեր արթնացրեց՝ օգտվելու ստեղծված բարենպաստ քաղաքական պայմաններից և տերություններին ներկայացնելու արևմտահայության արդարացի պահանջները: Այդ ուղղությամբ նա, դեռևս ստանձնած չլինելով Ազգային Պատվիրակության նախագահի պաշտոնը, կատա-

¹ Տես, Մարտիան, Հայկական խնդիրն եւ ազգային սահմանադրութիւնը Թիպոքիայում /1860-1910/, հտ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 435-444:

² Ջերտուշտ, Նուպար Փաշա իշխան Նուպարեան. Շագունն եւ կենսագրութիւնը, Երևան, 1920, էջ 30:

րել էր որոշակի քայլեր: 1912 թ. նոյեմբերի սկզբներին Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. Արշարունու և եզիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչների խնդրանքով Պ. Նուբարը, որպես ՀԲԸՄ նախագահ, մասնավոր, ոչ պաշտոնական հանդիպում էր ունեցել Ֆրանսիայի վարչապետ և արտգործնախարար Ռ. Պուանկարեի հետ, որը, ինչպես գրում էր Վ. Մալեգյանը, «այդ վայրկեանին կը ղեկաւարէր եւ իր ձեռքին մէջ կը կենտրոնացնէր Ելրոպական քաղաքականութիւնը Արեւելեան խրճողոյն մէջ»¹: Ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող անսխիթար և ծանր վիճակը՝ Պ. Նուբարը վարչապետին խնդրել էր բալկանյան հարցերի լուծման հետ մեկտեղ բավարարել նաև արևմտահայության բարենորոգչական պահանջները²: Այդ նույն ժամանակաշրջանում էլ ստացվում է Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսի կոնդակը, որով Պ. Նուբարին պաշտոնապես իրավունք էր վերապահվում եվրոպական երկրների ղեկավար շրջանների մոտ հանդես գալ Հայկական հարցի պաշտպանությամբ:

Ստեղծված բարենպաստ պայմաններում, երբ հնարավորություն էր ընձեռնվել Հայկական հարցի լուծման խնդրանքով դիմել տերությունների օժանդակությանը, հայ ղեկավար շրջաններին՝ գործի հաջողության համար անհրաժեշտ էր ճիշտ կողմնորոշվել և ունենալ պահանջների մեկ հստակ ծրագիր: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում միայն բարենորոգումների իրականացման խնդիրն էր, որում հնարավոր էր հասնել տերությունների աջակցությանը: Ավելին պահանջելով՝ հայերը դժվար թե հասնեին որևէ շոշափելի արդյունքի: «Մէկ բան պարզ էր բոլորի համար,- գրում էր Վ. Փափագյանը,- թե ցանկալի չէ եւ ոչ էլ հնարաւոր բարենորոգումները վերածելու անկախութեան պահանջի: Յեղափոխական-քաղաքական կուսակցութիւններն իսկ չէին խորհեր այդ մասին»³: Նման կարծիքն ամբողջովին կիսում էր նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը: Նա

¹ Մալեգյան Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Բ, էջ 218:

² ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 452ա, ք. 1-2:

³ Փափագյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վեմ», Փարիզ, 1933, N 2, էջ 84:

հատկապես ելնում էր առկա քաղաքական իրավիճակից ու տերությունների բռնած դիրքից, որոնք Օսմանյան կայսրությունում ունենալով հսկայական շահեր չէին պաշտպանի հայերի արմատական պահանջները, որոնք այս կամ այն կերպ կարող էին խախտել նրա տարածքային ամբողջականությունը: Դիշտ էր ազգային երեսփոխաններից մեկը՝ նկատելով, որ «Եվրոպայից ոչ թագավորություն, ոչ էլ ինքնավարություն կարող ենք պահանջել: Եթե Թուրքիան էլ ինքը հավանի հայերին ինքնավարություն տալը, Անատոլիայի արևելյան մասի վրա աչք ունեցող տերություններն իրենց բոլոր ուժերով կհակառակեն դրան»¹: Չէր անտեսվում նաև բուրքական իշխանությունների կատաղի ընդդիմությունը, որոնք, հատկապես երկրի եվրոպական տիրույթների կորուստից հետո, ամեն կերպ ջանում էին ամրապնդել իրենց տիրապետությունն արևելյան շրջաններում: Այդ հանգամանքները, ինչպես նաև 1878 թ. հայ ղեկավարության թույլ տված բացթողումները հաշվի առնելով Պ. Նուբարը եկավ այն համոզման, որ տվյալ պայմաններում տերություններին պետք է ներկայացնել միայն բարենորոգումների պահանջներ, որոնց իրագործումը չէր հակասի նրանց շահերին: «Հայ պատգամաւորութեան նախագահը,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- հայերուս կողմը գտնուած ուժերն ու համակրութիւններն կշռելով՝ անոնց համապատասխան ակնկալութիւններ կը տաժէ, պահանջներ կը բանաձեւէ եւ կը հաշիւ թէ մեր իրաւունքներուն որքանը կարելի է հիմա ձեռք բերել ուստի և պահանջել»²: Այդ էր վկայում նաև Ա. Թերզիպաշյանը, գրելով, որ «Պողոս Նուպարը շատ պահանջելու փոխարէն կառչած էր հնարաւորին»³: Այսպես, Պ. Նուբարն իր կատարած դիմումներում, կարդացած բանախոսություններում և տպագրած հոդվածներում մշտապես ընդգծում էր, որ «Պատգամավորությունը հանուն հայերի չի պահանջում ոչ բաժանում, ոչ անկախություն, ոչ քաղաքական ինքնավարություն, այլ միայն՝ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված

¹ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, N 1441:

² «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N17:

³ Թերզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 107:

բարենորոգումները»¹: Արևմտահայերի պահանջների չափավորութունն ու անկեղծությունն ավելի ընդգծելու և այդ իմաստով տերությունների ու հատկապես Թուրքիայի ունեցած կասկածները վերջնականապես փարատելու համար, տվյալ պահին անկախության և ինքնավարության ձգտումները նա համարում էր «ցնորատեսություն»²:

Պ. Նուբարը քաջ գիտակցում էր, որ հետապնդվող խնդրի դրական լուծման կարևոր երաշխիքը միասնական, համաձայնեցված ուղղությամբ և ծրագրով գործելն էր: Ուստի նա կարևոր էր համարում ծանոթանալ ազգային ղեկավար գլխավոր կենտրոններում /Կ. Պոլիս, Թիֆլիս, Էջմիածին/ Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ ունեցած տեսակետներին և համոզվել, որ դրանք համապատասխանում են իր պատկերացումներին: Նման հավաստիացումներ Պ. Նուբարը ստանում է: Կաթողիկոսի և արևելահայ ղեկավար շրջանների այդ խնդրի հանդեպ ունեցած հայացքներն արտացոլված էին հենց Պ. Նուբարին ուղղված կոնդակում, որով իրեն արտոնվում էր ներկայանալ եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանսին և «խնդրել վասն բարեկարգելոյ զհայաբնակ գաւառները»³: Ռուսահայության և իր ունեցած հայացքների համապատասխանության վերաբերյալ Պ. Նուբարն ապացույցներ է ստանում նաև «Մշակ» թերթի խմբագրության անդամ Հ. Առաքելյանից, որը հատուկ առաքելությամբ եկել էր Փարիզ՝ նրան ծանոթացնելու կաթողիկոսի հրահանգներին և կարևոր այլ տեղեկություններին: «Ես ավելի ուրախ եմ հետամուտ լինել իմ առաքելությանը,- Գևորգ Ե կաթողիկոսին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 8-ի նամակում այդ մասին գրում էր Պ. Նուբարը,- քանի որ դրա վերաբերյալ Ձեր տված հրահանգներն ամբողջովին համապատասխանում են իմ անձնական տեսակետներին»⁴: Հետապնդվող խնդրի լուծման վերաբերյալ արևմտահայ ազգային շրջաններում տիրող հայացքներին

ծանոթանալու համար Պ. Նուբարի հրահանգով 1912 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Կահիրեից Կ. Պոլիս է մեկնում Վ. Մալեզյանը, որը տեսակցություններ է ունենում և խորհրդակցում տեղի հայ պաշտոնական անձանց և կուսակցական ներկայացուցիչների հետ: Իր առաքելության արդյունքների մասին Պ. Նուբարին հղած տեղեկագրում Վ. Մալեզյանը նշում էր, որ արևմտահայերն ամբողջովին պաշտպանում են մեծ տերություններին ուղղված բարենորոգումների իրականացման պահանջները¹: Այսպիսով Հայկական հարցի լուծմամբ մտահոգված ազգային բոլոր կենտրոններում համաձայնություն էր հաստատված Եվրոպային ներկայացվող պահանջների խնդրում, որը կարևոր երաշխիք էր դրական արդյունքի հասնելու համար:

Թեև Պ. Նուբարը բարենորոգումների իրականացման խնդրանքներով պետք է դիմեր բոլոր տերություններին, այնուամենայնիվ նա, ինչպես և հայ ժողովրդի մեծագույն մասը, քաջ գիտակցում էր, որ միայն Ռուսաստանն է, որը, բնականաբար ելնելով իր շահերից, իրոք շահագրգռված էր այդ խնդրով և կարող էր օգնել արևմտահայությանը: «Պատվիրակությունը,- կաթողիկոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 10-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- այն կարծիքն ունի, որ ամեն բանից առաջ պետք է Ռուսաստանի վրա հույս դնենք բարենորոգումների իրագործման համար»²: Հենց այդ նկատառումով էլ գործի հաջողության համար նա պատրաստակամություն էր հայտնում հետևել ռուսական կառավարության կարգադրություններին՝ ցույց տալու համար, որ պատվիրակության ձեռնարկներն ու դիվանագիտական դիմումները չեն հակասում Ռուսաստանի շահերին: Սակայն դա պետք է արվեր ծածկարար, քանի որ Պ. Նուբարին առաքելություն էր փստահված աշխատել եվրոպական երկրներում, որոնք կասկածանքով էին նայում Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի կատարած յուրաքանչյուր ձեռնարկին: Ուստի ռուսամետ դիրքերից հանդես գալը ոչ միայն անհիմաստ կդարձներ Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը, այլև կվնասեր Հայկական հարցի լուծմանը: Հենց դրանում

¹ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 76:

² Տես նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 46:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 23, ք. 1:

¹ Մալեզյան Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Բ, էջ 232:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 27:

էր Պ. Նուբարի առաքելության բարոյությունը, քանի որ նա պետք է այնպես վարեր իր պաշտոնը, որ մի կողմից չհարուցեր տերությունների /հատկապես Գերմանիայի/ կասկածը, քե հանդես է գալիս հայկական վիլայեթներում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացման դիրքերից, իսկ մյուս կողմից նույն նկատառումով չհարուցեր ռուսական կառավարության կասկածները: Դրա հետ մեկտեղ Ազգային Պատվիրակությունն իր գործունեության ընթացքում պետք է զգուշավոր մտեցում ցուցաբերեր՝ չառաջացնելու համար Թուրքիայի բացահայտ դժգոհությունը: Ի պատիվ Պ. Նուբարի պետք է ասել, որ այնպիսի մի խնճված հարցում, ինչպիսին հայկականն էր, ուր բախվում էին տերությունների շահերը, նա հմտորեն վարեց ստանձնած պաշտոնը՝ չհարուցելով ոչ Ռուսաստանի և ոչ էլ մյուս տերությունների կասկածները՝ մեկի կամ մյուսների շահերին ծառայելու մեջ, ինչպես նաև լոյս մնաց Թուրքիայի հանդեպ և հանդես չեկավ ոչ մի հակաթուրքական հայտարարությամբ կամ քայլով: «Նուպար փաշան,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- զգուշատր ընթացքով ջատագովեց մեր դատը՝ առանց որևէ պետութեան դիրազգացութիւններն վիրատրելու և առանց շատ անհաճոյ լլլալու թուրքերուն իսկ»¹:

Եվրոպական ղեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցը պաշտպանելու համար Ազգային Պատվիրակությունը բնականաբար պետք է ունենար ծրագիր, որտեղ ուրվագծված լինեին արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջները: Այդ նկատառումով իր նշանակումից անմիջապես հետո Պ. Նուբարը, Փարիզում գտնվող և խնդրին քաջածանոթ հայ և ֆրանսիացի գործիչների /Ա. Չոպանյան, Մ. Չերազ, Վ. Բերար/ աջակցությամբ, ձեռնամուխ է լինում հայկական բարենորոգումների ծրագրի մշակմանը: Նա քաջ գիտակցում էր, որ տերություններին պետք է ներկայացնել այնպիսի ծրագիր, որը, ինչպես գրում էր «Ժամանակ» թերթը, «փր չափազանց և անգործադրելի պահանջներով ծիծաղելի չլլա»²: Ծրագրի հիմնական դրույթները պետք է չհակասեին տերությունների շահերին, որպեսզի դրանց իրագործման համար հնարավոր լիներ ստանալ նրանց աջակցությունը: Պ. Նուբարի հա-

մոզմամբ արևմտահայերի նման պահանջների համար որպես հիմք կարող էր ծառայել 1895 թ. բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը, որը ժամանակին ընդունվել էր ինչպես տերությունների, այնպես էլ Բ. Դռան կողմից, և հետևաբար իրավական բոլոր հիմքերը կային դրա գործադրությանը հետամուտ լինելու համար: Մրա հետ մեկտեղ, ինչպես հետագայում նշում էր Պ. Նուբարը «մայիսյան ծրագիրը իբրև ուղեցոյց առնելով՝ ուզեցինք քաղաքական որևէ նպատակ մեկ կողմ դնել և մեր բարենորոգումներուն տալ զուտ վարչական նկարագիր մը»¹: 1895 թ. մայիսյան ծրագիրը որպես հիմք ընդունելով հանդերձ Պ. Նուբարը գտնում էր, որ դրանում անհրաժեշտ էր ժամանակի պահանջներին համապատասխան որոշակի փոփոխություններ կատարել: «Յօդուածներ կան,- գրում էր նա,- որ տասնութ տարիէ ի վեր անվաեր դարձած են, և ուրիշ յօդուածներ ալ ներկայ պարագաներուն պատշաճեցնելու է իհարկէ»²:

Պ. Նուբարի կազմած բարենորոգումների նախագծով³ Թուրքիայի հայկական վեց վիլայեթներից /Երզրում, Բիթլիս, Վան, Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիք/ կազմվելիք մեկ նահանգում պահանջվում էր կատարել բարեփոխումներ ֆինանսական, տնտեսական, արդարադատության բնագավառներում: Նախատեսվում էր ստեղծել նահանգային ժողով՝ կազմված հավասարապես քրիստոնյաներից և մահմեդականներից: Հավասարության այդ սկզբունքով պետք է բաշխվեին նաև բոլոր պաշտոնները և ստեղծվեր ժանդարմերիա ու ոստիկանություն: Միջոցներ պետք է ձեռնարկվեին հողային հարցի լուծման, հայերի ազգային, հոգևոր իրավունքների և արտոնությունների պահպանման, քրդերի կամայականություններից պաշտպանման ուղղությամբ: Բարենորոգումների գործադրությունը դրվում էր սուլթանի կողմից նշա-

¹ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 66:

² Զօնբանսոն Լ. աք, նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Դժբախտաբար մեզ չի հաջողվել գտնել այդ սկզբնական նախագիծը, որի բավանդակության վերաբերյալ պատկերացումները կազմվել են արխիվային փաստաթղթերում դրա մասին եղած առանձին հիշատակությունների ինչպես նաև 1895թ. բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի հիման վրա: Հետագայում Պ. Նուբարի կազմած նախագիծը փոփոխվել և համաձայնեցվել է Ազգային Պատրիարքարանի կողմից պատրաստվածի հետ: Այդ փոփոխված ծրագրի կետերը տես, Buxton N., H., Travel and Politics in Armenia, London, 1914, pp. 270-271.

¹ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N 42:

² «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, N1469:

նակված բարձր կոմիսարի, իսկ հսկողությունը՝ Բ. Դռանը կից տերությունների հավանությանը կազմված մշտական հանձնաժողովի վրա: Որոշակի բարեփոխություններ էին նախատեսվում նաև Օսմանյան կայսրության այն տարածքներում /Ադանայի վիլայեթ, Ջեյթուն/, որտեղ հայ ազգաբնակչությունը նշանակալի քանակ էր կազմում: Ընդհանուր առմամբ բարենորոգումներ ասելով Պ. Նուբարը հասկանում էր վարչական միջոցների այն ամբողջությունը, որոնք պետք է գործադրվեին եվրոպական հակակշռի տակ արևմտահայությանը տալու համար «սպահովություն՝ ոստիկանության կազմակերպությամբ, արդարություն՝ դատարանների բարեկարգմամբ, աշխատանքի արդյունավորում՝ ֆինանսական օժանդակություններով, բռնագրավված հողերի վերադարձով, հաղորդակցության ճանապարհների շինարարությամբ»¹: Հենց այդ պահանջներն էլ դրվեցին Պ. Նուբարի տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ կատարած դիմումների հիմքում:

Պ. Նուբարը գտնում էր, որ իր առաքելությունն ավելի արդյունավետ կլինի, եթե նա, բարենորոգումների պահանջներ ներկայացնելով հանդերձ, բացատրի և պարզաբանի դրանց բնույթը, էությունը, նպատակները, անհրաժեշտությունն ու համապատասխանությունը տերությունների շահերին: Այդ նկատառումներով էլ նա, որպես Ազգային Պատվիրակության նախագահ, պարբերաբար կազմում և դիվանագիտական աշխարհին է հղում հուշագրեր, որոնց նպատակն էր, ինչպես գրում էր Լ. դը Քոնթանտոնը, «ճշդել հայկական պահանջումների բուն ոգին»²:

Պ. Նուբարի գլխավոր նպատակն էր առաջին հերթին ցույց տալ արևմտահայերի պահանջների օրինականությունն ու հիմնավորվածությունը: «Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը և հայկական պահանջները» /1913 թ. փետրվարի 27/ խորագիրը կրող հուշագրում նա ընդգծում էր, որ դրանք բխում են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից և 1895 թ. մայիսյան ծրագրից: Բարենորոգումների իրականացման անհետաձգելիությունն ու անհրաժեշտությունը մատնանշելու համար Պ. Նուբարը, ներկայացնելով արևմտահայերի անտանելի կացությունը,

գրում էր, որ նրանք «միշտ ենթակա են վաչկատուն ցեղերի ավագություններին ու հալածանքներին, ապրում են կյանքի ու պատվի անապահովության և ամեն վայրկյան իրենց ստացվածքները կորցնելու վտանգի մեջ»³: Վերջում նա հույս էր հայտնում, որ տերություններն այս անգամ ձեռք կառնեն և գործադրել կտան հայկական բարենորոգումները:

Քաջածանոթ լինելով Հայկական հարցի պատմությանը՝ Պ. Նուբարը գիտակցում էր, որ դրա՝ առկախ մնալու հիմնական պատճառներից էր այն, որ տերությունները շահագրգռված չեն եղել լուծում տալու այդ խնդրին: Իսկ հայերի՝ եվրոպական ղեկավար շրջաններին արված դիմումներն ու խնդրանքները հիմնված էին եղել մարդասիրական պատճառաբանությունների վրա և ուղղված՝ նրանց կարեկցանքը ձեռք բերելուն: Նման դիմումները, բնականաբար, էական արդյունք չէին կարող ունենալ, քանի որ, ինչպես ճիշտ նկատել էր ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթը. «Մեծ տերության արտաքին քաղաքականությունը չի կարող սպառվել մարդասիրությամբ: Միայն մարդասիրության և բարեսրտության նկատառումներով թելադրված քաղաքականությունը երբեք չի լինում ոչ երկարատև, ոչ էլ հետևողական»²: Այդ մասին պատրիարք Հ. Արշարունուն հղած 1913 թ. ապրիլի 21-ի նամակում Պ. Նուբարը գրում էր. «Մինչև հիմա Եվրոպային դիմած էինք իբր թախանձող, կոչում ընելով նրա մարդասիրական զգացումներին, որի հետևանքը, դժբախտաբար, եղած է համակրությունը շահել, այլ ոչ թե ազդու գործակցությունը»³: Եվ քանի որ Պ. Նուբարին ևս առաքելություն էր հանձնված պաշտպանել արևմտահայության պահանջները, ապա նա, հաշվի առնելով անցյալի բացթողումները, բարենորոգումների իրականացումը բխեցրեց տերությունների շահերից և ցույց տվեց դրանց համապատասխանությունը: Պ. Նուբարի այդ հայացքներն իրենց արտահայտությունը գտան նրա կազմած

¹ Օսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 63:

² Քոնթանտոն Լ. տը, նշվ. աշխ., էջ 52:

¹ ՀԱՄ, ֆ. 57, գ. 5, զ. 33, ք. 4; Քոնթանտոն Լ. տը, նշվ. աշխ., էջ 55:

² "Новое время", С.-Петербург, 1913, N 13365.

³ ՀԱՄ, ֆ. 57, գ. 5, զ. 34, ք. 7:

«Հայկական բարենորոգումները և Ասիական Թուրքիայի ամբողջությունը» /1913 թ. մարտի 22/ խորագիրը կրող հուշագրում:

Տվյալ ժամանակաշրջանում բոլոր մեծ տերությունները՝ իրենց շահերից ելնելով ձգտում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը: Մակայն Բալկանյան առաջին պատերազմից հետո Թուրքիայի բաժանման հնարավորությունը մեծ չափերի էր հասել: Նման վտանգը սպառնում էր հատկապես նրա ասիական տիրույթներին: Դա պայմանավորված էր թուրքական իշխանությունների վարած դաժան քաղաքականության հետևանքով արևմտահայության համար ստեղծված անտանելի ծանր կացությամբ, որը վերջիններին ամեն բոպե կարող էր դրդել զինված պայքարի, կամ օտարերկրյա միջամտության պատճառ դառնալ: Դեպքերի նման զարգացումը չէր կարող անտարբեր թողնել հատկապես Ռուսաստանին, որն իր կովկասյան սահմանների անվտանգության տեսանկյունից կարող էր ներխուժել Արևմտյան Հայաստան: «Անկարգությունների առաջացումը մեր սահմանների հարևանությամբ, - Մ. Գիրսին հղած 1912 թ. նոյեմբերի 30-ի նամակում գրում էր Ս. Սազոնովը, - այնքանով կոխաչի մեր շահերին, որ դա կարող է ազդել Թուրքիայի հետ մեր նորմալ հարաբերությունների վրա և անցանկալի բախումների պատճառ դառնալ»¹: Այդ սպառնալիքի հնարավորությունը քաջ գիտակցում էին մյուս տերությունների ղեկավարները և պատրաստ էին ձեռնարկել ամեն ինչ նման բարդություններից խուսափելու համար: Ծիշտ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը Պ.Նուբարը ձգտում էր ցույց տալ, որ Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջանների տարածքային անձեռնամխելիության պահպանման հիմնական երաշխիքը հայկական բարենորոգումների իրականացումն է: «Ասիական Թուրքիայի ամբողջության խնդրո առարկա դառնալը, - ընդգծում էր նա հուշագրում, - մնալուն վտանգ է, որի առաջը կարող է առնել բարենորոգումների գոր-

ծաղրությունը միայն»¹: Եվ իրոք, տեղական պահանջներից բխող բարենորոգումների իրականացումով կարելի էր կանխել հնարավոր խռովությունների առաջացումը և նպաստել երկրամասի զարգացմանն ու բարգավաճմանը: Մրա հետ մեկտեղ Պ.Նուբարն ավելացնում էր, որ եթե այս անգամ էլ արևմտահայության պահանջները չբավարարվեն, ապա «կարելի չախտի ըլլայ արգելել յուսահատական արարքները, որոնց հետևանքը վտանգով լեցուն է Ասիական Թուրքիոյ հողային ամբողջութեան պահպանման համար»²: Տեսնելով, որ տերություններն Օսմանյան կայսրությունում ունեն նաև հսկայական տնտեսական և ֆինանսական շահեր /երկաթուղիների կառուցում, փոխառությունների տրամադրում/՝ Պ. Նուբարն ընդգծում էր, որ այդ շահերի անվտանգությունը ևս կախված է հայկական բարենորոգումների իրականացումից: «Միայն բարենորոգումները կկարողանան կանոնավորել Օսմանյան կայսրության տնտեսական աղբյուրներն ու ամրապնդել նրա ֆինանսական կացությունը՝ վերացնելով անիշխանական կարգերը», - ասում էր նա³: Այսպիսով Պ.Նուբարն իր դիմումներում հիմնականում պատկերում էր ոչ թե արևմտահայության ծանր դրությունն ու կրած հալածանքները՝ տերությունների կարեկցանքը շահելու համար, այլ փորձում էր ցույց տալ Հայկական հարցի լուծման և նրանց ունեցած կենսական շահերի համապատասխանությունն ու դրանց միջև եղած կապը: Հարցադրման նման եղանակը դրական արդյունք ունեցավ և որոշակիորեն նպաստեց տերությունների կողմից հայկական բարենորոգումների խնդրի քննարկմանը: «Իսկապես հանճարեղ հնարք մը եղաւ Պօղոս փաշայի կողմէ ապացուցանել Երոպայոյ առեստրական, ֆինանսական, տնտեսական և քաղաքական շահն ու օգուտը Հայաստանի բարենորոգումների մէջ: Երոպական շահերուն այդ կոչն ու մատնանշումն էր որ գրաւեց ուշադրութիւնները Հայաստանի եւ Փոքր

¹ Реформы в Армении, стр. 7.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 10; Քոնստանտնուպոլիս, 1914, էջ 59:

² Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 81:

³ Բարգէն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պօղոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914, էջ 30:

Ասիոյ վրայ»,- Վ. Մալեգյանին հղած նամակում գրում էր Ազգային Պատվիրակության անդամ Յաղոբ Արթին փաշան¹:

«Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում ապրում էր նաև մահմեդական բնակչություն /թուրքեր, քրդեր/, Պ. Նուբարը նշում էր, որ վերջիններս ևս անկասկած կօգտվեն բարենորոգումների իրագործումից, քանի որ դրանք ուղղված են ոչ միայն հայերի վիճակի բարելավմանը, այլ ընդհանրապես տվյալ երկրամասում կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատմանը, անկարգությունների վերացմանը, ապրելու և աշխատելու համար բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը: «Կարելի չէ ընդունել, - ասում էր նա, - թե երկրամասի մը մէջ ապահովութիւնը, արդարութիւնը ու տնտեսական բարգաւաճումը բնակչութեան մեկ մասին օգտակար ըլլայ ի վնաս միւս մասերուն»²: Նման հայտարարությունն արվում էր նաև այն նկատառումով, որ թուրքական իշխանությունները, որոնք ձգտում էին խուսափել բարենորոգումների իրականացումը, չփորձեին պատճառարանել, թե դա կարող է առաջացնել մահմեդական բնակչության դժգոհությունը: «Բարենորոգումների նշանակությունը չեն ըմբռնում, - «Հայկական բարենորոգումները և իսլամ բնակչությունը» խորագիրը կրող հուշագրում /1913 թ. մայիսի 5/ գրում էր Պ. Նուբարը,- երբ կարծում են, թե դրանք ուղղված են իսլամ բնակչության դեմ: Ընդհակառակը, բարենորոգումներն անաչառ հավասարությամբ բոլորին էլ ապահովություն պիտի պարգևեն»³: Պ. Նուբարը վերոհիշյալ հուշագրում մատնանշելով մուհաջիրներին հայկական վիլայեթներում վերաբնակեցնելու աղետալի հետևանքները, տերություններին կոչ էր անում արգելել թուրքական իշխանությունների՝ այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող քայլերը:

Պ. Նուբարը հասկանում էր, որ միայն բարենորոգումների իրականացման պահանջներով հանդես գալը դեռ բավական չէ հետապնդած

նպատակին հասնելու համար: Հայտնի էր, որ թուրքական կառավարությունը բազում անգամ պարտավորվել էր բարենորոգումներ կատարել, սակայն միշտ դրժել էր իր խոստումը: «Օսմանյան կայսրության ամբողջ քաղաքական պատմութիւնը,- գրում էր Գ. Չոհրապը,- կամփոփուի քանի մը բառերու մէջ - բարենորոգումներ խոստանալ Քրիստոնեաներուն եւ չգործադրել»¹: Դրա հիմնական պատճառը Թուրքիայի կողմից բարենորոգումների գործադրման իրական երաշխիքի բացակայությունն էր: Իսկ նման երաշխիք կարող էր լինել տերությունների վերահսկողությունը /հակակշիռը/: «Փորձը ցոյց տուած է,- գրում էր Պ. Նուբարը,- որ բարենորոգումներն երբ հակակշռով մը չեն պաշտպանուած, ճակատագրականօրէն խոստումի վիճակին մէջ կը մնան և եթէ նոյն իսկ գործադրութեան դրուին, քիչ առենէն կը դադրին»²: Հենց եվրոպական վերահսկողության պահանջն էլ հանդիսացավ Պ. Նուբարի՝ տերությունների ղեկավար շրջաններին ուղղված դիմումների անկյունաքարը: Այդ խնդրում իր ունեցած հայացքները նա ամփոփեց 1913 թ. հունիսի 14-ին կազմած «Հայկական բարենորոգումները և եվրոպական հակակշիռը» խորագիրը կրող հուշագրում: Այստեղ, հիմնավորելով հակակշռի կարևորությունը, նա մեջ էր բերում եվրոպական միջաբան պետական և քաղաքական գործիչների /տրդ Գրանվիլ, լորդ Մոլթրեի, Կլեմանսո, Վ. Բերար/ խոսքերը, որոնք նույնպես արտահայտվել էին վերահսկողության ներքո բարենորոգումների գործադրմանն ի նպաստ: Ինչ վերաբերում է վերահսկողության իրագործման ձևին, ապա Պ. Նուբարը, թեև իր կազմած նախագծում, հենվելով 1895 թ. բարենորոգումների ծրագրի վրա, այդ պարտականությունը դնում էր Բ. Դռանը կից կազմված մշտական հանձնաժողովի վրա, նշում էր, որ տերությունների իրավասությունն է որոշել, թե ինչ ձևով գործադրել հակակշիռը³:

¹ Չոհրապ Գ., Հայկական հարցը փաստարկներու լոյսին տակ, Պէրոս, 1973, էջ 19:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 13: Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, под ред. В.Микаеляна, Ереван, 1995, стр. 51.

³ Օսման Ե., նշվ. աշխ., էջ 75:

¹ Մալեգյան Վ., Մամբուս վրայ /Յուշագրա/, էջ 318:

² Օսման Ե., նշվ. աշխ., էջ 66:

³ Զոհրապը Լ. տը, նշվ. աշխ., էջ 62:

Բարենորոգումների իրականացման վրա եվրոպական վերահսկողության սահմանման վերաբերյալ այդ պահանջն ամենից շատ հանդիպեց թուրքական իշխանությունների կատաղի դիմադրությանը, որոնք այն համարում էին անօրինական: Այսպես թուրքական «Թասֆիրը Էֆրյար» թերթը դա որակում էր որպես «խսկությունն ու սահմաններն անծանոթ պահանջ»¹: Մինչդեռ դա կեղծիք էր: Գեռնա 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով Բ. Գոտը պարտավորվել էր հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ կատարել՝ տերությունների վերահսկողության ներքո: «Օսմանեան կառավարութիւնը, - այդ մասին գրում էր Պ. Նուբարը, - հակա- կշիռն ընդունելով նոր զիջողութիւն մը չըներ, այլ միայն կատարած կ'ըլլայ յանձնառութիւն մը գոր իր նախորդներն ընդունած են և որով ինքն ալ կապուած է»²:

Ինչ վերաբերում է «Հայկական բարենորոգումների ծրագրի նկատմամբ առաջ եկած մի քանի առարկությունների վերաբերյալ» /1913 թ. օգոստոսի 5/ և «Հայկական բարենորոգումները, Բ. Գոան նախագիծը և եվրոպական խորհրդականները» /1913 թ. նոյեմբերի 22/ խորագրերը կրող հուշագրերին, ապա դրանցում, ի տարբերություն վերը նշվածների, տրված էին ոչ թե բարենորոգումների ընդհանուր էության պարզաբանումներ, այլ ամփոփված էին տերությունների կողմից դրանց քննարկման գործընթացում առաջ եկած որոշակի կոնկրետ իրադարձությունների վերաբերյալ Պ. Նուբարի վերաբերմունքն ու գնահատականները /դրանց մասին կխոսվի համապատասխան տեղերում/:

Բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ հուշագրերում ամփոփած իր տեսակետները Պ. Նուբարը ներկայացրեց նաև եվրոպական թերթերում տպագրած հոդվածներում, կարդացած բանախոսություններում և տերությունների ղեկավար շրջանների հետ ունեցած հանդիպումների ընթացքում:

¹ Տես, «Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1913, N 5196:

² Օսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 70:

Ստանձնելով իր առաքելությունը, որի նպատակն էր հայկական բարենորոգումների իրականացման խնդրում ձեռք բերել տերությունների գործակցությունը, Պ. Նուբարը գիտակցում էր, որ այն կհարուցի թուրքական իշխանությունների դժգոհությունը, որոնք ձգտում էին խուսափել երկրի ներքին գործերին օտար միջամտությունից: Այդ նկատառումներով էլ նա ամեն ինչ արեց ցույց տալու համար, որ իր գործունեությունն ու հետապնդած նպատակն ամենևին ուղղված չեն Օսմանյան կայսրության շահերի դեմ: «Այնպիսի բարենորոգումներ ենք պահանջում, - նշում էր Պ. Նուբարը, - որոնք որևէ կերպով չեն դիպչում Թուրքիոյ վեհապետութեանը և Օսմանեան գահին ազդեցութեանը»¹: Իր առաքելության վերաբերյալ կասկածներ չհարուցելու համար Պ. Նուբարը 1912 թ. դեկտեմբերի կեսերին հանդիպում է Ֆրանսիայում թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշայի հետ: Հանդիպման ընթացքում նա դեսպանին պարզաբանում է ստանձնած պաշտոնի էությունը, այն է՝ պահանջել բարենորոգումներ միջազգային վերահսկողությամբ և նշում, որ հայության այդ բաղձանքներն օրինական են և հիմնված են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի վրա: «Ես հանձն առած եմ զբաղով մեր հայրենակիցներուն պահանջներով, այն պայմանով որ անոնք կոթնած ըլլան հաստատուն հիմնի, անհարուածելի իրավունքներու վրայ որ ձեռք բերուած են յանձնառութիւններով ոչ միայն Թուրքիոյ, այլ նաեւ պետութեանց կողմէ», - նշում էր նա դեսպանին²: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի հանդիպումը Ռիֆաթ փաշայի հետ ուներ մեկ այլ նպատակ ևս: Բանն այն էր, որ իր պաշտոնավարման սկզբնական շրջանում Պ. Նուբարը կարծում էր, որ Հայկական հարցի լուծմանը կարելի է հասնել թուրքերի հետ համաձայնությամբ³: Ուստի նա փորձում էր դեսպանի միջոցով համոզել թուրքական կառավարությանը բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտության մեջ: Պ. Նուբարի նման պատկերացումների ձևավորման վրա իր որոշակի ազդե-

¹ Օսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 78:

² Մալեզեան Վ., Գամբուս վրայ /Յուշաբար/, էջ 305-306:

³ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, ք. 45:

ցությունն էր ունեցել ֆրանսիացի գործիչ Վ. Բերարը, որն աջակցում էր Ազգային Պատվիրակությանը՝ իր առաքելության կատարման ընթացքում: Հայասեր լինելով հանդերձ՝ վերջինս առաջին հերթին ֆրանսիացի էր և բնականաբար, ելնելով իր պետության քաղաքական շահերից, հատկապես դեմ էր, որպեսզի Ռուսաստանը, հենվելով արևմտահայության համակրանքի վրա և օգտագործելով բարենորոգումների խնդիրը, իր ազդեցությունն ուժեղացնի Արևմտյան Հայաստանում: Այդ նկատառումով էլ Վ. Բերարը շատ էր փափագում Հայկական հարցի լուծմանը հասնել հայերի և թուրքերի համաձայնությամբ: Խնդրի լուծման նման տարբերակին կողմ էր նաև արևմտահայ հրապարակագիր Տիրան Քելեկյանը¹, որը, ակտիվ նամակագրական կապերի մեջ գտնվելով Պ. Նուբարի հետ, ևս այդ իմաստով կարող էր ազդած լինել նրա վրա:

Թուրք դեսպանի հետ Պ. Նուբարի ունեցած հանդիպումը մեծ անհանգստություն և դժգոհություն է առաջ բերում արևմտահայ քաղաքական շրջաններում: Եվ դա պատահական չէր. նախ Պ. Նուբարին վստահված առաքելության շրջանակներից դուրս էր բարենորոգումների խնդրի վերաբերյալ թուրքերի հետ բանակցելը և երկրորդ, որն ամենակարևորն էր, մտավախություններ կային, որ թուրքական իշխանությունները, օգտվելով այդ հանգամանքից, կարող էին հայտարարել, որ հարցը կլուծվի երկուստեք համաձայնությամբ և անհրաժեշտություն չկա տերությունների միջամտության համար: Այդ իմաստով Ազգային Պատրիարքարանից գրում են Պ. Նուբարին և «քաղաքավարությամբ զգացնել տալիս իր սխալը»²: Պ. Նուբարի վերոհիշյալ այցելությունն առաջ էր բերել նաև հայ նշանավոր գրող, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանի վրդովմունքը, որը գտնում էր, որ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ կարելի է հասնել հայկական հարցի լուծմանը և կաթողիկոսին հղած նամակում խնդրում էր համապատասխան կարգադ-

րություններ անել Պ. Նուբարին¹: Պ. Նուբարի և Ա. Չոպանյանի միջև առաջացած այդ զաղափարական տարաձայնությունները նույնիսկ ժամանակավորապես նրանց հարաբերությունների խզման պատճառ դարձան: «Բաժնվեցա,- Վ. Մալեգյանին հղած նամակում գրում էր Ա. Չոպանյանը,- քանզի տեսա, որ այլևս անհնար է շարունակել աշխատակցելը իրար հետ»²: Այդ էր պատճառը, որ Ա. Չոպանյանը, չնայած արևմտահայոց խնդրին իր քաջատեղյակությանը, չի ընդգրկվում Ազգային Պատվիրակության կազմի մեջ, այլ միայն գլխավորում է Փարիզի Հայկական մասնախումբը: Այդ կապակցությամբ նա հաճախակի գանգատվում էր Վ. Մալեգյանին, նշելով, որ «իր բուն տեղն Ազգային Պատուիրակութեան մեջ է՝ իբրև անդամակից, եւ ոչ թէ այս կամ այն Յանձնախումբին մեջ՝ իբրև օժանդակ»³:

Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի հանդիպումը Ռիֆաֆ փաշայի հետ դուր չեկավ նաև ռուսական կառավարությանը, որը նույնպես գիտակցում էր դրա բացասական հետևանքները: Մ. Գիլքսը Մ. Սազունովին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 17-ի նամակում անդրադառնալով այդ այցին, Պ. Նուբարին որակում էր որպես «թուրքասեր»⁴:

Պ. Նուբարը, բնականաբար, չէր կարող անտեսել և հաշվի չառնել նման բացասական արձագանքները: Նա փորձում էր ցույց տալ, որ իր այցը կրում էր զուտ քաղաքավարական բնույթ: «Չէի կարող պետություններին դիմել առանց Ռիֆաֆ փաշային հաղորդելու իմ պաշտոնի մասին և չէի կարող այն ծածկել, որը նա իմացած կլիներ թերթերից», - պատրիարք Հ. Արշարունուն հղած 1913 թ. փետրվարի 8-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, միաժամանակ ավելացնելով, որ նրա հետ կրկին հանդիպելու միտք չունի⁵: Շուտով, համոզվելով, որ բարենորոգումների իրականացման խնդրում թուրքերի վրա հույս դնելն անիմաստ է, Պ. Նուբարը փոխում է իր ունեցած դիրքորոշումն այդ հարցում: Կարողի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, ք. 47:

² ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 430/6, ք. 10:

³ Մալեգյանի Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Բ, էջ 251:

⁴ АВПР, ф. Политархив, г. 1912, л. 3459, л. 98.

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 37:

¹ Տես, ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆ., գ. 531ժ, ք. 36; Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 2453/1, ք. 3:

² ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 2451/1, ք. 2:

կոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 10-ի նամակում նա նշում էր, որ «պատվիրակությունն երբեք չի հավատում Բ. Դռան խոստումներին և անտրամաբանական է համարում բանակցել նրա հետ»¹: Իսկ հետագայում՝ 1914 թ. նա Ա. Չոպանյանին խոստովանում էր, որ իր ունեցած սխալ պատկերացումների պատճառն այն էր, որ «առաջին օրերուն խնդիրը լավ չէր հասկցած»²:

Այդ ամենի հետ մեկտեղ Պ. Նուբարը համոզված էր, որ Հայկական հարցի հաջող լուծման համար անհրաժեշտ է, որպեսզի թուրքական իշխանություններն զգան բարենորոգումների կարևորությունն ու շահա-զրոգովեն դրանցով: Նա հասկանում էր, որ ինչքան էլ տերությունները ճնշում գործադրեն Բ. Դռան վրա, միևնույնն է՝ բարենորոգումների ընդունումն ու իրականացումը մեծապես պետք է կախված լինի նրա կամքից: Իսկ ճնշման տակ ընդունված բարենորոգումների գործադրությունը, ինչպես դա եղել էր անցյալում, ամեն կերպ կխոչընդոտվեր կառավարության կողմից: «Այս խնդիրը,- Վ. Մալեգյանին հղած նամակում գրում էր Տ. Քելեկյանը,- թուրքերուն ալ յօժարութիւնօվը պիտի լուծվի – Ռուսիա չի կրնար ֆերման մը հրատարակել Հայոց համար, ֆերմանը նորեն Թուրքերը պիտի հրատարակեն»³: Ուստի Պ. Նուբարը ջանք չխնայեց ցույց տալու, որ հայկական բարենորոգումների գործադրությունն առաջին հերթին բխում է հենց Թուրքիայի շահերից, քանի որ կնպաստի «հողային ամբողջության պահպանմանը, խոռվության մատնված երկրամասի հանդարտմանը և տնտեսական լիակատար բարգավաճմանը»⁴: Նույն նկատառումով էլ Պ. Նուբարը Տ. Քելեկյանին որոշակի գումար էր հատկացրել, որպեսզի վերջինս «Հայաստանի բարեկարգության խնդրին ի նպաստ թուրք շրջանակներին մեջ բրոպագանդներն ընդարձակի»⁵: Այդ ամենի նպատակն էր հասնել նրան, որպեսզի թուրքական իշխանությունները բա-

րենորոգումներն իրականացնեին ոչ թե տերությունների ճնշման տակ, այլ՝ անհրաժեշտությունն զգալով: «Պ. Նուբարի փափագն է,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- որքան որ կարելի է մեր դաշնագրական իրավունքները ստանանք թուրքաց ալ հաւանութեամբ, ոչ թե ի հեճուկս անոնց»¹: Մակայն այդ ջանքերն արդյունք չտվեցին և չնպաստեցին թուրքական կառավարության՝ բարենորոգումների իրականացման նկատմամբ ցուցաբերած հակառակության թուլացմանը: Բ. Դռան նման համար կեցվածքն ապացուցում էր, որ նա չէր փորձում այդ խնդրում տեսնել իր պետության շահը:

Տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցի պաշտպանությամբ հանդես գալով՝ Պ. Նուբարը միաժամանակ արևմտահայությանը կոչ էր անում հեռու մնալ չմտածված արարքներից, գտնելով, որ դրանք կարող են մեծապես վնասել խնդրի լուծմանը: «Պետք է բացարձակապես զգուշանալ այնպիսի քայլերից,- հայտարարում էր նա,- և մինչև անգամ մտածումներից, որոնք կարող են որևէ կերպ արգելք հանդիսանալ գործին»²: Խոսքը վերաբերում էր Թուրքիայի դեմ ապստամբությանն ու զինված ելույթներին: Պ. Նուբարը համոզված էր, որ տվյալ պահին ապստամբական շարժումներն արևմտահայությանը կարող են դնել ծանր կացության մեջ, քանի որ թուրքերը, օգտվելով առիթից, կիրականացնեին նրանց բնաջնջման իրենց վաղեմի երազանքները, իսկ տերություններին կհարկադրեին վերապահումով մոտենալ հետապնդվող խնդրի կարգավորմանը: Այդ դիրքորոշումն առաջին հերթին պայմանավորված էր Հայկական հարցի նման եղանակով լուծման հանդեպ Պ. Նուբարի ունեցած բացասական վերաբերմունքով: «Պօղոս Նուպարը,- գրում էր Ե. Օտյանը,- առաջին վայրկեանէն դատապարտած է հեղափոխական տարրերու գործունեութեան եղանակը զոր ազգին համար վնասակար գտած է»³: Այդ էր պատճառը, որ նա միշտ մերժել էր արևմտահայության ապստամբական և հեղափոխական շարժումները նյութապես օժանդակելու

¹ Տես նույն տեղում, ք. 21:

² ՀՀ ԳԱԹ, Գ. Չոքրասյի ֆ., գ. 67, ք. 21:

³ Մալեգյան Վ., Մամբուս ծայրը, հտ. Բ, էջ 47:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 12:

⁵ «Նոր Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, N 7, էջ 112:

¹ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N 17:

² «Ազգ», Բոստոն, 1913, N 35:

³ Օսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 16:

խընդրանքներով իրեն՝ որպես մեծահարուստի, արվող դիմումները: «Ինչ որ ինն կպահանջեն՝ զայն ամբողջապես պիտի տամ ազգին, - ասում էր Պ. Նուբարը,- ցույց տալու համար թե դրանք խնայել չեմ ուզեր, այլ այդ ուղղությունն է որ կը դատապարտեն ու չեմ քաջալերեր»¹: Բացասաբար վերաբերելով արևմտահայության զինված ելույթներին՝ Պ. Նուբարը հաշվի էր առել նաև դրանց համար ստեղծված անբարենպաստ պայմանները: Առաջին հերթին զինված պայքարին տրամադիր և պատրաստ չէր արևմտահայությունը, որի բոլոր ջանքերն ուղղված էին օգտվել ստեղծված իրադրությունից և լուծել բարենորոգումների հարցը: «Հայկական հարցի արժարժման բնորոշ արտահայտություններից է այն, - գրում էր «Մշակ» թերթը, - որ աննպատակահարմար են ճանաչված ապստամբական ակտիվ շարժումները, որոնք ժամանակակից պայմաններում չէին կարող համապատասխանել թուրքահայերի բռնած դիրքերին և նրանց կյանքի պայմաններին»²: Այդ էր վկայում նաև 1912թ. դեկտեմբերի վերջերին Կ. Պոլիս այցելած Վ. Մալեգյանը, Պ. Նուբարին հղած նամակում. «Թուրքիայ մեր բոլոր հայրենակիցները, առանց դառնական, կուսակցական եւ այլ խտրութեան, հակառակ են զինեալ ապստամբութեան մը՝ ներկայ անդոհալից շրջանին»³:

Արևմտահայության ապստամբական շարժումներին դեմ էին նաև մեծ տերությունները, որոնք, հատկապես Օսմանյան կայսրության եվրոպական տիրույթների կորստից հետո, իրենց բոլոր ջանքերը գործադրում էին նրա տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու և նոր բարդություններից ու բախումներից խուսափելու համար: Ուստի զինված ելույթները ոչ միայն չէին արժանանա տերությունների ղեկավար շրջանների համակրանքին, այլև կվնասեին բարենորոգումների խնդրին, որի լուծման համար հայությունը դիմել էր նրանց օժանդակությանը: «Ես համոզված էի,- Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին հետագայում գրում էր Պ. Նուբարը,- որ Եվրոպան՝ մտահոգված լինելով իր քաղաքական և տնտեսական շահերով, ուշադրություն չէր դարձնի

մեր տկարության վրա և միայնակ կթողներ մեր կեղեքիչների դեմ»⁴: Տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի դեմ արևմտահայերի ապստամբական շարժումները պաշտպանություն չէին գտնի նաև Ռուսաստանի ղեկավարության կողմից, որը ջանում էր խուսափել իր երկրի սահմանների հարևանությամբ անկարգությունների և բախումների առաջացումից, ինչպես նաև մտավախություններ ուներ, որ դրանք կարող են արձագանքներ ունենալ նաև արևելահայության մեջ: Բացի այդ ռուսական կառավարական շրջաններում իրավացիորեն գտնում էին, որ մյուս տերություններն ու Թուրքիան այդ ելույթների հրահրման և կազմակերպման պատասխանատվությունը կզցեին իրենց վրա: Այդ էր պատճառը, որ երբ 1913 թ. ապրիլին Վորոնցով-Գաշկովի զինվորական գծով օգնական զեներալ Շատիլովին ներկայանում է կովկասահայերից բաղկացած մի պատվիրակություն և արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերի համար զենք խնդրում, ռուսական կառավարությունը մերժում է և հանձնարարում է հանդես բերել «ծայր աստիճան գազվածություն և հանդարտություն»⁵: Նույն ոգով էր արտահայտվել նաև Մ. Գիրսն արևմտահայ ղեկավար շրջանների հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ⁶: Այդ բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելով Պ. Նուբարը տվյալ պահին հանդես եկավ արևմտահայության ապստամբական շարժումների դեմ: Մակայն արդեն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ քաղաքական պայմաններն ամբողջովին փոխվել էին, նա պաշտպանեց Թուրքիայի դեմ հայերի զինված պայքարն ուղելու անհրաժեշտությունը: «Այժմ,- Մ. Վարանդյանին հղած 1915 թ. ապրիլի 7-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- հայ կամավորները, մարտնչելով դաշնակից երկրների /Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա- Հ. Բ./ կողքին, ուժ կտան մեր դատին և նոր իրավունքներ կստեղծեն մեզ համար»⁷:

¹ Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918, ed. by V. Ghazarian, Waltham, 1996, p. 14.

² ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2006, ք. 9; Լեռ, Անցյալից /հուշեր, բողբեր, դատումներ/, Թիֆլիս, 1925, էջ 271:

³ Реформы в Армении, стр. 12.

⁴ Boghos Nubar's Papers ..., p. 9.

¹ Օտյան Ե., Երկրի ժողովածու, հտ. 4, Երևան, 1962, էջ 376:

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 1:

³ Մալեգյան Վ., ճամբու ծայրը, հտ. Բ, էջ 227:

Չնայած այդ ամենին, վերոհիշյալ խնդրում Պ. Նուբարի դիրքորոշումը քննադատության էր ենթարկվել: Այսպես, Ս.-Գ. Հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից Ս. Մապահ-Գյուլյանը մեղադրում էր վերջինիս իր գործունեության ընթացքում /1912-1914թթ./ «Երկաթե Շերեփի /հեղինակը նկատի ուներ Խրիմյան Հայրիկի այլախոսությունը-Հ. Բ./ և Յեղափոխական շարժման գաղափարների պաշտպանությամբ» հանդես չգալու համար¹: Այդ մեղադրանքն անհիմն էր մի շարք պատճառներով: Եթե նույնիսկ մի կողմ դնենք և հաշվի չառնենք այդ ժամանակ հեղափոխական շարժման համար ստեղծված անբարենպաստ պայմանները, ապա առաջին հերթին Պ. Նուբարն իրավասու չէր հանդես գալ նման դիրքերից, քանի որ նրան՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցչի, պաշտոն էր հանձնված տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ պաշտպանել բարենորոգումների իրականացման պահանջները: Երկրորդ, Պ. Նուբարի մեծ կեցվածքն ամբողջովին անհիմաստ կղարճներ և կխափաներ Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը: Եվ վերջապես երրորդ, Պ. Նուբարը չէր, որ եվրոպական մայրաքաղաքներից պետք է հեղափոխական շարժման կոչեր աներ, այլ հայ քաղաքական և կուսակցական ղեկավար շրջաններն էին, այդ թվում նաև Ս.-Գ. Հնչակյան կուսակցության առաջնորդները, որ պետք է տեղերում աշխատանք տանեին նման շարժում կազմակերպելու և իրականացնելու ուղղությամբ:

Թուրքիայի դեմ զինված ապստամբություն բարձրացնելու հանդեպ Պ. Նուբարի, մի շարք հայ քաղաքական գործիչների բացասական վերաբերմունքը, տերությունների դիրքորոշումը, ինչպես նաև արևմտահայության տրամադրվածությունն ու պատրաստվածության աստիճանն իրենց արտահայտությունը գտան 1912 թ. վերջերին - 1913 թ. սկզբներին Կիլիկիայի շուրջ ծավալվող իրադարձություններում: Օգտվելով Բալկանյան պատերազմի հետևանքով առաջացած բարենպաստ պայմաններից՝ հայ գործիչներ Մ. Տամատյանն ու Պ.

¹ Մապահ-Գյուլյան Ս., Պատասխանատուները, Բեյրութ, 1974, էջ 133-134:

Օհանյանը Կահիրեում ստեղծում են Ազգային Պաշտպանության կոմիտե, որի նպատակն էր Կիլիկիայում թուրքական իշխանությունների դեմ զինված ապստամբության կազմակերպումը: Այդ խնդրում իր աջակցությունն էր հայտնել նաև հունական կառավարությունը՝ խոստանալով ռազմական օգնություն ցույց տալ կիլիկիահայությանը: Մ. Տամատյանի խնդրանքով ապստամբության ղեկավարությունը ստանձնում է Ադանայի հայոց նախկին առաջնորդ Մուշեղ Սերոբյանը, որն այդ նպատակով Ամերիկայից մեկնում է Եգիպտոս: Սրա հետ մեկտեղ աշխատանք էր տարվում ապստամբության համար դրամական միջոցների հայթայթման ուղղությամբ: Մակայն շուտով պարզ է դառնում, որ դեռևս չսկսված՝ ապստամբությունն արդեն դատապարտված էր անհաջողության: Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Առաջին հերթին գրեթե բացակայում էր զինված պայքարի նկատմամբ կիլիկիահայության միասնական ոգին, պատրաստվածությունն ու տրամադրվածությունը, մի հանգամանք, որը նման գործի հաջողության հիմնական գրավականն էր: «Յեղափոխութեան և ապստամբութեան գետին չկար,- հետագայում խոստովանում էր Մ. Սերոբյանը:- Հակառակ տրուած հուսատումներու՝ կատարուելիքը պիտի ըլլար արուեստական յեղափոխութիւն մը»¹: Երկրորդ, ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները կատարվել էին խիստ անգաղտնապահորեն և չէին վրիպել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունից: Երրորդ, ռազմական օգնություն խոստանալով և դրանով նպաստելով Կիլիկիայում ապստամբության բարձրացմանը՝ հունական կառավարությունը հետապնդում էր իր շահերը: Երկրում առաջացած ներքին խռովությունը կհարկադրեր թուրքական իշխանություններին որոշակի զիջումների գնալ հույների հետ տարվող խաղաղության բանակցությունների ընթացքում: «Մեր աղեկության համար չէ հունաց առաջարկած աջակցությունը», - Ա. Չոպանյանին հղած նա-

¹ Սերոբյան Մ., Դիտումներ և դատումներ /Էջեր օրագրես/, Պէյրութ, 1932, էջ 80:

մակում գրում էր Հ. Մոստիշյանը¹: Նման անբարենպաստ պայմաններում սկսված զինված պայքարը, բնականաբար, չէր կարող պսակվել հաջողությամբ և ոչ միայն կվնասեր Հայկական հարցի լուծմանը, այլև կիլիկիահայության կոտորածի պատճառ կհանդիսանար: Այդ նկատառումներով էլ ապստամբության բարձրացման փորձը բացասական արձագանքներ գտավ հայ քաղաքական շրջաններում: «Ծրագրված շարժումը,- նշում էր Վ. Մալեգյանը,- անկազմակերպ, անխորհուրդ և անժամանակ է»²: «Ձեյթունի ապստամբությունն մը՝ այսպիսի բուպէի մը՝ ջախջախման միայն կը յանգի», - գրում էր Ա. Չոպանյանը³: Կիլիկիայի շուրջ ծավալվող դեպքերը բննարկվում են 1913 թ. հունվարի 20-ին գումարված Ազգային Պատվիրակության պատգամավորական ժողովում: Պատվիրակության բոլոր անդամները միաձայն դատապարտում են ապստամբություն բարձրացնելու ձեռնարկները և որոշում դիմումներ հղել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին, Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին, Մ. Սերոբյանին, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի Քաղաքային Ժողովներին՝ նրանց ուշադրությունը հրավիրելու այն աղետալի հետևանքների վրա, որոնց պատճառ կարող էր դառնալ այդ զինված ելույթը: «Նմանօրինակ շարժում մը,- Մ. Սերոբյանին հղած 1913 թ. փետրվարի 7-ի նամակում ընդգծում էր Պ. Նուբարը,- բնոյթ ունի անվրիպելիօրէն վտանգելու մեր դատը, և պատուիրակութեան պաշտօնը դարձնելու դժուար, չըսելու համար անհնար»⁴: Նման բացասական արձագանքները չէին կարող անտեսվել և հաշվի չառնվել ապստամբության կազմակերպիչների կողմից: Բոլոր հանգամանքներն ուսումնասիրելով՝ Մ. Սերոբյանը ևս գալիս է այն եզրակացության, որ ծրագրված շարժումը չի կարող հաջողություն ունենալ, ուստի

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 4758, ք. 1:

² ՀՀ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 1022, ք. 7:

³ Սերոբյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴ Սերոբյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 79:

հրաժարվում է այն ղեկավարելուց: «Այս ձախող պարագաներու տակ,- ասում էր նա,- շարժումը՝ ազգային ինքնասպանություն է»¹:

Այսպիսով ձախողվում է Կիլիկիայում Թուրքիայի դեմ զինված ապստամբության բարձրացման փորձը, որը ստեղծված անբարենպաստ պայմանների բերումով կարող էր աղետաբեր հետևանքներ ունենալ արևմտահայության համար: Դեպքերի նման ընթացքը որոշ առումով ձեռնադր էր նաև եվրոպական իշխանություններին, որոնք հատկապես առաջին Բալկանյան պատերազմից հետո, ջանքեր էին գործադրում խուսափելու Օսմանյան կայսրության տարածքում նոր ընդհարումների բռնկումներից: «Շնորհիվ հայ ղեկավար շրջանների ջանքերի,- գրում էր Պ. Նուբարը,- այդ ծրագիրը /ապստամբության-Հ.Բ./ բարեբախտաբար վիժեց, և մենք, անկասկած, շահեցինք տերությունների համակրանքը»²: Այդ էր վկայում նաև ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթը. «Չի կարելի չողջունել հայերի չափավորությունը, որոնք կարողացան խուսափել գայթակղիչ արկածից և պատրաստ են սպասելու Եվրոպայի կողմից խոստացված բարենորոգումներին»³: Այդ իմաստով Կիլիկիայի շուրջ ծավալվող դեպքերն ունեցան որոշակի դրական հետևանք, քանի որ ապացուցեցին, որ Թուրքիայի դեմ զինված ապստամբության բարձրացման վտանգը գոյություն ունի, և արևմտահայերի՝ բարենորոգումների իրականացման պահանջների մերժման դեպքում, այն կդառնա իրականություն: Տերությունների ղեկավար շրջաններին ուղղված դիմումներում Պ. Նուբարը մշտապես մատնացույց արեց այդ հանգամանքը:

Ընդհանուր առմամբ սրանք էին այն տեսակետներն ու վերաբերմունքը, որ ուներ Հայ Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծման հանդեպ և այն հիմնական դրույթները, որոնք նա, հաշվի առնելով միջազգային կացությունն ու տերությունների դիրքը, առաջ քաշեց եվրոպական

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 6557, ք. 3:

² Nubar B., Note sur la Question Armenienne, Paris, 1916, p. 10.

³ "Новое время", С.-Петербург, 1913, N 13524.

մայրաքաղաքներում: Դրանք, թվում էր, նվազագույն և ամենաանհրա-
ժեշտ այն պահանջներն էին, որոնց իրագործումը հնարավոր էր ձեռք
բերել տվյալ ժամանակաշրջանում՝ արևմտահայության կացությունը
բարելավելու համար: «Ժնչ, որ կաթողիկոսի Պատվիրակությունը պա-
հանջեց,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- մեզ համար անխուսափելի էր:
Հաջող թե անհաջող, անհիկա ներկա պարագաներու տակ միակ
բանն էր, որ կրնայինք պահանջել»¹:

¹ «Կոչնակ», Նիւ Երրք, 1913, N 41:

ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ /1912 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ-1913 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ/

*1) Պողոս Նուբարի ձեռնարկները հայկական բարենորոգումների
քննարկման նախօրյակին*

Բալկանյան առաջին պատերազմում դաշնակիցների ունեցած
հաջողություններն ու Օսմանյան կայսրության եվրոպական տիրույթ-
ների մեծ մասի ազատագրումը թուրքական լծից մեծ հույսեր են ներ-
շնչում հայ դեկավար շրջաններին և նպաստավոր պայմաններ ստեղ-
ծում դեռևս Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված և
այդպես էլ չիրականացված հայկական բարենորոգումների հարցը
եվրոպական դիվանագիտության առջև նորից բարձրացնելու համար:
Միջազգային ատյանը, որին նախատեսվում էր դիմել վերոհիշյալ
խնդրանքով, մեծ տերությունների ներկայացուցիչների Լոնդոնի խա-
ղաղության կոնֆերանսն էր, որը պետք է գումարվեր լուծելու համար
բալկանյան խնդիրները: «Եվրոպա,- գրում էր Վ.Մալեզյանը,- որ կը թո-
ւի որոշած ըլլալ թրքական լուծեն ձերբազատել եւրոպական Թուրքիոյ
քրիստոնեաները, պիտի կարողանայ բարենորոգումներ հարկադրել
նաեւ յօգուտ Ասիական Թուրքիոյ մէջ շատ աւելի անգթօրեն հարստա-
հարուած հայերուն»¹:

Եվրոպայում պատվիրակ նշանակելուց հետո, կաթողիկոսը
կարևոր էր համարում նրան ծանոթացնել առաքելության կատարման
համար անհրաժեշտ հրահանգների, Հայկական հարցի արծարծման
ուղղությամբ արդեն կատարված ձեռնարկների և դիմումների, ինչպես
նաև այդ խնդրին վերաբերող փաստաթղթերի և նյութերի հետ: Բացի

¹ Մալեզեան Վ., Շամբուա ծայրը, հտ. Բ, էջ 218:

այդ Պ. Նուբարին պետք է հանձնվեր նաև կոնֆերանսին ներկայացվելիք Հայկական հարցի վերաբերյալ հուշագիրը, որը Գևորգ Ե-ի հրահանգով պատրաստվել էր Ազգային Բյուրոյի կողմից: Հուշագրում, որի հիմքը կազմում էին կաթողիկոսի անունով Ազգային Պատրիարքարանից և տեղական առաջնորդարաններից ստացված տեղեկագրերը, խնդրագրերը, մամակներն ու դիմումները, պատկերված էին արևմտահայության ամտանելի ծանր կացությունը, նրա նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ու հալածանքները և ընդգծված էր բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունը: Այդ ամենը Պ. Նուբարին փոխանցելու համար կաթողիկոսի հրահանգով Փարիզ է ուղևորվում «Մշակ» թերթի խմբագրության անդամ Համբարձում Առաքելյանը: Վերջինիս պետք է ընկերակցեր Ազգային Բյուրոյի նախագահ Ս. Հարությունյանը, որը, սակայն, չի մեկնում: Հ.Առաքելյանը Փարիզ է ժամանում 1912 թ. դեկտեմբերի 14-ին, ուր նրան անհամբեր սպասում էր Պ. Նուբարը: Դա պայմանավորված էր նրա՝ ժամանակի ավելորդ կորուստից խուսափելու ցանկությամբ, քանի որ նախապատրաստական շատ աշխատանք կար կատարելու: «Դեպքերն այնպիսի արագութեամբ իրարու կը յաջորդեն,- Մ. Օրմանյանին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 8-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- որ անմիջապես գործի սկսելու է, առանց ժամանակ կորսցնելու»¹: Նախ պետք էր վերջնականապես խմբագրել, ֆրանսերեն ու անգլերեն թարգմանել հուշագիրը և պատրաստել հայկական բարենորոգումների ծրագիր: Բացի այդ հարկավոր էր կազմավորել այն պատվիրակությունը, որը Պ. Նուբարի գլխավորությամբ պետք է ներկայանար կոնֆերանսին: Մկսած 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ից ֆրանսիացի գործիչ, հայասեր Վ. Բերարի բնակարանում պարբերաբար հրավիրվում են խորհրդակցություններ, որոնց ընթացքում սրբագրվում և թարգմանվում է հուշագիրը, տարվում են բարենորոգումների ծրագրի մշակման և այլ կազմակերպչական աշխատանքներ: Խորհրդակցություններին մասնակցում և Պ. Նուբարին

¹ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 50:

մեծապես աջակցում էին Վ. Բերարը, Հ. Առաքելյանը, Մ. Չերազը, Ա. Չոպանյանը, Ե. Աղաթոնը, Գ. Ասլանը, Հ. Մոստիչյանը, ինչպես նաև Պ. Նուբարի երկու որդիները՝ Առաքելը և Ջարեհը¹:

1912 թ. դեկտեմբերի 17-ին Լոնդոնում իր աշխատանքներն է սկսում տերությունների խաղաղության կոնֆերանսը: Պ. Նուբարը, ելնելով կաթողիկոսական կոնդակով իրեն վերապահված իրավունքից, որոշում է մեկնել այնտեղ: Բայց մինչ այդ նա հեռագրում է կաթողիկոսին՝ պարզելու համար այդ կապակցությամբ ռուսական կառավարության վերաբերմունքը: Սակայն Մայր Աթոռում չգիտեին Հայկական հարցի նկատմամբ ռուսական պաշտոնական դիրքորոշումը, քանի որ կաթողիկոսի՝ Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով Նիկոլայ 2-րդին հղած 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ի և դեկտեմբերի 5-ի նամակներին, ուր խնդրվում էր Ռուսաստանի պաշտպանությունն ու հովանավորությունը, պատասխան դեռ չէր ստացվել:

Գևորգ Ե կաթողիկոսի խնդրանքը ներկայացնելով ցարին՝ Վորոնցով-Դաշկովը կարևորել էր դրա բավարարման անհրաժեշտությունը և ընդգծել, որ «եկել է ժամանակը վերադառնալ թուրքահայերի հովանավորության ռուսական վաղեմի քաղաքականությանը»²: Սակայն ռուսական կառավարության դիրքորոշումը տվյալ պահին այդքան էլ հուսադրող չէր: Այստեղ, հաշվի առնելով Օսմանյան կայսրության ներկա ծանր կացությունը, գտնում էին, որ արևմտահայության պաշտպանությամբ Ռուսաստանի հանդես գալը կլինի ոչ ժամանակին, չի ունենա որևէ գործնական արդյունք, և կարող է առաջ բերել Ասիական Թուրքիայի բաժանման հարցը, որին երկիրը պատրաստ չէր ոչ դիվանագիտորեն, ոչ էլ ռազմական տեսանկյունից: Այդ նկատառումներով էլ աննպատակահարմար էր համարվում Հայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգ մտցնելը³: Ուստի կաթողիկոսի խնդրագրի վրա կայսր Նիկոլայ 2-րդի կողմից դրվում է «Բավկանյան պատերազմի

¹ Տես, ՀՀ ԳԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ. 206, ք. 1-5:

² АВПР, ф. Политархив, г. 1912, д. 3459, л. 57.

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1172, ք. 1:

ավարտից հետո» մակագրությունը¹: Փաստորեն ռուսական կառավարությունը մտադիր էր բալկանյան խնդիրների կարգավորումից հետո նոր միայն զբաղվել Հայկական հարցով: Խնդրի վերաբերյալ բռնելիք այդ դիրքորոշման մասին արտգործնախարար Ս.Սազոնովը 1912 թ. դեկտեմբերի 13-ին հեռագրում է Լոնդոնի և Փարիզի ռուսական դեսպաններին²: Այդ նույն ռզով էլ Վորոնցով-Դաշկովը 1912 թ. դեկտեմբերի 22-ին պատասխանում է կաթողիկոսին, նշելով, որ թեև ռուսական կառավարությունը, ինչպես և դարեր շարունակ, բարյացակամ է վերաբերում արևմտահայությանը, սակայն նրանց իսկ շահերին անհամապատասխան է համարում Հայկական հարցի քննարկումը խաղաղաության կոնֆերանսում: Նման դիրքորոշումը բացատրվում էր այն մտավախությամբ, որ տերություններն այդ հարցում չեն ունենա լիակատար միաբանություն, որից և կօգտվի թուրքական վարչակարգը: Միաժամանակ փոխարքան իր նամակում ընդգծում էր, որպեսզի հայերը «հատուկ զսպվածություն ու տակտ ցուցաբերեն և անժամանակյա կռիվներով դիմումներով չխանգարեն նրանց կացության բարելավմանն ուղղված կառավարության ձեռնարկներին»³: Սրանից հետևում էր, որ Ռուսաստանը վնասակար էր համարում Հայկական հարցի բարձրացման խնդրանքներով դիմումները ոչ միայն կոնֆերանսին, այլև ընդհանրապես տերությունների դեկավար շրջաններին: Այստեղ պարզորոշ երևում էր ռուսական կառավարության մտավախությունը, որ հայկական բարենորոգումների խնդրի բարձրացման նախաձեռնությունը չանցնի այլ տերության ձեռքը: «Եթե այդ նախաձեռնությունն առաջանա մեկ այլ պետության կողմից,- ցարին հղած 1912 թ. նոյեմբերի 28-ի նամակում գրում էր Վորոնցով-Դաշկովը,- ապա դրանով անուղղելի վնաս կհասցրվի Ռուսաստանի հեղինակությանը փոքրասիական քրիստոնյաների մեջ»⁴:

¹ Истягин Л., указ. соч., стр. 26.

² Реформы в Армении, стр. 10.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, զ. 26, ք. 9; Լեո, Անցյալից /հուշեր, քրքեր, դատումներ/, էջ 249-250:

⁴ АВПР, ф. Политархив, г. 1912, д. 3459, л. 57.

Ռուսաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը պարզելու համար Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին մի պատվիրակություն է ուղարկում փոխարքայի մոտ՝ ցարին ուղղված նոր խնդրագրով: Պատվիրակների հետ հանդիպման ժամանակ Վորոնցով-Դաշկովը հայտնում է կաթողիկոսին հղած իր պատասխանի բովանդակությունը: Այդ ընթացքում էլ Էջմիածնում ստացվում է փոխարքայի դեկտեմբերի 22-ի նամակը, որի մասին էլ ամնիջապես հեռագրվում է Պ. Նուբարին: Մինչ այդ Պ. Նուբարը, դեռևս չստանալով կաթողիկոսին հղած երկու հեռագրերի պատասխանները, ժամանակ շահելու համար որոշում է Ռուսաստանի վերաբերմունքն իմանալ Փարիզի ռուսական դեսպանատանը: 1912 թ. դեկտեմբերի 18-ին նա՝ ներկայանալով դեսպան Իզվոլսկուն, հայտնում է, որ ռուսական կառավարության գիտությամբ և համաձայնությամբ կաթողիկոսի կողմից հանձնարարություն է ստացել արևմտահայերի պահանջները ներկայացնել Լոնդոնի կոնֆերանսին¹: Այդ հայտարարությունը զարմանք է պատճառում Իզվոլսկուն: Նա կասկած է հայտնում նման քայլի նկատմամբ Ռուսաստանի համաձայնության վերաբերյալ և խորհուրդ տալիս Պ. Նուբարին ոչ մի տեղ չմեկնել և սպասել կարգադրությունների Պետերբուրգից²: Հայկական հարցը կոնֆերանսին ներկայացնալու Պ. Նուբարի որոշումը մեծ անհանգստություն է առաջացնում ռուսական պետական շրջաններում: Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Ա. Մանդելշտամը, Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Ռ. Մարտիկյանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, իր զարմանքն է հայտնում այդ կապակցությամբ, նշելով, որ դա չի համապատասխանում ռուսական կառավարության շահերին³: Պ. Նուբարի հետ ունեցած հանդիպման մասին Իզվոլսկին հեռագրում է Պետերբուրգ, որին ի պատասխան ստանում է Վորոնցով-Դաշկովի վերոհիշյալ նամակի պատճեն, որն էլ

¹ Նույն տեղում, ք. 102.

² Տես նույն տեղում:

³ Ներսիսյան Մ., նշվ. աշխ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, N1, Երևան, էջ 202:

դեկտեմբերի 21-ին հանձնում է Պ.Նուբարին՝ ցանկություն հայտնելով, որպեսզի այն հաղորդվի հայ հասարակությանն ի գիտություն՝ իբրև ռուսական կառավարության «ներկայումս ունեցած տեսակետը Հայկական հարցի նկատմամբ»¹: Հարկ է նշել, որ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև մյուս տերությունների ղեկավար շրջանները ևս աննպատակահարմար էին համարում Հայկական հարցը Լոնդոնի կոնֆերանսի օրակարգ մտցնելը: Կոնֆերանսը հրավիրված էր լուծելու միայն բալկանյան խնդիրները և դրանից դուրս ոչ մի հարց չպետք է քննարկվեր այնտեղ: Այսպես, Պ.Նուբարին՝ Լոնդոն մեկնելու մտքից խորհուրդ են տալիս հրաժարվել նաև Ֆրանսիայի վարչապետ Ռ.Պուանկարեն և Փարիզում անգլիական դեսպանը, որն այդ իմաստով հարցում էր արել արտգործնախարար Է.Գրեյին²: Նույն ոգով էր արտահայտվել նաև Մխիթարյան Միաբանության արքահայր Գովրիկյանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Ավստրո-Հունգարիայի վարչապետ Բերխոլդը, նշելով, որ եթե ներկայանաք կոնֆերանսին, ապա «անձեռնհասության պատասխանի մը առջև պիտի գտնուիք»³:

Իզվոլսկու հետ հանդիպումն անակնկալի է բերում Պ. Նուբարին: «Այդ խօսակցութիւնը,- գրում էր նա Վ. Մալեգյանին,- այնքան ալ նպաստաւոր չեղաւ, ինչպէս կ'ակնկալէի»⁴: Բանն այն էր, որ կաթողիկոսից ստացած հրահանգներն ու Իզվոլսկու ասածն ամբողջովին հակասում էին իրար: Ստեղծված կացությունը պարզելու և կարգադրություններ ստանալու համար Պ. Նուբարը դեկտեմբերի 23-ին հեռագրում է Էջմիածին: Շուտով ստացվում է կաթողիկոսի պատասխան նամակը, որտեղ ներկայացվում էր ռուսական կառավարության դիրքորոշումն ու հրահանգվում հետևել այդ ընթացքին: «Այժմյան քաղաքական պայմաններում,- գրում էր Գևորգ Ե կաթողիկոսը,- այլ ճանապարհով գոր-

ծելն անօգուտ է և վնասակար»¹: Այդ նկատառումներով Պ. Նուբարն ետ է կանգնում Լոնդոնի կոնֆերանսին ներկայանալուց: Խիստ կարևորելով Ռուսաստանի դերը Հայկական հարցի լուծման մեջ՝ նա համաձայնում է ռուսական կառավարության կարգադրություններին հնազանդվելուն: «Մենք պետք է հետևենք այս ընթացքին և հարմարվենք Ռուսաստանի ցուցումներին, որոնց հետ պետք է համամիտ ընթանանք»,- Գևորգ Ե-ին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 29-ի նամակում ընդգծում էր Պ.Նուբարը²: Պ.Նուբարի՝ կոնֆերանսին ներկայանալու մտադրությունից հրաժարվելու մասին կաթողիկոսը գրում է փոխարքային, որն էլ իր հերթին տեղեկացնում է Մ.Սազունովին: Այսպիսով Ռուսաստանի ղեկավարությանը ցույց է տրվում, որ առանց նրա համաձայնության միայնակ քայլեր չեն ձեռնարկվի: Իզվոլսկու հետ հանդիպման ժամանակ Պ. Նուբարը ևս հավաստիացնում է վերջինիս, որ հայերը, իրենց հույսերը դնելով Ռուսաստանի հզոր աջակցության վրա, «վճռականորեն մտադիր են ամեն ինչում հետևել ռուսական կառավարության հրահանգներին»³: Պետերբուրգում կարևոր էին համարում նման հավաստիացումներ ստանալը հատկապես Պ. Նուբարից, քանի որ մտավախություններ կային, որ եվրոպական երկրներում նրա ծավալած ձեռնարկները կարող էին հակասել Ռուսաստանի շահերին:

Հայկական հարցի լուծման շուրջ ծավալվող գործընթացում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով, բնականաբար պետք է փոփոխվեր նաև Ազգային Պատվիրակության առաքելության բնույթը: Ստեղծված պայմաններում ինքնաբերաբար անիմաստ էր դարձել Պ. Նուբարի՝ մինչ այդ հետևելիք գործունեության ընթացքը, այն է՝ Լոնդոնի կոնֆերանսին արևմտահայության պահանջները ներկայացնելուն նախապատրաստվելը: Սակայն դրանով Ազգային Պատվիրակության դերն ու նշանակությունը բնավ չէր նվազելու, այլ ընդհակառակն ավելի էր արժևորվելու: Նրա հետապնդած նպատակը մնալու էր նույնը՝

¹ «Ժամանակ», Կ.Պոլիս, 1913, N 1341:

² «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1913, N 1111:

³ Մալեգյանի Վ., Ճամբուս վրայ /Յուշաբար/, էջ 309:

⁴ Նույն տեղում, էջ 308:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 22:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, ք. 16:

³ Реформы в Армении, стр. 24.

նպաստել հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծմանը: Փոփոխություն էր կրելու միայն դրան հասնելու բնույթն ու գործելակերպը: Այսպիսով, ավարտվում է Պողոս Նուբարի՝ որպես Եվրոպայում կաթողիկոսի ներկայացուցչի, գործունեության առաջին շրջանը, որը տևեց ընդամենը մեկ ամիս՝ 1912 թ. դեկտեմբեր - 1913թ. հունվարի սկիզբ: Այդ ընթացքում նրա ջանքերը հիմնականում նպատակաուղղվեցին իր գլխավորությամբ պատվիրակության ձևավորմանը, Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին արևմտահայության պահանջները ներկայացնելուն և այդ իմաստով կազմակերպչական այլ հարցերի լուծմանը:

Հետևելով ռուսական կառավարության կարգադրություններին և ետ կանգնելով Հայկական հարցը տերությունների քննարկմանը ներկայացնելուց՝ Պ. Նուբարը կարիք ուներ ծանոթանալու իր գործունեության նոր ընթացքին, որին պետք է հետևեր այժմ: «Պատգամավորության դերը, - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր նա, - շատ դժվար կդառնա և հեռաբ պիտի չլինի գործել մինչև նոր հրահանգներ ստանալը»: Ստեղծված պայմաններում, երբ Հայկական հարցի արծարծման իմաստով դիմումները տերություններին համարվել էին աննպատակահարմար, Պ. Նուբարին մնում էր միայն աշխատանք տանել դրա նկատմամբ եվրոպական հասարակական կարծիքն արթուն պահելու և ղեկավար շրջանների վերաբերմունքը բարենորոգումների իրականացման խնդրում նպաստավոր դարձնելու ուղղությամբ: Գործունեության նման ընթացքին հետևելու վերաբերյալ էլ Պ. Նուբարը հրահանգներ է ստանում Գևորգ Ե կաթողիկոսից: Այդ ուղղությամբ տարվելիք աշխատանքը շատ կարևոր էր և այն ճիշտ ու արդյունավետ կազմակերպելու դեպքում հնարավոր էր դրական արդյունք ակնկալել:

Գործելով եվրոպական երկրներում՝ Պ. Նուբարն ինչ-որ առումով կտրված էր Հայկական հարցի լուծումը հետապնդող ազգային կենտ-

րոններից: Բայց նա լավ գիտակցում էր, որ իր առաքելության հաջողության համար հարկավոր է մշտական կապի մեջ լինել Կ. Պոլսի, Էջմիածնի և Թիֆլիսի հայ ղեկավար, քաղաքական և կուսակցական շրջանների հետ: Նման կապերն անհրաժեշտ էին ամենուրեք փոխհամաձայնեցված և միասնական գործունեության հետևելու համար: Այդ առումով Պ. Նուբարը հատկապես կարևորում էր մշտական հարաբերությունների հաստատումն իր և Կ. Պոլսի հայ գործիչների հետ, որոնք ամենից քաջատեղյակ էին ինչպես արևմտահայության կացությանն ու նրա խնդրին, այնպես էլ դրա հետ կապված Օսմանյան կայսրությունում տիրող անցուղարձեղին, թուրքական իշխանությունների դիրքորոշմանն ու կատարած ձեռնարկներին: Այդ իմաստով Կ. Պոլսից ստացված տեղեկություններն ու խորհուրդները մեծապես կնպաստեին Ազգային Պատվիրակության ծավալած գործունեությանը: «Իբրև գործի բուն տերը և առաջին շահագրգռվողը, - իր հուշերում այդ մասին գրում էր Կ. Պոլսի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը, - Ազգային Պատրիարքարանը միշտ իր խորհուրդներն ու թելադրանքներն էր տալիս Պ. Նուբարի պատվիրակությանը»: Պ. Նուբարի և արևմտահայ ղեկավար շրջանների միջև համերաշխ գործունեության ապահովման տեսանկյունից հատկապես կարևոր էր Վ. Մալեզյանի 1912 թ. դեկտեմբերի կեսերին Կ. Պոլիս կատարած այցը՝ տեղի պաշտոնական անձանց և կուսակցական ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելու նպատակով: Այդ այցը, որը Պ. Նուբարի հավանությամբ կազմակերպել էին եզիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները, շատ կարևոր նշանակություն ունեցավ ազգային երկու կենտրոնների՝ Կ. Պոլսի և Ազգային Պատվիրակության միջև փոխհամաձայնության հաստատման համար: «Պողոս Նուբարի անունը, - գրում էր Վ. Մալեզյանը, - խանդավառությամբ ողջունուեցավ եւ անխտիր հուսատիքներ տրուեցան ամենուստեք համերաշխ եւ անվերապահ գործակցութեան մը հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 26:

¹ Զատեն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս. Վաերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 30:

մար»¹: Առաքելության արդյունքների մասին Վ. Մալեզյանը Պ. Նուբարին հղեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, ուր հաղորդում էր իր ունեցած հանդիպումների, Հայկական հարցի լուծման ուղիների վերաբերյալ տիրող տեսակետների ու հայացքների, այդ իմաստով կատարվող աշխատանքների, տեղի ունեցող անցուդարձերի մասին, որոնք շատ արժեքավոր էին Պ. Նուբարի համար: Վ. Մալեզյանին հղած նամակում նա նշում էր, որ այդ տեղեկագիրն իրեն «կատարելապես իրազեկ ըրաւ կացութեան»²: Իր այցի արդյունքներից գոհ էր նաև Վ. Մալեզյանը: «Այս պատգամավորությունս անհրաժեշտ էր,- Մ. Անդրանիկյանին հղած նամակում գրում էր նա,- և մեծ օգտավետություն պիտի ունենա»³: Պ. Նուբարը կապեր է հաստատում նաև Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյի հետ: Նա հատկապես մշտական նամակագրության մեջ էր Բյուրոյի անդամ Հ. Առաքելյանի հետ: Ինչ վերաբերում է Գևորգ Ե կաթողիկոսին, ապա Պ. Նուբարը, լինելով նրա պատվիրակն եվրոպական երկրներում, իր կատարած քայլերի և տերությունների դիրքորոշման մասին մշտապես տեղյակ էր պահում վերջինիս և ըստ այդմ ստանում համապատասխան կարգադրություններ ու հրահանգներ: Հայկական հարցի լուծմամբ մտահոգված բոլոր ազգային կենտրոնների հետ հաստատած կապերն ու հարաբերությունները մեծապես կնպաստեին Պ. Նուբարի առաքելության արդյունավետ կատարմանը:

Ստանալով հետագա գործունեության ծավալման վերաբերյալ համապատասխան կարգադրություններ, ավարտելով իր գլխավորած պատվիրակության կազմելու աշխատանքներն ու կապեր հաստատելով ազգային մյուս կենտրոնների հետ՝ Պ. Նուբարը ձեռնամուխ է լինում ստանձնած առաքելության իրականացմանը: «Վսեմ Պօղոս Փաշա Նուսպար,- կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հունվարի 17-ի նամակում գրում էր Գ. Ութուջյանը,- ի Փարիզ սրտով յարած ու փարած է գոր-

ծին»¹: Նրա ձեռնարկներում վերանում է մինչ այդ նկատվող շտապողականությունը, որը պայմանավորված էր առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու խաղաղության կոնֆերանսին արևմտահայության պահանջները ներկայացնելու մտահոգությամբ: Այսպես, Ազգային Պատվիրակության անդամ նշանակված Յաղութ Արթին փաշային, որին Պ. Նուբարը պատվիրել էր Եգիպտոսից անմիջապես գալ Փարիզ, այժմ հեռագրում է և նշում, որ այլևս հարկ չկա շտապելու²:

Նման պայմաններում Պ. Նուբարը՝ որպես Ազգային Պատվիրակության նախագահ, առաջին հերթին կարևոր էր համարում իր պաշտոնակիցներին ներկայացնել ստեղծված իրավիճակն ու ըստ այդմ պատվիրակության բռնելիք դիրքը, ծանոթացնել կաթողիկոսի հրահանգներին և կարգադրություններին, ինչպես նաև ուրվագծել իրենց հետագա գործունեության ընթացքը: Այդ նկատառումով նա որոշում է հրավիրել պատգամավորական ժողով և պատվիրակության անգլիաբնակ անդամներ Հ. Մոստիշյանին և Գ. Ութուջյանին հեռագրում է գալ Փարիզ: Պատգամավորական առաջին ժողովը տեղի է ունենում 1913 թ. հունվարի 20-ին Պ. Նուբարի բնակարանում և տևում 2 օր: Փարիզի Տրոկադերո պողոտայի վրա գտնվող այդ բնակարանն այսուհետև վեր է ածվում Ազգային Պատվիրակության գործունեության յուրահատուկ կենտրոնատեղիի, նրա նախագահի նստավայրի և, ինչպես հետագայում գրում էր «Հորիզոն» թերթը, դառնում «շատ մը հայերու համար վառարանը բոլոր հույսերի»³: Պատգամավորական ժողովի ընթացքում ընդգծվում է Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին դիմելու աննպատակահարմարությունն ու որոշում կայացվում պատվիրակության հետագա գործունեության բնույթի մասին, այն է՝ աշխատանք տանել եվրոպական կառավարող և ազդեցիկ անձանց ու հասարակական կարծիքի վերաբերմունքը հայկական բարենորոգումների իրականացման օգտին դարձնելու ուղղությամբ: Զննարկվում են նաև կազմակերպչական այլ հարցեր:

¹ Մալեզյան Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Բ, էջ 225:

² Մալեզյան Վ., Ճամբուս վրայ /Յուշաբար/, էջ 304:

³ ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեզյանի ֆ., գ. 48, ք. 2:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, ք. 77:

² ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մալեզյանի ֆ., գ. 452, ք. 7:

³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N15:

Տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցի պաշտպանությանը հանդես գալու համար Ազգային Պատվիրակությանն անհրաժեշտ էր ունենալ ծրագիր, որտեղ ուրվագծված լինեին արևմտահայության պահանջները: Բարենորոգումների ծրագրի պատրաստման աշխատանքները Պ.Նուբարը սկսել էր դեռևս 1912 թ. դեկտեմբերի 18-ից՝ հույս ունենալով այն ներկայացնել Լոնդոնի կոնֆերանսին: Այդ ձեռնարկը հաջողությամբ գլուխ բերելու համար Պ. Նուբարն օգտվում էր Հայկական հարցին քաջատեղյակ ինչպես հայ, այնպես էլ ֆրանսիացի մի շարք գործիչների ծառայություններից: Այդ իմաստով նրան մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս ֆրանսիացի հայասեր գործիչ, Մ.Վարանդյանի բնորոշմամբ «արևմտյան աշխարհի առջև հայ դատի անխոնջ ու գիտուն փաստաբան»¹ Վիկտոր Բերարը, որն ըստ Պ.Նուբարի «ուրիշ որեւէ մեկէ աւելի լաւ գիտէ այս խնդիրները»²: Բարենորոգումների ծրագրի խմբագրման աշխատանքներն ավարտվում են 1913 թ. հունվարի կեսերին: Պատրաստված այդ նախագիծը Հ.Առաքելյանը տանում է Էջմիածին՝ կաթողիկոսի հաստատմանը: Ծրագրի մեկ օրինակ էլ ուղարկվում է Կ.Պոլիս՝ արևմտահայ ղեկավար շրջաններին ծանոթացնելու նպատակով: Միևնույն ժամանակ կաթողիկոսի հաստատմանն էր ուղարկվել նաև բարենորոգումների մեկ այլ ծրագիր, որը կազմվել էր Կ.Պոլսում՝ Ազգային Պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ: Ըստ այդ ծրագրի հայկական վեց վիլայեթներից /Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր, որոնցից անջատվելու էին արհեստականորեն միացված և մահմեդական բնակչության հոծ զանգված ունեցող մի շարք տարածքներ/ պետք է կազմվեր մեկ նահանգ՝ տերությունների կողմից ընտրված և սուլթանի կողմից վավերացված եվրոպացի կառավարչի ղեկավարությամբ: Վերջինս իրավունք էր ունենալու ընտրել և հրաժարեցնել նահանգի բոլոր պաշտոնյաներին, պատրաստել և գործադրել օրենքներ: Պետք է կազմվեր նահանգային ժողով՝ բաղկացած հավասար թվով քրիստոնյաներից և մահմեդականներից: Նույն հիմունքով պետք է ստեղծվեր նաև ոստիկանություն և ժանդարմերիա, բաշխվեին բոլոր

պաշտոնները: Միջոցներ պետք է ձեռնարկվեին բռնագրավված հողերի վերադարձման, հայերի ազգային և կրոնական իրավունքների պահպանման, հայկական վիլայեթներում մոտաջիրներ չբնակեցնելու, հայոց լեզվի գործածության, կիլիկիահայության վիճակի բարելավման ուղղությամբ: Բարենորոգումների գործադրման անմիջական վերահսկողությունը պետք է հանձնվեր տերություններից մեկին /նկատի էր առնվում Ռուսաստանը — Բ.Ք./³: Ծրագրին կցված էին նաև զեկուցագիր, ուր պատմական և վավերագրական իրողությունների վրա հիմնավորված էին հայերի պահանջները, հայկական 6 վիլայեթների քարտեզը, որտեղ պետք է իրականացվեին բարենորոգումները, տեղի ազգաբնակչության վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ /ըստ դրանց հայերի թիվը կազմում էր 1.018.000, թուրքերինը՝ 666.000, քրդերինը՝ 424.000²/, ինչպես նաև պատրիարքի կողմից Բ.Դռանը ներկայացված թագիրներն ու այլ փաստաթղթեր, ուր նկարագրված էր արևմտահայության անտանելի կացությունը: Ծրագրի կետերի վերաբերյալ ծանուցվում է նաև Ազգային Պատվիրակությանը: Պ.Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի կողմից մշակված նախագծերը Գևորգ Ե կաթողիկոսն իր հերթին ուղարկում է Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյին՝ քննարկման և դրանց հիման վրա արևմտահայության բաղձանքների վերաբերյալ միասնական ծրագրի կազմման համար, որը կրելու էր «համեմատաբար համազգային կնիք»³:

Ծանոթանալով միմյանց կազմած ծրագրերին՝ Պ. Նուբարն ու Կ.Պոլսի պատրիարքը հայտնաբերում են դրանցում առկա մի շարք սկզբունքային տարբերություններ: Այդ կապակցությամբ կողմերի միջև առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ, քանզի յուրաքանչյուրը պնդում էր իր տեսակետի վրա և չէր պատրաստվում հօգուտ մյուսի հրաժարվել դրանից: Մրա հետ մեկտեղ երկուստեք ջանքեր են քափվում ամեն գնով խափանել և արգելել միմյանց ծրագրերն ինչ-որ ձևով ընթացքի մեջ դրվելու հնարավորությունը: Այսպես, Գևորգ Ե-ին

¹ Վարանդյան Մ., Վիկտոր Բերար, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1932, N 5, էջ 53:

² Մալեզեան Վ., Շամբուս Վրայ /Յուշարար/, էջ 307:

¹ Ծրագրի տեքստն ամբողջությամբ տես, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 110-118:

² Լազեան Գ., Հայաստանը եւ հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրէ, 1942, էջ 239-240:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 9:

հղած 1913 թ. հունվարի 22-ի նամակում Պ.Նուբարը, նշելով, որ ինքնուրույնության սկզբունքի վրա հիմնված Պատրիարքարանի ծրագիրն իրեն «քարեպատեհ և գործնական չի թվում», խնդրում էր ոչ մի կերպ չգործածել այն¹: Նման խնդրանքով կաթողիկոսին դիմում է նաև պատրիարք Հ. Արշարունին: Ծրագրային տարբերությունների հետևանքով առաջացած հակասությունների հիմնական պատճառներից էր այն, որ կողմերը Հայկական հարցի պաշտպանության և դրանից ելնելով նաև բարենորոգումների ծրագիր կազմելու ու այն տեղություններին ներկայացնելու խնդրում առաջնայնությունը վերագրում էին իրենց: «Թե Պատրիարքարանը եւ թե Պատուիրակութիւնը,- իր հուշերում գրում էր Վ.Փափագյանը,- հաւասարապէս կը կարծէին թէ ունին պետք եղած հեղինակութիւնը եւ կարողութիւնը եւ մանաւանդ երկուքն ալ կը կարծէին ապահոված ըլլալ մէկ կողմէ Պոլսոյ եւ միւս կողմէ Փարիզի բարեկան պետութիւններու ներկայացուցիչներու համաձայնութիւնը իրենց նախագիծերու այս կամ այն կետերու նկատմամբ»²: Այդ իրողությունը պատահական չէր: Պ.Նուբարի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր առաջին հերթին նրա համոզվածությամբ, որ Ազգային Պատրիարքարանը, Բ.Դռան հետ իր հարաբերությունները պահպանելով, միաժամանակ չէր կարող Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից բանակցություններ վարել տեղությունների հետ: Երկրորդ, նա գտնում էր, որ այդ ուղղությամբ ջանքերի գործադրումը մտնում է միայն իր գլխավորած պատվիրակության իրավասությունների մեջ: Այդ պատճառով էլ Պ. Նուբարն իր դժգոհությունն էր հայտնում Կ. Պոլսում տեղությունների դեսպանների հետ արևմտահայ ազգային շրջանների վարած առանձին բանակցությունների կապակցությամբ: «Երբ կաթողիկոսն ինձ նշանակեց,- գրում էր նա պատրիարքին,- կարծեցի հասկանալ, թե ձեռք է առել եվրոպական բանակցությունների տնօրինությունը Պատրիարքարանի խնդրանքով իսկ, որ դրանք ուղղակի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 21:

² Փափագյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Աժ», Փարիզ, 1933, N 2, էջ 89:

մշակվեն՝ դեսպանախորհրդի կամ տերությունների հետ՝ խուսափելու համար Կ. Պոլսի դեսպանների միջնորդությունից»¹: Այդ նկատառումներով էլ բարենորոգումների ծրագրի կազմության իրավասությունը Պ. Նուբարը և վերապահում էր իրեն: Այդ էր վկայում նաև այն փաստը, որ տեղեկանալով ծրագրի կազմության վերաբերյալ Պատրիարքարանում կատարվող աշխատանքներին՝ նա Վ. Մալեգյանին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նամակում գրում էր. «Շատ օգտակար պիտի ըլլայ որ ժամ առաջ ունենամ այդ նախագիծը, բաղդատեմ մերինի հետ և ջանամ, անոնք միաձուլելով, յանգիլ գործնական եւ վերջնական բանաձեռի մը»²: Եվ վերջապես երրորդ, Պ. Նուբարը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Լոնդոնում Թուրքիայի հետ վարվում էին խաղաղության բանակցություններ, իսկ Փարիզում առաջիկայում պետք է քննարկվեին նրա ֆինանսական դրությանը վերաբերող հարցերը, կարծում էր, որ բարենորոգումների խնդրի շուրջ բանակցությունները ևս կկենտրոնանան Եվրոպայում և կգտնվեն Ազգային Պատվիրակության ուշադրության կենտրոնում:

Ինչ վերաբերում է Պատրիարքարանի վերոհիշյալ կեցվածքին, ապա դա պայմանավորված էր նրա՝ Հայկական հարցի լուծման առաջին շահագրգիռ կողմն ու արևմտահայության կացությանն ամենից քաջատեղյակը լինելու հանգամանքով: «Նախագծի պատրաստելու իրավունքը,- կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր պատրիարք Հ. Արշարունին,- բնականաբար մեզ վերապահված կկարծենք, քանի որ երկրի մեջ կապրենք և թուրքահայերի ցավերին և պահանջներին ավելի գիտակ կհամարվենք»³: Այդ հարցում Ազգային Պատրիարքարանն ամբողջովին վայելում էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան քաջալերանքն ու աջակցությունը: Այսպես, դեսպանատան առաջին քարգման Ա. Մանդելշտամն արևմտահայ ղեկավար շրջանների հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ «միայն Պատրիարքարանը, իբրև

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 35:

² Մալեգյան Վ., Ճամբոս վրայ /Յուշարար/, էջ 307:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 47:

արևմտահայերի ներկայացուցիչ, կարող է պահանջներ հրապարակ դնել կամ ներկայացնել եվրոպական մեծ տերություններին: Միայն նա պետք է գործը ղեկավարի, իսկ կաթողիկոսն ու պատվիրակությունը պետք է հետևեն նրա գծած ուղղությամբ»¹: Բացի այդ արևմտահայ ղեկավար շրջանները համոզված էին, որ բարենորոգումների հարցի քննարկումները տեղի էին ունենալու Կ. Պոլսում: Այդ ուղղությամբ աշխատանք էր տանում նաև ռուսական կառավարությունը և Հայկական հարցի շուրջ ծավալվող իրադարձություններին հետևելու խնդրում առաջնությունը տալիս էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը: Այդ էր վկայում քերևս այն փաստը, որ այստեղ շատ էին մտահոգված, որպեսզի Պ. Նուբարն իր կազմած ծրագիրը չհանձնի Ֆրանսիայում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն: Այդ կապակցությամբ Գևորգ Ե կաթողիկոսը նույնիսկ իր զարմանքն է հայտնում, թե ինչ տարբերություն կա Գիբսի և Իզվոլսկու միջև, քանի որ միևնույնն է՝ երկուսն էլ այդ ծրագրերը հաստատման համար պետք է ուղարկեին Պետերբուրգ²:

Քննության առնելով Պ. Նուբարի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը՝ Կ. Պոլսի Ապահովության Հանձնաժողովի անդամները գալիս են այն եզրակացության, որ դրա որոշ դրույթներն ու հատկապես վերահսկողության մնայուն մարմնի /մշտական հանձնաժողովի/ ստեղծման առաջարկը չեն համապատասխանում արևմտահայության ձգտումներին: «Անմիջապես նկատելի էր, - իր հուշերում գրում էր Վ. Փափազյանը, - որ այդ ծրագիրը խմբագրուած է հայ իրականութենէն ու անոր պահանջներէն հեռու վայրի մը մէջ»³: Պ. Նուբարի ծրագիրը ներկայացվում է նաև Մ. Գիբսին, որը նույնպես բացասաբար է գնահատում դրանում տեղ գտած բարենորոգումների վրա վերահսկողության սահմանման եղանակը: Այդ մասին Պատրիարքարանից հարողում են Պ. Նուբարին՝ հույս ունենալով, որ դա կստիպի նրան հրա-

ժարվել այդ կետից: «Տարակարծութիւնը մեր միջեւ զաղտնի չէր կրնար պահել ուս դեսպանատունէն, քանի որ անոր խողովակով պիտի անցնէին մեր բաղձանքները», - գրում էր Վ. Փափազյանը¹:

Ազգային երկու կենտրոնների միջև առաջ եկած տարածայնությունները, այն էլ այնպիսի կարևոր հարցում, ինչպիսին բարենորոգումների ծրագիրն էր, անշուշտ բացասաբար կանդրադառնաին հետապնդվող խնդրի լուծման վրա: «Այս անհամաձայնությունը, - կաթողիկոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 10-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, - կվնասի հայկական դատին և ապարդյուն կծօզի մեր բոլոր ջանքերը»²: Դեպքերի նման զարգացումից խուսափելու համար երկուստեք կարևորվում է արևմտահայերի պահանջների վերաբերյալ մեկ միասնական տեսակետի շուտափույթ հանգելու անհրաժեշտությունը, որի ուղղությամբ էլ սկսվում են ձեռնարկվել գործնական քայլեր: «Երկու ղեկավար մարմիններու միջեւ տարբերութիւնները այնքան էական էին, - գրում էր Վ. Փափազյանը, - որ անկարելի էր թղթակցութեամբ իրար հասկնալ եւ համոզել»³: Հենց այդ նկատառումներով էլ պատրիարքին հղած 1913 թ. փետրվարի 8-ի նամակում Պ. Նուբարն առաջարկում է պատվիրակ ուղարկել Փարիզ՝ բանակցություններ վարելու և երկուստեք համաձայնության հասնելու համար: «Տարակոյս չունիմ, - Վ. Մալեզյանին հղած նամակում գրում էր Հ. Մոստիշյանը, - որ եթէ Պատրիարքարանը ձեռնհաս ներկայացուցիչ մը դրկէ Բարիզ, դիւրութեամբ կարելի է ծրագրին տալ իր վերջնական ձեւը»⁴: Այդ առաքելությունը հանձնվում է Ազգային Կենտրոնական Վարչության և Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Վահան Փափազյանին, որը փետրվարի կեսերին ժամանում է Փարիզ: Կ. Պոլսից ժամանած պատվիրակի հետ բարենորոգումների ծրագրերի քննարկումները կազմակերպե-

¹Միքայելյան Ն., Արխիվային նոր նյութեր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի վիճակի մասին /1912-1913թթ./, «Էջմիածին», Էջմիածին, 1965, N Ե-2-Է, էջ 184:

²ՀԱԱ, ֆ.57, ց. 5, գ. 35, ք. 11:

³Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 221:

¹Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Աեն», Փարիզ, 1934, N1, էջ 70:

²ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 29:

³Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Աեն», Փարիզ, 1934, N1, էջ 65:

⁴Մալեզյան Վ., Շամբիս վրայ /Յուշարար/, էջ 315:

լու համար Պ. Նուբարը որոշում է հրավիրել պատգամավորական ժողով, որը տեղի է ունենում 1913 թ. փետրվարի 23-ին: Դրան, բացի Պ. Նուբարից, Հ. Մոստշյանից, Գ. Ութուջյանից և Մ. Չերազից, մասնակցում էր նաև Վ. Փափազյանը: Ժողովի ընթացքում, ինչպես կաթողիկոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 26-ի նամակում գրում էր Գ. Ութուջյանը, կատարվեցին երկու ծրագրերի «մանրագնահիմն խղճմիտ ուսումնասիրություններ»¹: Հավաքույթի հիմնական նպատակն էր հարթել երկուստեք գոյություն ունեցող տարածայնություններն ու հասնել հայացքների համաձայնեցմանը, որը, սակայն, այդքան էլ դյուրին գործ չէր: Ծրագրի վերաբերյալ բանակցությունները շարունակվեցին նաև հետագայում գլխավորապես Պ. Նուբարի և Վ. Փափազյանի միջև:

Սկզբնական շրջանում երկու կողմերն էլ որոշակի հիմնավորումներով համառորեն պաշտպանում էին իրենց տեսակետներն ու հրաժարվում զիջումներ անելուց: Հիմնական տարածայնությունները վերաբերում էին բարենորոգումների իրականացման վրա սահմանվելիք վերահսկողության եղանակին: Պ. Նուբարը վերահսկողության մնայուն մարմին ստեղծելու առաջարկը հիմնավորում էր նրանով, որ այն չափավոր է, չի դիպչում Թուրքիայի ինքնասիրությանը և կարժանանա տերությունների հավանությանը: «Պօղոս Նուպարի պահանջը,- գրում էր Ա. Թերզիպաշյանը,- մեծ ռիսք մը չէր ենթադրեր եւ դիւրաւ ալ գործադրելի էր»²: Սակայն պետք է նշել, որ վերահսկողության այդ եղանակը չէր կարող գործնական նշանակություն ունենալ և արդյունավետ լինել, քանի որ թուրքական իշխանությունները, օգտվելով տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից, հեշտությամբ կկարողանային խափանել այդ մարմնի աշխատանքները: Այդ նկատառումներով էլ Վ. Փափազյանն առաջարկում էր հրաժարվել այդ պահանջից, նշելով, որ այլապես «Հայաստանը նորեն պիտի դառնայ թատր պետութիւններու փոխադարձ խաղերուն և մրցումներուն, որմէ

պիտի օգտուի Բ. Դուռը»³: Սակայն հենց այդ նույն հակասությունների պատճառով անիրականանալի էր նաև վերահսկողության վերաբերյալ Պատրիարքարանի առաջարկած, թեպետ և ավելի նախընտրելի, ձևակերպումը, որով այդ իրավունքը վերապահվում էր տերություններից մեկին: Բանն այն էր, որ տերությունները ոչ մի դեպքում չէին թույլ տա, որ նրանցից որևէ մեկը, և հատկապես Ռուսաստանը, ստանար նման առավելություններ ու վերահսկեր հայկական բարենորոգումների գործադրությունը, դրանով իսկ ուժեղացնելով իր ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության այդ հատվածում: Այդ իրողությունը հաշվի առնելով էլ Պ. Նուբարը դեմ էր Պատրիարքարանի ձևակերպմանը, չնայած որ ինքը ևս շատ էր փափագում միայն Ռուսաստանի վերահսկողությունը՝ այն համարելով «բուն և անմիջական ներգործություն, իրական ճնշում Թուրքիայի վրա»⁴: Պ. Նուբարը չէր ընդունում նաև հայկական նահանգի ընդհանուր քննիչի նշանակման կարգի/տերությունների ընտրությամբ և Բ. Դուռն վավերացմամբ/ վերաբերյալ Պատրիարքարանի ձևակերպումը, այն իրավացիորեն համարելով անիրագործելի: Սակայն չնայած այդ ամենին Պ. Նուբարի և Վ. Փափազյանի միջև տարվող բանակցությունները, որոնք տևեցին մոտ 1,5 ամիս, անարդյունք չեն անցնում: Շուտով Պ. Նուբարը, գիտակցելով համաձայնության շուտափույթ հասնելու անհրաժեշտությունը, գնում է որոշակի զիջումների և հրաժարվում է վերահսկողության մնայուն մարմին ստեղծելու պահանջից: «Փաշան,- իր հուշերում գրում էր Վ. Փափազյանը,- աստիճանաբար կը լքեր իր դիրքերը»⁵: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի այդ զիջողականությունը որոշակիորեն պայմանավորված էր նաև ռուսական կառավարության դիրքորոշմամբ: Կաթողիկոսին հղած նամակում Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Ղաշկովը պահանջում էր ցուցումներ տալ

¹ Մ.Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, քրթ. 3, վավ. 99:

² Թերզիպաշեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 103:

³ Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 226:

⁴ Բարզեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 20; Քոնրանտոն տը Լ., նշվ. աշխ., էջ 54:

⁵ Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 226:

Պ. Նուբարին՝ «համակերպվելու Պատրիարքարանի ծրագրին և գործունեությանը»¹:

1913 թ. մարտի վերջերին ռուսական կառավարությունը ցանկութուն է հայտնում ծանոթանալ արևմտահայության բաղձանքների հետ: Այդ նկատառումներով ապրիլի սկզբներին պատրիարք Հ. Արշարունին ռուսական դեսպան Մ. Գիրսին պաշտոնապես հանձնվում է Պատրիարքարանի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը: Ծանոթանալով դրան՝ Մ.Գիրսը փոփոխություններ է կատարում որոշ կետերում, որոնք, ըստ նրա, «հակառակ էին սուլթանի իրավունքներին և ենթադրում էին անջատական ձգտումներ»²: Այսպես, նահանգապետը, որը կարող էր լինել ոչ միայն օտարերկրացի, այլ նաև թուրքահայատակ քրիստոնյա, պետք է նշանակվեր սուլթանի կողմից՝ տերությունների հավանությամբ, չափազանց համարվեց օրենքներ պատրաստելու և գործադրելու նահանգապետի իրավունքը, վերահսկողությունը բարենորոգումների գործադրության վրա պետք է իրականացվեր ոչ թե մեկ, այլ բոլոր տերությունների կողմից: Պետք է նշել, որ Մ. Գիրսի կատարած վերոհիշյալ փոփոխությունները դրականորեն ազդեցին և նպաստեցին Պ. Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի միջև տարածայնությունների հարթմանն ու համաձայնության հաստատմանը: Այդ նոր ձևակերպումները հավասարապես ընդունվեցին ինչպես արևմտահայ դեկավար շրջանների, այնպես էլ Պ. Նուբարի կողմից, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ «երկուստեք կատարյալ համաձայնությամբ և համերաշխությամբ խմբագրել և ընդունել վերջնական ծրագիր»³: Նման պայմաններում միակ բանը, որ պահանջում էր Պ. Նուբարը, այն էր, որպեսզի արևմտահայության պահանջների համար որպես հիմք համարվի իր կազմած ծրագիրը և վերոհիշյալ սրբագրություններն ու փոփոխությունները կատարվեն դրա վրա: Նա դեռևս հույս ուներ, որ Հայկական հարցի շուրջ տերությունների միջև բանակցությունները կայանալու են Եվրոպայում և արևմտահայության բաղձանքները ներկայացվելու են Ազգային Պատրիարքարանի կողմից: Սակայն այդ

¹ Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 168, ք. 2:

² Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., «Էջմիածին», Էջմիածին, 1965, N Բ-Գ-Դ, էջ 164:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, ք. 94:

պահանջը չի բավարարվում: Այսպիսով, վերջնականապես հարթվում են Պ. Նուբարի և արևմտահայ դեկավար շրջանների միջև բարենորոգումների ծրագրի մի շարք էական կետերի շուրջ ծագած հակասությունները: «Այժմ, - Ա. Չոպանյանին հղած 1913 թ. մայիսի 14-ի նամակում գրում էր Վ. Փափազյանը, - մեր մէջ ոչ մեկ անհամաձայնութիւն կայ»¹: Դա շատ կարևոր իրողություն էր, քանի որ հակառակ դեպքում մեծապես կարող էր վտանգվել Հայկական հարցի լուծումը: Դրա պատճառ կարող էր հանդիսանալ ոչ այնքան ծրագրային տարբերությունները, որքան որ վերջիններիս հետևանքով կողմերի միջև առաջացած ցանկությունը՝ խափանել միմյանց կատարած ձեռնարկները: Պատրիարքարանի կողմից, համեմայն դեպս, նման փորձ եղել էր: Այդ էր վկայում, թերևս, կաթողիկոսին հղած պատրիարքի 1913 թ. հունիսի 14-ի նամակը, ուր նա գրում էր. «Այժմ մենք ոչ միայն չենք աշխատում չեզոքացնել Պատրիարքարանի դերը, այլ, խորապես գիտակցելով նրա նշանակությունը, ամեն կերպ ջանում ենք ամրապնդել և արդյունավետ դարձնել նրա պաշտոնը»²: Պետք է նշել, որ ազգային երկու կենտրոնների միջև ծագած տարածայնությունների փաստը հնարավորին չափ գաղտնի պահվեց և թույլ չտրվեց, որպեսզի թափանցի մասնույի էջերը, որը նույնպես կվնասեր հետապնդած խնդրի լուծմանը: Բանն այն էր, որ այդ իրողությունը կարող էր շահարկվել ոչ միայն թուրքական իշխանությունների, այլ նաև տերությունների կողմից և օգտագործվել արևմտահայության դեմ: 1914 թ. մարտին, երբ բարենորոգումների վերաբերյալ բանակցություններն արդեն ավարտվել էին և կնքվել էր համաձայնագիր, լրագրողներից մեկի հարցին, թե Ազգային Պատրիարքարանի հետ նրա հարաբերություններն արդյոք միշտ գոհացուցիչ են եղել, Պ. Նուբարը, լռելով տարածայնությունների մասին, պատասխանել էր. «Այո, ես ինքզինքս բարեբաղդ կը համարիմ որ ամեն կերպով Պատրիարքարանին անձնուէր աջակցութիւնը վայելեցի ինձի վստահուած առաքելութեան մէջ»³:

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 7456, ք. 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 47:

³ «Կոչնակ», Նյու Եորք, 1914, N17; «Յուսաբեր», Կահիրե, 1914, N 210:

Ազգային Պատրիարքարանի ներկայացուցչի այցը Փարիզ և Պ. Նուբարի հետ ունեցած հանդիպումներն ու վարած բանակցությունները կարևոր նշանակություն ունեցան ոչ միայն բարենորոգումների ծրագրի շուրջ երկուստեք համաձայնության հասնելու տեսանկյունից, այլև մեծապես նպաստեցին ազգային երկու կենտրոնների միջև հաստատված կապերի ամրապնդմանը, նրանց հետապնդած խնդրի լուծմանն ուղղված միասնական գործունեության մշակմանն ու դրան հետևելուն: Այդ հանդիպումների ընթացքում կողմերը միմյանց ծանոթացրեցին նաև Հայկական հարցի պաշտպանության ուղղությամբ իրենց կատարած ձեռնարկներին: Այդ իմաստով Պ. Նուբարին հասկապես անհրաժեշտ էր տեղեկություններ ստանալ արևմտահայության ընդհանուր կացության, պահանջների, դրանց նկատմամբ թուրքական իշխանությունների ունեցած վերաբերմունքի մասին տեղեկություններ: «Պօղոս Նուպարը, - իր հուշերում գրում էր Վ. Փափագյանը, - մանկական հետաքրքրությամբ և խիստ ուշադիր ու յարգանքով մը կը լսէր Երկրէն եկած, հայ ժողովրդի ձայնն ու բաղձանքներն իրեն բերող բանքերի մը»¹: Վ. Փափագյանին էլ իր հերթին հետաքրքիր էր Պ. Նուբարից իմանալ Հայկական հարցի նկատմամբ եվրոպական ղեկավար շրջաններում տիրող վերաբերմունքի և արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջները՝ նրանց կողմից պաշտպանություն գտնելու հնարավորությունների մասին:

Բարենորոգումների ծրագրի մշակման և այն Պատրիարքարանի հետ համաձայնեցման աշխատանքներին զուգահեռ Պ. Նուբարն ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում նաև իր՝ որպես կաթողիկոսի պատվիրակի, առաքելության կատարման ուղղությամբ: Տեղեկանալով ռուսական կառավարության դիրքորոշմանը, ինչպես նաև ծանոթանալով մյուս տերությունների վերաբերմունքին, նա գալիս է այն համոզման, որ մինչև բալկանյան խնդիրների կարգավորումը, Հայկական հարցը չի կարող դառնալ քննարկման առարկա: Այդ նկատառումներով Պ. Նու-

բարն արդյունավետ է համարում իր ջանքերը հիմնականում նպատակամղել եվրոպական ղեկավար շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքը բարենորոգումների խնդրի հանդեպ միշտ արթուն պահելուն և դրա մոտակա քննարկումը նախապատրաստելուն: Այդ իմաստով նրա ծավալած գործունեությունը բնորոշվում է տերությունների կառավարական շրջանների հետ ունեցած անմիջական հանդիպումներով, եվրոպական ազդեցիկ թերթերում տպագրած հոդվածներով, Հայկական հարցին նվիրված կոնֆերանսներում ունեցած ելույթներով, ինչպես նաև դիվանագիտական աշխարհին հղած բարենորոգումների էությունը, նշանակությունը և կարևորությունը պարզաբանող հուշագրերով: «Փաշան, - գրում էր «Եգիպտահայ տարեցույցը», - միթիկներու կը մասնակցի, զօնֆերանսներու մէջ խօսք կ'առնէ, հանրային խղճմտանքին հետ դէմ յանդիման կուգայ, ամբօխներու լռութեան մէջ իր ցեղին իրաւապահանջ կոչը կը հնչեցնէ»¹:

Պետք է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում արևմտահայերի պահանջների նկատմամբ տերությունների բռնած դիրքն այդքան էլ բարենպաստ չէր: Դա պայմանավորված էր դեռևս չկարգավորված բալկանյան խնդիրներով, որոնց լուծմանը տրվում էր առաջնայնությունը և, որ ամենակարևորն էր, Օսմանյան կայսրության հնարավոր փլուզման մտավախությամբ:

Պ. Նուբարի՝ եվրոպական ղեկավար շրջաններին ուղղած դիմումների անկյունաքարը կազմեց արևմտահայության պահանջների չափավորության և օրինականության ցույց տալն ու բարենորոգումների իրագործման և տերությունների շահերի միջև գոյություն ունեցող կայի բացահայտումը՝ որպես Օսմանյան կայսրության արևելյան տիրույթների տարածքային ամբողջականության պահպանման միակ միջոցի: Պ. Նուբարը համոզված էր, որ միայն այդ ճանապարհով հնարավոր կլիներ Հայկական հարցի լուծման խնդրում շահել տերությունների աջակցությունը: Մկզբնական շրջանում Պ. Նուբարն իր գործու-

¹ Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 224:

¹ «Եգիպտահայ տարեցույցը», Կահիրե, 1914, էջ 41:

ենությունը կենտրոնացնում է միայն Փարիզում: «Դեռ պատշաճ չենք համարում այցելել մայրաքաղաքաները», - կաթողիկոսին հղած 1913 թ. մարտի 12-ի նամակում գրում էր նա¹: 1913 թ. փետրվարի վերջերին Պ. Նուբարը հանդիպում է Ֆրանսիայի արտգործնախարար Ժոննարի հետ և մանրամասնորեն ներկայացնում արևմտահայության պահանջները՝ միաժամանակ մատնանշելով այն բոլոր բարդությունները, որոնք կարող էին առաջանալ դրանց մերժման դեպքում: Համոզվելով այդ խնդրի կարևորության մեջ Ժոննարը՝ Ֆրանսիայի ռուսական դեսպան Իզվոլսկու հետ ունեցած գրույցի ընթացքում այդ կապակցությամբ ընդգծում էր, որ «հայկական բարենորոգումների հարցն արժանի է ամենալուրջ ուշադրության»²: Այսուհետև Պ. Նուբարի այցերը Ֆրանսիայի արտգործնախարարություն և հանդիպումները բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ սկսում են կրել պարբերական բնույթ, որի նպատակն էր մշտապես տեղյակ լինել Հայկական հարցում ֆրանսիական կառավարության ունեցած դիրքորոշմանը: Պ. Նուբարն անհրաժեշտ էր համարում հանդիպել նաև Ֆրանսիայի դաշնակից երկրներում հավատարմագրված դեսպանների հետ՝ պարզելու նրանց վերաբերմունքն արևմտահայերի պահանջների նկատմամբ: Այսպես, 1913 թ. ապրիլի կեսերին նա հանդիպում է արձակուրդով Փարիզում գտնվող Ռուսաստանի ֆրանսիական դեսպան Դելկասեին, իսկ Լոնդոն կատարած այցի ժամանակ՝ տեղի դեսպան Պոլ Գամպոնին: Չեռք բերված արդյունքների մասին Պ. Նուբարը գոհունակությամբ նշում էր, որ «Փե Գամպոն և թե Դելկասե տրամադիր և հաստատուն տեսա մեզ պաշտպանելու խնդրում»³: Ֆրանսիական ղեկավար շրջանների հետ ունեցած հանդիպումներից Պ. Նուբարը գալիս է այն եզրակացության, որ այստեղ համակրանքով են վերաբերում արևմտահայության պահանջներին և կպաշտպանեն նրա կացության բարելավմանն ուղղված

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 40:

² Реформы в Армении, стр. 25.

³ Մ.Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, քրթ. 3, վավ. 105:

Ռուսաստանի ձեռնարկները: «Երբ Ռուսաստանը նախաձեռնարկ լինի, - կաթողիկոսին հղած 1913 թ. մարտի 12-ի նամակում գրում էր նա, - Ֆրանսիայի կողմից կասկածելու բան չունեն»¹:

Պ. Նուբարը ջանքեր է գործադրում նաև բարենորոգումների իրականացման օգտին դարձնել նաև անգլիական կառավարող շրջանների վերաբերմունքը: Այդ առումով հատկանշական են 1913 թ. ապրիլ ամսին նրա կատարած պարբերական այցերը Լոնդոն ու հանդիպումներն արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Նիքոլսոնի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջնորդությամբ Պ. Նուբարին հաջողվում է տեսնել նաև Անգլիայի թագավոր Գևորգ 5-րդին և գրուցել Հայկական հարցի շուրջ²: Սակայն Լոնդոնում վարած բանակցությունների արդյունքներն այդքան էլ քաջալերական չէին, քանի որ անգլիական իշխանությունները վերապահումով էին մոտենում Հայկական հարցի արծարծմանն ու նպատակահարմար համարում բարենորոգումների խնդրի լուծումը թողնել թուրքական կառավարությանը: Դրանով էր բացատրվում նաև այն փաստը, որ արտգործնախարար Է. Գրեյը խուսափում և մշտապես հետաձգում էր տեսակցություն շնորհել Պ. Նուբարին³:

Ֆրանսիական և անգլիական կառավարական շրջանների հետ վարած բանակցությունների ընթացքում Պ. Նուբարն անդրադառնում է նաև բարենորոգումների հարցի քննարկումները կազմակերպելու վայրի ընտրության խնդրին: Նրա համոզմամբ ամենահարմարը Լոնդոնն էր /տերությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանսում/ կամ Փարիզը /միջազգային ֆինանսական հանձնաժողովում/: Այդ դեպքում Պ. Նուբարը հնարավորություն կունենար անմիջականորեն հետևել քննարկումների ընթացքին, ինչպես նաև տերությունների ղեկավար շրջաններ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 40:

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 103; «Ասպարեզ», Ֆրեզն, 1913, N 253:

³ Steu, Bibliothecque d'Armenologie Nubar de l'UGAB, Paris, Archives de la Delegation Nationale Armenienne 1913-1923 /այսուհետև՝ ADNA/, Liasse 1/1, Correspondance juin-novembre 1913, p. 686; Մ.Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, քրթ. 3, վավ. 104:

րի հետ բանակցությունների, Եվրոպայում ունեցած լայն ծանոթությունների ու կապերի շնորհիվ որոշակի ազդեցություն գործել խնդրի բարենպաստ լուծմանը նպաստելու առումով: Պետք է նշել, որ վերոհիշյալ հարցը քննարկման առարկա էր դարձել նաև Անտանտի երկրների կառավարությունների միջև: Բանակցությունները Լոնդոնում անցկացման տարբերակին կողմնակից էր Անգլիայի արտգործնախարար Է.Գրեյը¹: Ինչ վերաբերում է բարենորոգումների խնդրի քննարկումը Փարիզի միջազգային հանձնաժողովին հանձնարարելուն, ապա դրան դեմ էր ֆրանսիական կառավարությունը, որը չէր ցանկանում դա կապել Թուրքիայի ֆինանսական հարցերի հետ: Իզվոլսկու հետ հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Պիշոնը նման հնարավորությունը համարել էր «բոլորովին անիրագործելի»²: Ի վերջո այդ խնդիրը լուծվում է ըստ ռուսական կողմի ցանկության, որը քննարկումների ամենահարմար վայրը համարում էր Կ.Պոլիսը, ուր «ղեկավարները,- ինչպես նշում էր Ս.Սազոնովը,- ավելի լավ են տեղեկացված, և, կապի մեջ լինելով Բ.Դռան ու հայերի հետ, լավագույնս կարող են կատարել իրենց վրա դրված առաջադրանքը»³: Խնդրի նման լուծմամբ այդքան էլ գոհ չի մնում Պ.Նուբարը, որն Իզվոլսկու հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ իր ավստրալիացի խորհրդակցությանը⁴:

Ֆրանսիայի և Անգլիայի ղեկավար շրջանների հետ վարած բանակցությունների ընթացքում Պ.Նուբարը փորձեր է ձեռնարկում վերջիններիս համոզելու՝ բարենորոգումների քննարկման խնդրում նախաձեռնությունը վերցնել իրենց ձեռքը⁵, թեև պարտավորվել էր իր դիմումներում այդ իրավունքը վերապահել Ռուսաստանին: Սակայն

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, էջ 189:

² АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3460, л. 123.

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 189:

⁴ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3462, л. 26.

⁵ Steu, Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg /այստեղիկը՝ LAH/, 1719, S. 2.

նման առաջարկը մի շարք դրդապատճառներով չէր կարող ընդունվել ոչ ֆրանսիական, ոչ էլ անգլիական կառավարությունների կողմից: Առաջին հերթին դա պայմանավորված էր իրենց դաշնակից Ռուսաստանի կասկածները չհարուցելու մտահոգությամբ: Եվ Փարիզում և Լոնդոնում լավ գիտեին, թե ռուսական կառավարությունը որքան անբարյացակամությամբ է վերաբերում որևէ պետության կողմից Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ կատարված յուրաքանչյուր ձեռնարկին: Բացի այդ Անգլիան և Ֆրանսիան ցանկանում էին խուսափել թուրքական իշխանությունների դժգոհությունից, որն անխուսափելիորեն կառաջանար նրանց կողմից նման քայլի ձեռնարկման դեպքում: «Ոչ մի այլ տերություն, բացի Ռուսաստանից,- իր հուշերում այդ մասին գրում էր Ս.Սազոնովը,- չէր ցանկանա վտանգի ենթարկել Թուրքիայի հետ իր լավ հարաբերությունները՝ բարձրացնելով Բ. Դռան համար տեղի հայկական բարենորոգումների իրականացման հարցը»¹: Հենց այդ նկատառումներով էլ բարենորոգումների խնդրի քննարկման նախաձեռնությունից հրաժարվում է նաև գերմանական կառավարությունը: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմն արտգործնախարար Յագովին հղած նամակում գրում էր, որ պետք է խուսափել հարցի հարուցումից, քանի որ Գերմանիան, Թուրքիայում ունենալով բազմակողմանի շահեր, ստիպված է հույս դնել նրա բարեհաճության վրա²:

Եվրոպական երկրներում հայանպաստ քարոզչություն ծավալելու խնդրում Պ.Նուբարը կարևոր տեղ էր հատկացնում Հայկական հարցին նվիրված կոնֆերանսներում բանախոսություններով հանդես գալուն ու արևմտահայության օրինական պահանջները պաշտպանելուն: «Իբրև Հայ,- ասում էր նա,- պարտականություն ունեմ բացատրություններ տալու, ամեն անգամ որ առիթը կը ներկայանայ, մեր բարենորոգումներու վրայ»³: Այսպես, 1913 թ. ապրիլի 15-ին անգլիական խոր-

¹ Сазонов С., Воспоминания, Москва, 1991, стр. 169.

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр 53.

³ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 61:

հըրդարանի շենքում հրավիրված նման մի հանդիպմանը, որին ներկա էին նաև պատգամավորներ, իր ելույթում Պ. Նուբարը կարևորում է արևմտահայության բարենորոգչական պահանջները: «Բաշան,- Ա. Չոպանյանին հղած նամակում գրում էր հանդիպմանը մասնակցած Հ. Մոստիշյանը,- շատ լավ խոսեցավ և հիանալի տպավորություն ըրավ ամենուն վրա»¹: 1913 թ. հունիսի 3-ին Պ. Նուբարն ելույթ է ունենում Փարիզի Առևտրական-Աշխարհագրական Ընկերությունում, իսկ հունիսի 14-ին՝ Ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեի կողմից կազմակերպված հայասիրական կոնֆերանսներում, ուր ևս անդրադառնում է Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանն ու անհետաձգելիությանը:

Տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ կատարած անհատական դիմումներից և կարդացած բանախոսություններից բացի, Պ. Նուբարը հայկական բարենորոգումների էության և կարևորության վերաբերյալ պարզաբանումներով ու իր տեսակետներով հանդես է գալիս նաև մամուլում: «Պօղոս փաշա,- գրում էր Ե. Օտյանը,- չի բաականացած գործելով ու խօսելով ի նպաստ հայկական բարենորոգումներուն, այլ հարկը պահանջած աստեն գրիչ ալ շարժած է»²: Նա քաջ գիտակցում էր, որ հետապնդած խնդրի նպաստավոր լուծումը մեծապես կախված է նաև դրա նկատմամբ եվրոպական հասարակական կարծիքի վերաբերմունքից: Իսկ հասարակական կարծիքի ձևավորման գործում կարևոր տեղ է զբաղեցնում մամուլը: Ազգային Պատրիարքարանի պատվիրակների հետ հանդիպման ժամանակ Մ. Գիրսը, օգտակար համարելով այդ ուղղությամբ կատարված ձեռնարկները, ընդգծում էր, որ «այսպիսի պարագաներու մեջ ժողովրդի համակրանքը և հանրային կարծիքը մեծ դեր կխաղան»³: Այդ նկատառումներով էլ Պ. Նուբարը պարբերաբար Հայկական հարցի վերաբերյալ հոդվածներ է հղում ֆրանսիական «Թան», անգլիական «Թայմս» կիսապաշտոնաբերքերին, ինչպես նաև ֆրանսիական «Լ'Հոմ Լիբո» թերթին: Նման

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 4762, ք. 2:

² Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 74:

³ Սիրայեյան Ն., նշվ. աշխ., «Էջմիածին», Էջմիածին, 1965, N Բ-Գ-Դ, էջ 166:

ազդեցիկ թերթերում տպագրված հոդվածները բնականաբար ավելի մեծ կշիռ էին ձեռք բերում: ««Թան»-ի և «Թայմս»-ի պես կարևոր թերթերում հայասեր մի հոդվածն ահագին նշանակություն ունի և ավելի մեծ ազդեցություն կգործի, քան հարյուրավոր հոդվածներ ուրիշ թերթերում», - գրում էր Հ. Առաքելյանը¹: Հոդվածներից բացի մամուլում տպագրվում էին նաև Հայկական հարցի վերաբերյալ լրագրողներին տված Պ. Նուբարի հարցազրույցները: Արևմտահայության պահանջների էությունը պարզաբանելու հետ մեկտեղ, գործի հաջողության համար Պ. Նուբարը, խստագույնս հետևելով գաղտնապահության մասին կաթողիկոսի արված կարգադրություններին, մամուլի էջերից ոչ մի տեղեկություն չէր տալիս դրանց բավարարմանը հասնելու ուղղությամբ իր ձեռնարկած քայլերի, վարած բանակցությունների և ստացած արդյունքների վերաբերյալ: «Պատգամավորությունը,- այդ մասին գրում էր «Ժամանակ» թերթը,- շատ ժլատ է իր գործունեության վրա տեղեկություններ տալու մասին և ասոր համար, անշուշտ, դատապարտելի չէ, քանի որ իր պաշտոնին բնույթն այդ կպահանջե»²:

Եվրոպական երկրներում իր ծավալած առաքելության ընթացքում Պ. Նուբարի գլխավորած Ազգային Պատվիրակությունը վայելում էր առանձին անհատների և կազմակերպությունների աջակցությունը, որոնք իրենց ծավալած գործունեությամբ նպաստում էին հետապնդվող խնդրի դրական լուծմանը: Առաջին հերթին պետք է նշել պատվիրակության հավանությամբ կազմված Փարիզի հայկական մասնախումբը /նախագահ Ա. Չոպանյան/, որի հիմնական նպատակն էր «գրազիրներում հոդվածներ հրատարակել տալը, հայոց պատմության, գրականության, հայ ժողովրդի արդի կացության և հայկական դատի մասին բանախոսություններ և միթինգներ սարքելը և այլ նմանօրինակ ձեռնարկներով Փարիզում հայանպաստ պրոպագանդային մղում տալը»³: Ինչ վերաբերում է եվրոպական մյուս մայրաքաղաքներին, ապա այս-

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, N 288:

² «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, N 1469:

³ ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 690, IV ք., ք. 5:

տեղ Պ. Նուբարի հետ համաձայնեցված մման աշխատանք էին տանում հայագգի առանձին ձեռնհաս գործիչներ՝ Կ. Թումայանն ու Մ. Գաբրիելյանը՝ Լոնդոնում, Մխիթարյան միաբանության արքահայր Մենևիշյանը՝ Վիեննայում, Հայր Նուրիխանը՝ Հռոմում և ուրիշները: Բացի այդ, վերջիններս օժանդակում էին Պ. Նուբարին՝ նրա այդ երկրներ կատարած այցելությունների ժամանակ:

Պ. Նուբարը վայելում էր նաև Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչների գործոն աջակցությունը: Այդ իրողությունը կարևորվում էր հատկապես այն նկատառումով, որ հետապնդվող խնդրի լուծման վերաբերյալ նրանց ունեցած տեսակետները, մեղմ ասած, չէին համընկնում: «Տարակարծությունը,- գրում էր դաշնակցական օրգան «Դրոշակ» թերթը,- մեծ է նրա և մեր հայացքների միջև»¹: Սակայն գաղափարական տարածայնություններն արգելք չհանդիսացան համագործակցության համար՝ ի նպաստ Հայկական հարցի լուծման: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր գործի հաջողության համար միասնական և համախմբված հանդես գալու անհրաժեշտությամբ: Բացի այդ պակաս կարևորություն չունեին նաև Պ. Նուբարի ունեցած անձնական հատկանիշները, որոնք ևս նպաստեցին համագործակցությանը: «Շատ կետերում կարելի է լինել անհամաձայն, նույնիսկ հակոտնյա Պ. Նուբարի հետ,- գրում էր Մ. Վարանդյանը,- բայց նրա բարձր արժանիքները՝ պաշտպանած խնդրի բոլոր կնճիղներին քաջածանոթությունը, իր լայն ու գնահատելի կապերի օգտագործման կարողությունը և ամենաջերմ հայրենասիրությունը, պարտավոր է ընդունել յուրաքանչյուր շիտակ անհատ»²:

Պ. Նուբարի ձեռնարկներին մեծապես օժանդակում էին Փարիզում հաստատված դաշնակցական հայտնի գործիչներ Մ. Վարանդյանը և Մ. Վարանդյանը՝

յանն ու Ա. Ահարոնյանը¹: Այդ մասին հետագայում՝ 1916 թ. փետրվարի 5-ին Մ. Վարանդյանին հղած նամակում Պ. Նուբարը գրում էր. «Պահել եմ ամենալավ հիշողություններ մեր հարաբերություններից հիշելով այն շիտակ և ազդու աջակցությունը՝ որ դուք ցույց տվեցիք ինձ բարենորոգումների բանակցությունների ժամանակ»²: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Պ. Նուբարը, հաշվի առնելով Հ.Յ.Դաշնակցության կուսակցության գործունեության նկատմամբ ռուսական իշխանությունների ունեցած բացասական վերաբերմունքը, վնասակար և անթույլատրելի էր համարում այդ կուսակցության որևէ ներկայացուցչի անդամակցությունն իր գլխավորած պատվիրակությանը /մտնույում կեղծ լուրեր էին տարածվել, թե իբր դաշնակցականներ Ա.Ահարոնյանն ու Սահակ եպիսկոպոս Այվաթյանը նշանակվել են պատվիրակության անդամներ/, գտնելով, որ դա կնշանակի «ուղղակի ցույց անել ռուսական կառավարության դեմ, որի բարյացակամ վերաբերմունքից է կախված Հայկական հարցի լուծումը»³:

Ազգային Պատվիրակության ջանքերին մեծապես նպաստում էին նաև եվրոպացի հայասեր գործիչների ձեռնարկները, որոնք ուղղված էին իրենց երկրների կառավարական շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքը բարենորոգումների իրականացման խնդրում նպաստավոր դարձնելուն: Այդ իմաստով հիշատակության արժանի են ֆրանսիացիներ Վ. Բերարը, Ֆ. Պրեսանսեն, Դ. Քոշենը, Ռ. Փինոնը, անգլիացիներ Ա. Բրայսը, Ն. Բաքստոնը, Օ'Կոննորը, գերմանացի Յ. Լեյբսիուսը, շվեյցարացի Լ. Ֆավրը և ուրիշները: Պ. Նուբարի կատարած ձեռնարկներին անհատապես աջակցում էր Վիկտոր Բերարը, որը, ինչպես գրում էր Մ. Վարանդյանը, «ճիգ ու ժամանակ չէր խնայում սպառազինելու կաթոլիկոսական Պատվիրակությանը՝ նրա քարոզչական դժվարին աշխատանքի մեջ»⁴:

¹ տես, Աղաթոն Ե., Կեանքիս յիշատակները, Ժրնել, 1931, էջ 202; Վահան Մալեզեանի կեանքն ու գործը. Յուշամատենի իր ութսունամեակին առթիվ /1871-1951/, Փարիզ, 1951, էջ 176; ՀՀ ԳԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ. 2095, ք. 15:

² Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 528:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, ք. 14:

⁴ Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 60:

¹ «Դրոշակ», Ժնն, 1914, N 1:

² «Յուսաբեր», Կահիրե, 1913, N 121:

Հայկական հարցի վերաբացման համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները խթանել էին Եվրոպայում հայասիրական շարժման ակտիվացմանը: Տարբեր երկրներում ստեղծվել կամ իրենց գործունեությունն էին վերսկսել կոմիտեներ, որոնք կոչված էին հայանպաստ քարոզչություն ծավալելու և ինչ-որ տեղ նաև աջակցելու Ազգային Պատվիրակության առաքելությանը: Արևմտահայության պահանջների պաշտպանությամբ հանդես եկող այդ ուժերի միջև գործունեության միասնական և փոխհամաձայնեցված ուղղություն ուրվագծելու առումով, որը շատ անհրաժեշտ էր խնդրի բարեհաջող լուծմանը հասնելու համար, կարևոր դեր խաղաց Լոնդոնում անգլիական կոմիտեի նախաձեռնությամբ գումարված հայասիրական կոնֆերանսը: Կոմիտեի քարտուղար Ա.Սայմոնը 1913 թ. ապրիլի կեսերին դիմել էր մյուս երկրների կոմիտեներին առաջադրել պատգամավորներ՝ կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Պետք է նշել, որ Պ.Նուբարը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանում դեռևս չէր ստեղծվել նման կոմիտե և կարևորելով կոնֆերանսում ռուսական պատվիրակի ներկայությունը, որոշ ջանքեր էր գործադրել այդ ուղղությամբ: 1913 թ. ապրիլի 24-ին նա Փարիզում հանդիպել էր ռուս հրապարակախոս, գիտնական, «Վեստնիկ Եվրոպի» ամսագրի խմբագիր Մաքսիմ Կոփալսկուն և խնդրել մասնակցել հավաքության: Սակայն վերջինս չկարողանալով մեկնել Լոնդոն՝ մի գրություն է հղում կոնֆերանսի նախագահին, ուր հույս էր հայտնում, որ Հայկական հարցին շուտափույթ լուծում կտրվի¹:

Հավաքությոջ տեղի է ունենում անգլիական խորհրդարանի նիստերի դահլիճներից մեկում 1913 թ. ապրիլի 25-ին: Դրան մասնակցում էին Ա. Վիլյամսը, Ա. Սայմոնը, Հ. Շպենդերը, Է. Բոյլը, պատգամավորներ Ա. Բրայսը, Ն. Բաքստոնը, Օ'Կոննորը /անգլիական կոմիտե/, Լ. Ֆավրը, Ա. Հոֆմանը /շվեյցարական կոմիտե/, Ռ. դը Քեն /ֆրանսիական կոմիտե/, Յ. Լեփսիոս /գերմանական կոմիտե/, Լոնդոնի և Մանչեստրի հայկական գաղութի ներկայացուցիչներ Կ. Թումայանը, Հ. Ալանյանը, Մ. Մանուկյանը, Դ. Իպլիկյանը, ինչպես նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարն ու նրա գործընկեր Հ.

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա.Չոպանյանի ֆ., գ. 4763, ք. 3:

Մոստիլյանը: Կոնֆերանսի նախագահ Ա. Վիլյամսը հավաքության նպատակները ներկայացնելուց հետո, խոսքը տալիս է Պ. Նուբարին: «Վերջինս իր ելույթում նախ անդրադառնում է Հայկական հարցի պատմությանն ու ներկա իրավիճակին: «Պ. Նուբարը,- Ա. Չոպանյանին հղած նամակում գրում էր Հ. Մոստիլյանը,- հիանալի կերպով պարզեց մեր խնդիրը»¹: Այնուհետև նա ներկաներին ծանոթացնում է պատվիրակության կազմած հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախագծին /Ազգային Պատրիարքարանի հետ համաձայնեցված տարբերակը/, որն արժանանում է հավանության: Հետագա մտքերի փոխանակումից հետո կոնֆերանսը միաձայն ընդունում է բանաձև, ըստ որի եվրոպական հայասիրական կոմիտեները պարտավորվում են ներկայացված ծրագրի կետերի շրջանակներում բարենորոգումների իրականացման պահանջներով դիմումներ հղել իրենց կառավարություններին²: Լոնդոնի հայասիրական կոնֆերանսը կարևոր նշանակություն ունեցավ, քանզի դրա շնորհիվ ամրապնդվեցին կապերն ինչպես եվրոպական կոմիտեների, այնպես էլ Ազգային Պատվիրակության միջև, ուրվագծվեց գործունեության միասնական ուղղություն, որն էլ իր հերթին ուժ տվեց Պ. Նուբարի ձեռնարկներին:

Պետք է նշել, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից վստահված առաքելության իրականացման ծանրությունը գրեթե ամբողջությամբ ընկած էր Պ. Նուբարի վրա: «Եթե Ազգային Պատվիրակության մեջ հոգով, սրտով աշխատող մեկը կար, այն նախագահ Պողոս Փաշա Նուպարն էր», - իր հուշերում գրում էր Ե.Աղաթոնը³: Ազգային Պատվիրակությունը, որպես այդպիսին, ինչ-որ տեղ ձեռք էր բերել ձևական բնույթ, թեպետ և Պ. Նուբարի բոլոր ձեռնարկները կատարվում էին նրա անունից: Այդ մասին էր վկայում թերևս այն փաստը, որ պատգամավորական չորրորդ ժողովից հետո, որը տեղի էր ունեցել 1913 թ. մարտի 30-ին, մինչև 1914 թ. փետրվարի 11-ը, երբ բարենորոգումների խնդիրն արդեն ստացել էր իր լուծումը, նման հավաքությոջներ չեն կազ-

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Ա.Չոպանյանի ֆ., գ. 4763, ք. 3:

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 41-42; Nassibian A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, New York, 1984, p. 51.

³ Աղաթոն Ե., նշվ. աշխ., էջ 236:

մակերայվում: Այստեղ, անշուշտ, իր բացասական ազդեցությունն էր գործել ստեղծված պայմանների բերմամբ՝ Ազգային Պատվիրակության ստացած նախնական հրահանգների փոփոխության և Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին չներկայանալու փաստը: Բացի այդ քիչ դեր չէր խաղացել նաև պատվիրակության անդամների ցրվածությունը: Այսպես, Հ. Մոստիշյանն ու Գ. Ութուջյանը մեծամասամբ գտնվում էին Անգլիայում և Պ. Նուբարին աջակցում էին գլխավորապես նրա՝ Լոնդոն կատարած այցերի ընթացքում: Պատվիրակության մյուս անդամ Յաղուբ Արքին փաշան 1913 թ. ապրիլի վերջերին նոր էր միայն Եգիպտոսից ժամանել Փարիզ՝ իրեն վստահված առաքելությունը ստանձնելու համար /հոկտեմբերին նորից ետ է վերադառնում/: Ինչ վերաբերում է Փարիզում գտնվող Մ. Չերազին, ապա վերջինս գրեթե ոչ մի էական դեր չի ունենում և կաթողիկոսին հղած 1913 թ. մայիսի 6-ի նամակում «անձնական տկարության» պատճառով հրաժարվում է պատվիրակությանն անդամակցելուց¹: «Իրականում,- ինչպես ճիշտ նկատել էր Ատոմը,- պատվիրակության մյուս անդամները մնացին անվանական և յուրաքանչյուրն իր սեփական գործի գլուխը»²: Հենց այդ պատճառով էլ հայասիրական տարբեր ուժերի ծավալած գործունեությունը կրկնակի կարևոր էր Պ. Նուբարի համար:

Հաշվի առնելով Բալկանյան պատերազմի մոտակա ավարտն ու հաշտության պայմանագրի կնքումը՝ Պետերբուրգում նպատակահարմար են գտնում զբաղվել հայկական բարենորոգումների խնդրով: «Այժմ,- կաթողիկոսին հղած 1913 թ. մայիսի 24-ի նամակում գրում էր Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը,- Կայսերական կառավարությունը հնարավոր գտավ անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկել թուրքահպատակ հայերի կացության բարելավման համար»³: Հարցի բարձրացման նախաձեռնությունն իր ձեռքում պահելու համար ռուսական կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում կոնկրետ քայլերի: Առաջին հերթին կարևորվում էր արևմտահայության պահանջներին ժամանակավոր: Այդ նկատառումով 1913 թ. ապրիլի սկզբներին Մ. Գիրսին է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 57, ք. 7: Ալպոյանյան Ա., Սինաս Չերազ, էջ 347:

² Ատոմ, Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 89:

³ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Լեոյի ամձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 206, ք. 8:

հանձնվում Պատրիարքարանի կողմից կազմված բարենորոգումների ծրագիրը: Ծանոթանալով և որոշ փոփոխություններ կատարելով՝ դեսպանը գտնում էր, որ այն տերությունների քննարկմանը պետք է ներկայացվի ոչ թե որպես հայերի պահանջ, այլ իբրև ռուսական նախագիծ: Սեփական նախագիծ ունենալն ավելի կամրապնդեր Ռուսաստանի՝ որպես Հայկական հարցի պաշտոնական հովանավորի, դերը: Ռուստի Մ. Գիրսի հանձնարարությամբ դեսպանատան առաջին քարգման, Հայկական հարցի գիտակ Անդրեյ Մանդելշտամի կողմից հայկական պահանջների հիման վրա կազմվում է բարենորոգումների նոր նախագիծ: Ըստ դրա հայկական 6 վիլայեթներից պետք է կազմվեր մեկ նահանգ՝ 5 տարի ժամկետով տերությունների համաձայնությամբ՝ սուլթանի կողմից նշանակված թուրքահպատակ քրիստոնյայի կամ եվրոպացի նահանգապետի գլխավորությամբ, որն իրավունք էր ունենալու նշանակել և ազատել վարչական բոլոր պաշտոնյաներին: Պետք է ստեղծվեին նահանգական ժողով, ոստիկանության և ժանդարմերիայի մարմիններ՝ կազմված հավասար թվով քրիստոնյաներից և մահմեդականներից: Նույն սկզբունքով ընտրվելու էին նաև նահանգի վարչական և դատարանների պաշտոնյաները: Համիդիե գնդերը պետք է արձակվեին: Ընտրելու իրավունքից օգտվելու էր միայն նստակյաց բնակչությունը: Բոլոր օրենքները, հրովարտակները, հրամանները, դատարանի վճիռները պետք է արձանագրվեին թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն: Նահանգում արգելվելու էր բնակեցնել մուհաջիրներին: Առանձին բարեփոխություններ պետք է կատարվեին կիլիկիահայության կացությունը բարելավելու համար: Վերոհիշյալ կետերի իրականացման վերահսկողությունը դրվելու էր մեծ տերությունների վրա¹: 1913 թ. մայիսի 24-ին ռուսական կառավարությունը դիմում է մյուս տերություններին առաջարկելով «Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում անդորության հաստատման համար ձեռնարկել բարենորոգումների քննարկումներ»²: Այսպիսով Ռուսաստանը նախաձեռնությունը պաշտոնապես վերցնում է իր ձեռքը: Պետք է նշել, որ դրանից առաջ տեղի էր ունեցել մի միջադեպ, որը հարկադրել էր ռուսական կողմին արագաց-

¹ Ծրագրի տեքստն ամբողջությամբ տես, Реформы в Армении, стр. 61-69.

² Նույն տեղում, էջ 41:

նել նման դիմումով հանդես գալը: 1913 թ. մայիսի 2-ին Անգլիայում բուրժական դեսպան Թևֆիլ վաշան իր կառավարության հրահանգով դիմել էր անգլիական իշխանություններին խնդրելով տեսուչներ՝ հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների իրականացման համար¹: Թուրքական այդ առաջարկի հիմնական նպատակն էր հակասությունների առաջացնել Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև: «Անատոլուի մեջ անգլիացի մասնագետներու գործակցութիւնը մեջտեղ նետելով,- գրում էր Հ.Փաստրմաջյանը,- թուրք դիւանագիտութիւնը ճարպիկ փորձ մը ըրավ պառակտելու Երեակ Համաձայնութեան պետութիւնները»²: Եվ իրոք, անգլիական կառավարության դրական պատասխանն անկասկած կառաջացնէր Ռուսաստանի խիստ դժգոհությունը, քանի որ վերջինս ոչ մի դեպքում չէր կարող թույլ տալ իր հետաքրքրությունների անմիջական ոլորտը կազմող շրջանում մեկ այլ տերության ազդեցության ուժեղացմանը: Բացի այդ, դրանով ծանր հարված կհասցրվեր արևմտահայության շրջաններում Ռուսաստանի ունեցած հեղինակությանը: Ռուստի անմիջապես հետևում է ռուսական կողմի բողոքը, որը հասկացնել է տալիս, որ չի կարող անտարբեր մնալ իր կայսրության սահմանամերձ շրջաններում բարենորոգումների իրականացման խնդրում³: Այդ նկատառումներով էլ անգլիական կառավարությունը, չցանկանալով սրել հարաբերություններն իր դաշնակցի հետ, հայտարարում է, որ կհետաձգի տեսուչների ուղարկումը մինչև տերությունների կողմից բարենորոգումների խնդրի քննարկման ավարտը⁴: Թեպետ և միջադեպն ինչ-որ չափով հարթվեց, սակայն անհանգստություն պատճառեց Ռուսաստանին, ստիպելով նրան բարենորոգումների խնդրում շուտափույթ հանդես գալ նախաձեռնությամբ՝ այն իր ձեռքից բաց չթողնելու համար: «Բարենորոգումների քննարկումներ կազմակերպելու վերաբերյալ Սազոնովի արված առաջարկությունը,- արտգործնախարար Պիշոնին հղած 1913 թ. մայիսի 23-ի նամակում գրում

¹Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը, Երևան, 1999, էջ 407

²Պաստրմաճեան Հ., Հայոց պատմություն, հտ. Բ, Անթիլիաս, 1958, էջ 182:

³Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 177-178:

⁴Davison R., The Armenian Crisis 1912-1914, "The American Historical Review", New York, 1948, N 3, vol. LIII, p. 495.

էր Անգլիայում ֆրանսիական դեսպանը,- պատճառ էր այն դյուրագագուցության, որ նրանում արթնացրել է Թևֆիլ վաշայի դիմումը Ֆորին Օֆիսին /Անգլիայի արտգործնախարարություն-Հ.Բ./»¹: 1913 թ. օգոստոսի սկզբներին Պ.Նուբարի հետ հանդիպման ժամանակ Գերմանիայի արտգործնախարարի տեղակալ Ա.Յիմմերմանը ևս ռուսական կառավարության վերցրած նախաձեռնությունը կապում էր վերջինիս ունեցած մտավախությամբ, որ տեսուչների նշանակմամբ Անգլիան Արևմտյան Հայաստանում ազրու մրցակցություն կցուցաբերեր Ռուսաստանին²:

Ա. Մանդելշտամի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը տերությունների քննարկմանը ներկայացնելուց առաջ ռուսական կառավարությունը կարևոր էր համարում ձեռք բերել իր դաշնակիցների համաձայնությունն այդ կետերի վերաբերյալ: 1913 թ. հունիսի սկզբներին ծրագիրը քննության է առնվում Թուրքիայում ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական դեսպանների միջև և ընդունվում է չնչին փոփոխություններով³:

Հայկական հարցում ռուսական կառավարության նախաձեռնությամբ հանդես գալը մեծ ոգևորություն է առաջ բերում հայության շրջաններում, որոնք համբերատար սպասում էին նման քայլին: Այդ սպասումները, կարծես, արդարանում էին, ինչը՝ էլ ավելի էր ամրապնդում հավատքը Ռուսաստանի հանդեպ: Լիառույս էր նաև Պ. Նուբարը: 1913 թ. հունիսի 4-ին նա այցելում է Ֆրանսիայում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն և Ազգային Պատվիրակության անունից նրան հանձնում շնորհակալական մի գրություն, ուր խնդրում էր «խորին երախտագիտության հարգալից հավաստիքը» ներկայացնել կայսր Նիկոլայ 2-րդին՝ բարենորոգումների հարցում նախաձեռնությունը վերցնելու համար: «Վեհափառ կայսրը,- գրում էր Պ. Նուբարը,- իր բարձր և զնա-

¹Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 181-182:

²LAH, 1719, S. 2-3.

³Տես, Будущее устройство Армении по официальным документам Оранжевой книги, трактующей Реформы в Армении, Петроград, 1915, стр. 26.

հատելի բարեացակամութեան մասին ցոյց տուած այս նոր քայլով ռուսական կառավարութեան դարաւոր աւանդութիւնը շարունակած է»¹:

Այս իրադարձութիւններով էլ, փաստորեն, ավարտվում է Պողոս Նուբարի գործունեության երկրորդ շրջանը, որն ընդգրկում էր 1913 թ. հունվարից – հունիս ընկած ժամանակաշրջանը: Այն հիմնականում քննադատից նրանով, որ Ազգային Պատվիրակությունը հրաժարվեց արևմտահայության պահանջները Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելուց և սպասողական դիրք բռնեց: Դա պայմանավորված էր գլխավորապես ռուսական կառավարության պահանջով, որին Պ.Նուբարը համակերպվեց՝ հաշվի առնելով Հայկական հարցի լուծման խնդրում վերջինիս ունեցած կարևոր դերը: Այդ նկատառումով էլ նա Եվրոպայում իր կատարած ձեռնարկների մասին պարբերաբար տեղեկացնում էր Իզվոլսկուն, ցոյց տալու համար, որ Ազգային Պատվիրակության դիվանագիտական աշխատանքը չի հակասում Ռուսաստանի շահերին:

Կոնֆերանսին ներկայանալուց ետ կանգնելով՝ պատվիրակությունը բնավ անգործության չմատնվեց: Նախ աշխատանքներ սկսվեցին տարվել արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջների վերաբերյալ ծրագրի մշակման և այն Ազգային Պատրիարքարանի կազմածի հետ համաձայնեցման ուղղությամբ: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում, երբ Հայկական հարցը դեռ չէր դարձել տերությունների քննարկման առարկա, հետևողական ջանքեր էին անհրաժեշտ, որպեսզի այն չմատնվի մոռացության, մնա արթուն, պարարտ հող նախապատրաստվի և համակրական վերաբերմունք ստեղծվի դրա լուծման համար: Հենց այդ ուղղությամբ էլ Պ.Նուբարը ծավալեց իր գործունեությունը՝ այն գլխավորապես կենտրոնացնելով Փարիզում և Լոնդոնում: Կատարած անհատական դիմումների, կազմած հուշագրերի, կարդացած բանախոսությունների, տպագրած հոդվածների միջոցով, ինչպես

¹ Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Գյումրի եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, բր. 3, փավ. 109; АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3462, л. 25.

նաև վայելելով եվրոպական հայասիրական կոմիտեների և առանձին գործիչների աջակցությունը՝ նա աշխատեց հայկական բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությանն ի նպաստ դարձնել Ֆրանսիայի և Անգլիայի ղեկավար շրջանների և հասարակական կարծիքի վերաբերմունքը: «Ձեր հրահանգով, կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հունիսի 27-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, Եվրոպայի հանրային կարծիքը պատրաստեցինք՝ բանակցություններով և լրագրական հրատարակություններով»¹: Այդ ջանքերը, անշուշտ, ինչ-որ չափով նպաստեցին, որպեսզի բարենորոգումների խնդիրն ի վերջո դառնա տերությունների քննարկման առարկա: «Կարետրն այն էր, - Վ. Մալեգյանին հղած նամակում գրում էր Յաղուբ Արթին փաշան, - որ մեզմով լրջօրեն կգրադին. Պօղոս փաշայի անդով եւ դժուարին աշխատանքին կը պարտինք ձեռք բերուած արդիւնքը»²:

2) Պողոս Նուբարի ջանքերը հայկական բարենորոգումների խնդրում մեղմելու Գերմանիայի դիմադրությունը

Հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկման կապակցությամբ ռուսական կառավարության առաջարկը միանշանակ չընդունվեց Եռյակ Միության երկրների /Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա/ կողմից և հարուցեց վերջիններիս կասկածները: Կ. Պոլսի ավստրիական դեսպան Պալլավիչինին արտգործնախարար Բերխտղին հղած նամակում այդ նախաձեռնությունը համարում էր «Ռուսաստանի էքսպանսիայի հին քաղաքականության վերսկսում»³: Այնուամենայնիվ, Գերմանիան և նրա դաշնակիցները հարկադրված համաձայնում են մասնակցել քննարկումներին՝ խնդրի լուծումը միայն Անտանտի երկրներին չթողնելու համար, սակայն հաստատ վճռելով հակառակել ռուսական առաջարկներին: 1913 թ. հունիսի 17-ին Կ. Պոլ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 15:

² Մալեգյան Վ., Ճամբուս վրայ /Յուշագրադ/, էջ 317:

³ Օհանջանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 55:

սում տեղի է ունենում 6 տերությունների դեսպանների խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է Ա. Մանդելշտամի կազմած ծրագիրը դնել դեսպանատների ներկայացուցիչներից կազմված «Հայկական բարենորոգումների հանձնաժողովի» քննարկմանը: Այն իր աշխատանքները սկսում է 1913 թ. հունիսի 20-ին Կ. Պոլսի Ենի-Քյոյ վայրում գտնվող ավստրիական դեսպանատանը:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի՝ տերությունների միջև քննարկման առարկա դառնալու փաստը մեծ ոգևորությամբ է ընդունվում արևմտահայության կողմից և նոր հույսեր ներշնչում նրան: Թեև հասկանալի էր, որ դա դեռ չէր նշանակում հարցի վերջնական լուծում, սակայն դիտվում էր որպես լուրջ ձեռքբերում: «Երեք ամիս առաջ,- Վ. Մալեգյանին հղած նամակում գրում էր Յաղուբ Արթին փաշան,- անյուսալի էր, որ մեր պահանջները նկատողութեան պիտի առնուին բոլոր մեծ պետութեանց կողմէ, համախոհաբար գոնե այն սկզբունքին մասին թէ Հայաստանի մէջ հարկատու են բարենորոգումները»¹: Այդ իմաստով գործի հաջողությանն իր գործունեությամբ որոշակիորեն նպաստել էր նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը, որն այժմ իր առաքելությունը համարում էր ավարտված: «Ինչ որ խնդրած է Վեհափառ Կաթողիկոսը իր կոնդակով,- գրում էր Ե. Օտյանը,- անիկա լիովին կատարուած է: Հայկական բարեկարգութիւններու խնդիրը անցած է դեսպանախորհրդի օրակարգին մէջ»²: Այդ իսկ պատճառով Պ.Նուբարը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այժմ բանակցություններին հետևելու և անհրաժեշտ ձեռնարկներ կատարելու իրավասությունը պատկանում է Ազգային Պատրիարքարանին, կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հուլիսի 7-ի նամակում գրում էր. «Պատվիրակությունն այլևս իրական աշխատանք մը չունի, ուստի խնդրում են ինձ արձակել իմ պաշտոնից, որ այժմ վերջացած կհամարեն»³: Մակայն քանի դեռ բարենորոգումների հարցը չէր հանգել իր վերջնական լուծման, Ազգա-

¹ Մալեգյան Վ., Ճամբուս վրայ /Յուշարար/, էջ 317-318:

² Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 90:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, ք. 7:

յին Պատվիրակության առաքելությունը չէր կարող ավարտված համարվել: Կ. Պոլսի դեսպանները, որոնց պաշտոն էր տրվել զբաղվել խնդրի քննարկմամբ, համապատասխան հրահանգներ պետք է ստանային իրենց կենտրոնական կառավարություններից, հետևաբար անհրաժեշտ էր շարունակել եվրոպական երկրներում մղվող հայանպաստ քարոզչությունը: Այդ իմաստով հատկապես մեծ աշխատանք էր պետք տանել Գերմանիայի կառավարական շրջանների մոտ, որոնց ընդդիմությունը բարենորոգումների ոռոսական նախագծի հանդեպ ակնհայտ էր դարձել: Բացի այդ 1913 թ. հուլիսի 1-ին սկսված Բալկանյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով խիստ սրվել էր միջազգային դրությունը, որը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Հայկական հարցի լուծմանը: Հենց այդ նկատառումներով էլ Գևորգ Ե կաթողիկոսը Պ. Նուբարին հղած պատասխան նամակում, մերժելով նրա խնդրանքը, գրում էր. «Այժմ Ձեր հեռատես դեկավարության ներքո Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը Եվրոպայում անհրաժեշտ է: Հաճեցեք Ձեր առաքելությունը շարունակել հոգուտ տաճկահայ ժողովրդի բարօրության և երջանկության»¹: Այդ էր վկայում նաև կաթողիկոսի դիվանապետ Բաբկեն եպիսկոպոսը Հ. Առաքելյանին հղած նամակում. «Այնպիսի քաղաքական պայմաններ են ստեղծվել, որ Պ.Նուբարի մնալը Եվրոպայում և ազգային դատի պաշտպանության շարունակելը միանգամայն կարևոր է»²:

Հայկական հարցի լուծման խնդրում Ռուսաստանի՝ նախածեռնությամբ հանդես գալն առաջացնում է նաև թուրքական կառավարության խիստ դժգոհությունը: Տերությունների միջև սկսված քննարկումներն ու ոռոսական ծրագրի իրագործումը խափանելու համար, նա 1913 թ. հուլիսի 1-ին հրապարակ է հանում ամբողջ երկրում բարենորոգումներ իրականացնելու վերաբերյալ իր կազմած նախագիծը: Ըստ դրա կայսրությունը բաժանվելու էր վեց սեկտորների, ընդ որում արևելյան շրջանները ներառնվելու էին երրորդ և հինգերորդ սեկտորների

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, ք. 9:

² ՀՀ ԳԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ. 458/II, ք. 6:

մեջ: Մեկտորների գլուխ կանգնելու էին եվրոպացի ընդհանուր վերատեսուչներ՝ նշանակված նախարարների խորհրդի և հաստատված սուլթանի կողմից: Նախագծում ոչինչ չէր ասվում վարչական մարմիններում քրիստոնյաների մասնակցության և նրանց իրավունքների մասին: Թուրքական այդ նախագիծը, որը Մ.Գիլսի բնորոշմամբ կրում էր «անկապ և ծրագրային բնույթ»¹, մեծապես տարբերվում էր 1895 թ. մայիսյան և Ա.Մանդելշտամի մշակված ծրագրերից և չէր կարող բավարարել արևմտահայության պահանջները: «Այդ ծրագիրը,- գրում էր Պ. Նուբարը,- որը հեռու է հայերի օգտին դրույթներ պարունակելուց, քուրքական կառավարությունը գուր է կամենում ներկայացնել իբրև հետապնդած նպատակին հասնելու միջոց»²: Ենի-Քյոյի խորհրդակցության առաջին իսկ նիստի ժամանակ Եռյակ Միության երկրների ներկայացուցիչները պահանջում են որպես քննարկման հիմք ընդունել քուրքական նախագիծը: «Անշուշտ,- Ս.Սազոնովին հղած նամակում գրում էր Մ.Գիլսը,- մենք հանդիպեցինք մի նախօրոք ծրագրված փորձի հետ, որով ձգտում կար ուսական ծրագրին տալ երկրորդական նշանակություն»³: Թուրքական այդ ձեռնարկի իրական նպատակները քաջ գիտակցում էր նաև Պ.Նուբարը: 1913 թ. հուլիսի 20-ին նա ֆրանսիական քերթերից մեկում հանդես է գալիս մի հողվածով, ուր, նշելով հայկական բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, մասնավորապես ընդգծում էր, որ «միայն 1895 թ. ծրագիրն է, որ պետք է իբրև հիմ ծառայէ այն վերջնական բնագրին, որ խմբագրելու պաշտոն ունեն դեսպանները»⁴:

Գումարելով 8 նիստ՝ Ենի-Քյոյի խորհրդակցությունը, չհասնելով որևէ շոշափելի արդյունքի, 1913 թ. հուլիսի 11-ին ավարտում է իր աշխատանքները: Դրա հիմնական պատճառը Եռյակ Միության երկրների ներկայացուցիչների անհաշտ դիրքն էր Ա.Մանդելշտամի ծրագրի էական կետերի հանդեպ, ինչպես նաև Ռուսաստանի դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների երկդիմի կեցվածքը,

որոնք գրեթե ոչինչ չարեցին պաշտպանելու ուսական առաջարկները: «Ռուսաստանի դաշնակիցները շատ թույլ և բռնագրային կերպով կը պաշտպանեին հրապարակ դրուած ծրագիրը,- գրում էր Վ.Փափագյանը: -Դա բարեացական չեզոքութեան պէս դիրք էր, որ անշուշտ չէր վրիպէր Երյեակ Չինակցութեան թափանցող հայացքներէն»¹: Ենի-Քյոյի խորհրդակցության խափանման գործում իր դերն ունեցավ նաև քուրքական կառավարությունը, որն ամեն ինչ արեց հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկումը տապալելու համար:

Խորհրդակցության ընթացքում Եռյակ Միության երկրների ներկայացուցիչներն ընդդիմացան ուսական նախագծի այն էական կետերին, որոնց իրագործումով, ըստ իրենց, կստեղծվեր ինքնավար Հայաստան, որն էլ կարող էր հիմք հանդիսանալ Օսմանյան կայսրության բաժանման համար: Բացի այդ երկյուղ կար, որ Ա. Մանդելշտամի ծրագրով նախատեսվող բարենորոգումների իրականացումով Ռուսաստանը կարող է ամրապնդել և ուժեղացնել իր ազդեցությունը Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում, իսկ հնարավորության դեպքում նաև բռնազավթել դրանք: Ռուսական նախագծի վիճահարույց կետերը հետևյալներն էին. 1) հայկական վեց վիլայեթներից մեկ նահանգի կազմում: Թուրքիայում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը կանցլեր Բետման-Հոլվեգին գրած նամակում նշում էր, որ այդ առաջարկով ուսական կողմը ձգտում էր ստեղծել գերազանցապես հայկական բնակչությամբ վարչական միավոր, որն իրեն համար աջակցություն կփնտրեր Ռուսաստանում²: 2) ընդհանուր նահանգապետի նշանակումը տեղիքայինների համաձայնությամբ: 3) ընդհանուր նահանգապետի իրավունքը նշանակել և արձակել նահանգի բոլոր վարչական պաշտոնյաներին և դատավորներին: Ըստ Վանգենհայմի, այդ կետի իրականացումով նահանգապետը կվերածվի ինքնուրույն տիրակալի, որով և կրացառվի սուլթանական ինքնիշխանությունը: 4) նահանգային ժո-

¹ Реформы в Армении, стр. 72.

² ՀՀ ԳԱԹ, Վ.Մալեգյանի ֆ., գ. 742, ք. 3:

³ Реформы в Армении, стр. 73.

⁴ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1913, N 263; Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 98:

¹ Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 246:

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 72.

դովի կազմությունը հավասար թվով քրիստոնյաներից և մահմեդականներից:

Չնայած Ենի-Քյոյի խորհրդակցությունն ավարտվեց անարդյունք, այնուամենայնիվ որոշակի պարզություն մտցրեց խնդրի քննարկման գործընթացի մեջ: Նախ ռուսական ծրագրում տեղ գտած որոշ հարցերի /ազրարային, լեզուների իրավահավասարության, դպրոցների, բարենորոգումների վրա վերահսկողության սահմանման/ շուրջ տերությունների միջև համաձայնությունը կայացավ: Երկրորդ, Ռուսաստանն արևմտահայությանն ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ միակ պետությունն է, որն իսկապես շահագրգռված է և փափագում է նրանց խնդրի լուծումը: Երրորդ, իրենց կեղծավոր և երկդիմի դիրքը ցույց տվեցին Ռուսաստանի դաշնակիցները, և պարզ դարձավ, որ այսուհետև նրանց վրա հույս դնելն անիմաստ է: Եվ չորրորդ, ակնհայտորեն երևաց Գերմանիայի հակառուսական և Թուրքիայի շահերի պաշտպանի կեցվածքը: Թեև Թուրքիայում ռուսական հավատարմատար Կ. Գուլկելիչը հետագայում՝ 1914 թ. հունվարի 27-ի Ս. Մազունովին հղած նամակում նշում էր, որ եթե երբևիցե Ենի-Քյոյի հանձնաժողովի արձանագրությունները հրապարակվեն, այն ժամանակ հայերը կժանոքանան գերմանացիների իսկական զգացմունքների հետ¹, այնուամենայնիվ դրանք արդեն ակնհայտ էին և էլ ավելի էին ամրապնդում արևմտահայերի հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ: «Նոյնիսկ անյաջող ելքի մը պարագային,- նշված էր Ապահովության Հանձնաժողովի՝ պատրիարքի տեղապահին հղած տեղեկագրում,- Ռուսեա շահած պիտի ըլլայ հայոց երախտագիտութիւնը, որոնք այդ անյաջողութեան պատճառ եղող Գերմանիայէն պիտի հեռանան»²: Սակայն որքան էլ արևմտահայերն իրենց խնդրի բարեհաջող լուծման հույսերը կապեին Ռուսաստանի հետ, ակնհայտ էր, որ ստեղծված աշխարհաքաղաքական պայմաններում առանց Գերմանիայի բարյացակամ վերաբեր-

¹ Реформы в Армении, стр. 167.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 21:

մունքի այդ խնդրում որևէ դրական արդյունք ակնկալելը շատ դժվար էր: Դրա վառ ապացույցներից էր նաև Ենի-Քյոյի խորհրդակցությունը, որտեղ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դիմադրության պատճառով բարենորոգումների ռուսական ծրագրի ընդունումը փաստորեն ձախողվեց: «Ստոյգ է,- կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- եթե Գերմանիան յամառի իր այս բռնած դիրքին մեջ, մեր բարենորոգումները մեծ վտանգի կենթարկվեն»¹:

Ստեղծված իրադրությունում ռուսական կառավարությանը մնում էր փորձել համաձայնության եզրեր գտնել ուղղակի Գերմանիայի հետ, իսկ հայ քաղաքական շրջաններին՝ աշխատանք տանել մեղմելու համար գերմանական ընդդիմությունն ու նպաստել այդ համաձայնության շուտափույթ կայացմանը:

Գեռևս մինչև Ենի-Քյոյի քննարկումների սկիզբը, բարենորոգումների խնդրի հանդեպ Գերմանիայի բարենպաստ վերաբերմունքի ստեղծման համար Կ. Պոլսում որոշակի փորձեր արդեն արվել էին: Ինչպես պատրիարքը, այնպես էլ արևմտահայ մի շարք քաղաքական գործիչներ հանդիպումներ էին ունեցել Վանգենհայմի և գերմանացի այլ դիվանագետների հետ, ջանալով ցույց տալ հայկական բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությունն ու անհետաձգելիությունը: «Մենք /արևմտահայ ղեկավար շրջանները - Հ. Բ./ Հայկական հարցի զլխավոր պաշտպանությունը Ռուսաստանի ձեռքում դնելով հանդերձ,- նշված էր Ապահովության Հանձնաժողովի տեղեկագրում,- Գերմանիայի համակրանքն էլ ձեռք բերելու համար կանուխեն անհատական և անպաշտոն խոսակցություններ կատարած էինք»²: Սակայն միայն այդ ջանքերը բավարար չէին հետապնդվող նպատակին հասնելու համար: Անհրաժեշտ էր զուգահեռ նման աշխատանք տանել նաև Բեռլինում՝ գերմանական ղեկավար շրջանների մոտ: Այդ առաքելության կատարումը մտնում էր Պ. Նուբարի զլխավորած Ազգային Պատվիրակության իրավասությունների մեջ: «Մեր առնվելիք այս տեսակ քայլերը,- կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հուլիսի 2-ի նամակում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 21:

² ՀՀ ԳԱԹ, Գ. Ջոհրասյի ֆ., գ. 91, ք. 6: Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 528:

գրում էր պատրիարք Հ. Արշարունին,- կարող են գործնական նշանակություն ունենալ, եթե միևնույն ժամանակ Պ. Նուբարն անձամբ գնա Բեռլին և աշխատի այդ ուղղությամբ»¹:

Մինչ այդ Պ. Նուբարի ղեկավարած պատվիրակության գործունեությունը կենտրոնացված էր գլխավորապես Փարիզում և Լոնդոնում՝ ջանալով բարենորոգումների խնդրում ապահովել Ֆրանսիայի և Անգլիայի իշխանությունների օժանդակությունն ու համերաշխ ընթացքն իրենց դաշնակից Ռուսաստանի հետ: Սակայն դա բնավ չէր նշանակում, որ Պ. Նուբարը Հայկական հարցի լուծման մեջ քերականատում կամ երկրորդական տեղ էր հատկացնում Գերմանիային: Ընդհակառակը, հաշվի առնելով Օսմանյան կայսրությունում վերջինիս ունեցած կենսական շահերը, նա քաջ գիտակցում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ գերմանական ղեկավարությունը չի կարող անտարբեր դիրք գրավել և առանց նրա բարյացակամ վերաբերմունքի գրեթե հնարավոր չէ այդ շրջանի նկատմամբ որևէ քայլ ձեռնարկել: Բացի այդ նա աչքաթող չէր անում նաև այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցին ի նպաստ գերմանական իշխանությունների վերաբերմունքի փոփոխման դեպքում հնարավոր էր դրական արդյունք ակնկալել՝ հաշվի առնելով Թուրքիայի ղեկավարության վրա վերջիններիս ունեցած ազդեցությունը: «Գերմանիան,- գրում էր Պ. Նուբարը,- Թուրքիայի ընկեր-պետություն լինելու առավելությամբ, կարող է մտերմաբար ճնշում գործադրել նրա վրա»²: Այդ իսկ պատճառով իր առաքելության ստանձման սկզբում Պ. Նուբարը որոշակի աշխատանք է տանում բարենորոգումների իրագործման խնդրով Գերմանիայի կառավարությանը ևս շահագրգռելու ուղղությամբ: Հայկական պահանջներին ի նպաստ Գերմանիայի գործակցությունը շահելուն ուղղված Պ. Նուբարի առաջին քայլը 1913 թ. փետրվարի 8-ին Ֆրանսիայում գերմանական դեսպան Շենի հետ ունեցած հանդիպումն էր, որի ընթացքում նա հայտարարում է, որ «բարենորոգումների գործի ընթացքը տեղից կշարժվի, եթե դրանում

ներգրավվի Գերմանիան»¹: Սրա հետ մեկտեղ, տեսնելով, որ շնորհիվ Բաղդադի երկաթգծի և տնտեսական հետաքրքրությունների գերմանական իշխանությունները մեծ շահեր ունեն Կիլիկիայում, Պ. Նուբարը Շենի, ինչպես նաև հետագայում Բեռլինում ունեցած հանդիպումների ժամանակ, առաջարկում էր Գերմանիայի նախաձեռնությամբ և վերահսկողությամբ բարենորոգումներ կատարել այդտեղ, որի հետևանքով, ըստ նրա. «Գերմանիան կերաշխավորեր իր կարևոր տնտեսական և բարոյական ազդեցությունն այդ հեռանկարային վայրերում»²: Պ. Նուբարը գտնում էր, որ այդ դեպքում նախ կբարելավվի կիլիկիահայության ծանր կացությունը և, երկրորդ, կարելի էր հուսալ, որ Գերմանիան չէր հակառակի մման բարենորոգումների իրագործմանն Արևմտյան Հայաստանում՝ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ: Սակայն Գերմանիայի ղեկավարությունը չէր կարող համաձայնել այդ առաջարկին, քանզի դա կհանգեցներ Օսմանյան կայսրությունում ազդեցության ոլորտների ստեղծմանն ու նրա բաժանման պատճառ կդառնար: Մյուս կողմից Գերմանիան ոչ մի դեպքում չէր կարող թույլ տալ Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումն Արևմտյան Հայաստանում:

Ենի-Քյոյի խորհրդակցության անարդյունք ավարտը ստիպեց Պ. Նուբարին ակտիվացնել իր գործունեությունը: 1913 թ. օգոստոսի 5-ին նա կազմում և դիվանագիտական աշխարհին է ուղղում մի հուշագիր՝ «Հայկական բարենորոգումների ծրագրի նկատմամբ առաջ եկած մի քանի առարկությունների վերաբերյալ» խորագրով: Հուշագրում Պ. Նուբարը քննադատության էր ենթարկում քաղաքական բնույթ ունեցող այն առարկությունները, որոնց թիրախ էր դարձել տերությունների քննարկմանը հանձնված և հայերի համեստ պահանջները բավարարող բարենորոգումների ռուսական նախագիծը: «Ոչնչով չարդարացված և Հայաստանում ամեն բարենորոգում ձախողելու նպատակ հետապնդող այդ առարկությունները,- գրում էր Պ. Նուբարը,- ուղղված

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 39:

² Nubar B., Ibid, p. 9.

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 31; Dussen W. van der, The Question of Armenian Reforms in 1913-1914, "Armenian Review", Boston, 1986, vol. 39, N 1, p. 17.

² Տես նույն տեղում:

են որքան հայերի, նույնքան էլ մեծ տերություններից մեկի /Ռուսաստանի—Հ. Բ./ քաղաքականության դեմ»¹։ Սրա հետ մեկտեղ նա փորձում էր փարատել Գերմանիայի՝ հայերի անջատողական ձգտումների և Ռուսաստանի զավթողական նպատակների հանդեպ ունեցած կասկածները։ Հուշագրի հիմնական դրույթները Պ. Նուբարը հետագայում ավելի մանրամասնորեն պարզաբանեց Գերմանիայի պաշտոնատար անձանց հետ ունեցած հանդիպումների ընթացքում։ Սակայն միանգամայն հասկանալի էր, որ սոսկ հուշագրով հնարավոր չէր հասնել ցանկալի արդյունքի։ Հարկավոր էր անհատական հանդիպումներ ունենալ Գերմանիայի ղեկավար շրջանների հետ և տալ անհրաժեշտ պարզաբանումներ։ Այդ նկատառումներով էլ, ինչպես նաև պատրիարքի խնդրանքով՝ Պ. Նուբարը որոշում է մեկնել Բեռլին։ «Գերմանիայի ընդդիմությունը այն աստիճան ջլատեց Ազգային Պատվիրակության գործը, - հետագայում գրում էր նա, - որ ստիպվեցա Բեռլին երթալ՝ աշխատելու համար բանալ խոչընդոտները»²։ Այդ ժամանակ նա փոքրինչ վատառողջ էր, սակայն դա չխանգարեց նրան, որպեսզի հետաձգի իր մեկնումը։ «Քանի որ ազգս այս պաշտօնը ինձի վստահած է, - ասում էր նա, - պետք է որ պարտքս կատարեմ առանց բռայե մը իսկ կորսցնելու»³։

Թեև հայկական բարենորոգումներին հակառակ էին նաև Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, այնուամենայնիվ Պ. Նուբարը չէր պատրաստվում մեկնել Վիեննա և Հռոմ։ Ակնհայտ էր, որ նրանց ընդդիմության հիմնական դրդապատճառը հայկական խնդրում իրենց դաշնակից Գերմանիայի դիրքն էր։ Պատրիարքին հղած 1913 թ. օգոստոսի 14-ի նամակում Պ. Նուբարը նշում էր, որ Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ընդդիմությունը, որոնք գրեթե որևէ շահ չունեն Հայաստանում, քաղաքական բնույթ է կրում և կդադարի, երբ Գերմանիան ուժ

տա բարենորոգումներին¹։ Այդ փաստն իր ապացույցն էր գտնում նաև Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայնի՝ արտգործնախարար Յագովլին գրած նամակում. «Եռյակ Միության իմ պաշտոնակիցներին ես փորձում եմ պինդ պահել վզափոկի վրա»²։

1913 թ. օգոստոսի սկզբներին ժամանելով Բեռլին՝ Պ. Նուբարը պատրաստվում է հանդիպել երկրի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ։ Արտգործնախարար Յագովլի երկրից բացակայելու պատճառով նրան ընդունում է նրա օգնական Արթուր Յիմմերմանը։ Պ. Նուբարը բաջ գիտակցում էր, որ Գերմանիայի ղեկավար շրջանների մոտ արևմտահայերի պահանջների պաշտպանությամբ հանդես գալը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում։ Դա պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի և Գերմանիայի ունեցած հակադիր շահերի և հակասությունների առկայությամբ։ Այդ նկատառումով էլ Պ. Նուբարը խիստ զգուշավոր ոլիրք է գրավում Ռուսաստանի հանդեպ, որի պատճառներից էր նաև փորձել փարատել Գերմանիայի ղեկավարության ունեցած կասկածները՝ ռուսների նվաճողական ձգտումներին՝ արևմտահայության ծառայելու վերաբերյալ։ Հետագայում 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին կաթողիկոսին հղած նամակում Պ. Նուբարն այդ մասին գրում էր. «Բեռլինում ստիպված էի Ռուսաստանի նկատմամբ վերապահ դիրքս չափազանցնել՝ անվստահությունը մեղմացնելու համար»³։

Հանդիպման հենց սկզբում Ա. Յիմմերմանն իր մտահոգությունն է հայտնում արևմտահայության մեջ իշխող ռուսաետր միտումների կասկածությամբ։ Պ. Նուբարը պատասխանում է, որ այդ մտավախությունն անհիմն է, ավելացնելով, որ հայերը կարող են միայն երախտապարտ լինել Ռուսաստանին բարենորոգումների իրականացման խնդրում նախաձեռնությունը վերցնելու համար, սակայն «այդ երախտագիտության զգացումը չի կարող նրանց տեսադաշտից հանել իրենց

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Վ. Մախչյանի ֆ., գ. 742, ք. 1։

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, ք. 6։

³ Նուպար եւ Նուպարաշէն, էջ 9; Հուշամատյան Պողոս Նուպար փաշայի, էջ 26։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, ք. 3։

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 105.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 20։

իսկական շահախնդրությունը՝ մնալ օսմանցիներ, ոչ էլ նրանց կողմնորոշել՝ ծառայելու ռուսների զավթողական քաղաքականությանը¹։ Կասկածները վերջնականապես փարատելու համար Պ. Նուբարը հայտարարում է, որ արևմտահայությունը ցանկություն չունի միանալ Ռուսաստանին՝ գիտակցելով, որ այդ դեպքում կարող է վտանգվել իր ազգության և կրոնի գոյությունը²։ Այդ հայտարարությունը որոշակի վստահություն է ներշնչում Ա. Յիմմերմանին։ Սրա հետ մեկտեղ Պ. Նուբարը ջանում է բացատրություններ տալ բարենորոգումների ծրագրի այն կետերի վերաբերյալ, որոնք հարուցել էին Գերմանիայի կասկածն ու ընդդիմությունը։ Այսպես, անդրադառնալով հայկական վեց վիլայեթներից մի նահանգի ստեղծման առաջարկին, նա նշում է, որ այդ ամենն էլ անհիմն չէ, այլ բխում է 1895թ. բարենորոգումների ծրագրից և ընդունվել է ինչպես Բ. Դռան, այնպես էլ տերությունների կողմից։ Փարատելով այն մտավախությունը, թե մեկ նահանգի ստեղծումը կդուրացնի Ռուսաստանի կողմից դրա գրավումը՝ Պ. Նուբարն արդարացիորեն նկատում է, որ դա պայմանավորված է ոչ թե նահանգների քանակով, այլ ընդհանուր քաղաքականությամբ և տերությունների շահերով, որոնք թույլ չեն տա դեպքերի նման զարգացումը։ Ա. Յիմմերմանի այն մտավախությանը, որ եթե բարենորոգումներ իրականացվեն միայն հայկական վիլայեթներում, ապա Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող մյուս ազգություններն արդյոք նման բարենորոգումներ չեն պահանջի իրենց համար, Պ. Նուբարը պատասխանում է, որ նախ արևմտահայության կրած հալածանքներն ու անտանելի ծանր դրությունը չի կարելի համեմատել մյուսների հետ և իրավական տեսանկյունից նրանց պահանջներն ամբողջովին օրինական են։ «Օսմանյան կայսրության ոչ մի ուրիշ շրջան, - նշում էր Պ. Նուբարը, - չի կարող իր նկրտումներին ի պաշտպանություն վկայակոչել այնպիսի ճշգրիտ միջազգային մի հանձնառություն, ինչպիսին է Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որը Թուրքիային պարտավորեցնում է տերությունների հանդեպ, իսկ վերջիններին էլ՝ հայերի նկատ-

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Վ Մալեգյանի ֆ., գ. 742, ք. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, ք. 2:

մամբ»¹։ Հայկական հարցի լուծման և Գերմանիայի պետական շահերի համապատասխանությունը ցույց տալու համար Պ. Նուբարը մատնանշում է, որ միայն բարենորոգումների իրագործմամբ հնարավոր կլինի պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, քանի որ հակառակ դեպքում արևմտահայությունը ստիպված իր փրկությունը կկապի օտարերկրյա գրավման հետ։ Պ. Նուբարի հանդիպումը Ա. Յիմմերմանի հետ և տված բացատրություններն ու հավաստիացումներն անարդյունք չանցան և որոշակիորեն նպաստեցին վերջինիս ունեցած կասկածների փարատմանը։ «Ես ամբողջովին ազատորեն և անկեղծորեն շարադրեցի մեր բարենորոգումների հարցի էությունը, - 3. Լեվիսիուսին հղած 1913 թ. օգոստոսի 22-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, - և կարծում եմ, որ նրան /Ա. Յիմմերմանին - Լ. Բ./ կարողացա ցույց տալ, որ հայերը չունեն ոչ մի հետին անջատողական մտքեր, որ նրանց վերագրում են, և պահանջում են միայն բարենորոգումներ՝ Եվրոպայի վերահսկողությամբ»²։ Այդ էր վկայում նաև Ա. Յիմմերմանի հավաստիացումը, որ Գերմանիան ուժ կտա բարենորոգումներին³։

Ենի-Քյոյի խորհրդակցության ձախողման պատճառով Գերմանիայի հանդեպ արևմտահայության հուսահատական վերաբերմունքի առաջացումը չէր կարող անտեսվել Բեռլինում։ Այստեղ գիտակցում էին, որ առանց վերջիններին համակրանքը վայելելու Գերմանիային բավականին դժվար կլինի դիրքեր ամրապնդել և ազդեցություն տարածել Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում։ «Գերմանիան, - գրում էր Վ. Բերարը, - ոչ միայն Ռուսաստանին դիմագրավելու համար է Հայկական հարցն իր անմիջական քաղաքական խնդիրների շարքը դասում, այլև այն պատճառով, որ նա Անատոլիայում մեծ շահեր ունի,

¹ ՀՀ ԳԱԹ, Վ Մալեգյանի ֆ., գ. 742, ք. 2:

² LAH, 1719, S. 1-2.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, ք. 5:

որոնց ապահովությունը որոշ չափով կախված է հայերից»¹: Իսկ ստեղծված պայմաններում արևմտահայության համակրանքը ձեռք բերելու միակ միջոցներից էր նպաստել բարենորոգումների խնդրի լուծմանը: Ուստի գերմանական կառավարությունը որոշում է այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր ձեռնարկել: «Գերմանիայի ընդդիմության թուլացմանը, հետագայում գրում էր Պ. Նուրարը, մեծապես նպաստեց անհաշտ երևալու մտավախությունը, հայերի համակրանքը չվայելելու և նրանց վրա ունեցած ազդեցությունը կորցնելու վտանգը»²: Այսպես, Գերմանիայի հանդեպ արևմտահայության խաթարված վստահությունը վերականգնելուն էր ուղղված գերմանացի հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայասեր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի 1913 թ. ամռանը Կ. Պոլսում ծավալած գործունեությունը, ուր նա մեկնել էր արագործնախարարության հրահանգով: Նման առաքելությունը Յ. Լեփսիուսին վստահեցրել պատահական չէր: Նա մեծ համակրանք էր վայելում արևմտահայության մեջ, քանզի հանդես էր եկել նրանց պաշտպանությամբ արդու-համիրյան բռնությունների ժամանակ: Յ. Լեփսիուսը, ճանապարհորդելով Օսմանյան կայսրության հայկական վիլայեթներով, ուր նա հիմնականում զբաղվեց գերմանական դպրոցներ և հիվանդանոցներ հիմնելով, 1913 թ. օգոստոսի սկզբներին ժամանեց Կ. Պոլիս: Ծանոթանալով ստեղծված իրավիճակին՝ նա անմիջապես միջնորդի դեր է ստանձնում արևմտահայության ու տեղի գերմանական դեսպանատան միջև և վերջինիս փոխանցում հայերի պահանջները: Տեսնելով Գերմանիայի համառ դիմադրությունը՝ հայ քաղաքական շրջանները ստիպված հրաժարվել էին հայկական մեկ նահանգ ստեղծելու պահանջից, շարունակելով պնդել մյուս կարևոր կետերի վրա: Իր հերթին գերմանական դեսպանատան առաջին թարգման Շոնբերգը որոշակի վերապահումներով ընդունում է ընդհանուր բնիչի տերությունների հավանությամբ նշանակմանը և նահանգային ժողովներում ու հանրային պաշտոններում քրիստոնյա-

¹ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., էջ 130:

² Nubar B., Ibid., p. 9.

ների և մահմեդականների հավասարությանը վերաբերող կետերը¹: /Սակայն դա կրեց ժամանակավոր բնույթ, և Յ. Լեփսիուսի՝ Կ. Պոլսից մեկնելուց հետո գերմանական դեսպանը հրաժարվեց այդ զիջումից/:

Յ. Լեփսիուսի միջնորդությամբ բանակցություններ են սկսվում նաև գերմանական և ռուսական դեսպանատների միջև՝ երկուստեք փոխհամաձայնության գալու նպատակով:

Կ. Պոլսում բարենորոգումների հարցում որոշակիորեն նպաստելով առաջընթացի հաստատմանը՝ Յ. Լեփսիուսը կարևոր էր համարում հանդիպել և բանակցել նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուրարի հետ: Այդ նկատառումով էլ նա 1913թ. օգոստոսի 20-ին հեռագրում է Պ. Նուրարին և առաջարկում գալ Կ. Պոլիս՝ նշելով, որ «իրավիճակը բարենպաստ է»²: Պ. Նուրարը ևս կարևորում էր հայկական բարենորոգումների հարցի վերաբերյալ բանակցել Յ. Լեփսիուսի հետ: Վերջինիս հայանպաստ դիրքորոշումն իմանալով հանդերձ՝ Պ. Նուրարը նրան համարում էր գերմանական ղեկավար շրջաններին մոտ գտնվող անձ և գիտակցում, որ նա կարող է ի նպաստ Հայկական հարցի որոշակի ազդեցություն գործել նրանց վրա: Սակայն Յ. Լեփսիուսի հրավերը մի շարք պատճառներով չէր կարող ընդունվել նրա կողմից: Առաջին հերթին Պ. Նուրարի գործունեության շրջանակը սահմանափակված էր Եվրոպայով, մինչդեռ Կ. Պոլսում Հայկական հարցի շուրջ ծավալվող գործընթացներին հետևելու իրավունքը պատկանում էր Հայոց Պատրիարքարանին և ազգային իշխանություններին: Բացի այդ Պ. Նուրարի մեկնումն աննպատակահարմար էր հետապնդվող խնդրի բարենպաստ լուծման տեսանկյունից, քանի որ թուրքական կառավարությունը, օգտվելով Կ. Պոլսում նրա ներկայությունից, կփորձեր բանակցությունների մեջ մտնել և խափանել հայերի դիմումները մեծ տերություններին: Այդ իսկ պատճառով Յ. Լեփսիուսին հղած պատասխան մամակում Պ. Նուրարը մերժելով հրավերը նշում էր, որ իր ներկայությունը Կ. Պոլսում կարող է խոչընդոտներ հարուցել, որոնցից նա ուզում է խուսափել³: Ուստի որոշվում է հանդիպել Ժնևյան լճի /Շվեյ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 19:

² LAH, 1726, S. 1.

³ LAH, 1719, S. 1.

ցարիա/ մոտ գտնվող Վեվեյ քաղաքում, ուր այդ ժամանակ իր հանգիստն էր անցկացնում Պ. Նուբարը: Հենց այդտեղ էլ 1913 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսից Բեռլին վերադառնալու ճանապարհին նրան այցելում է Յ. Լեփսիուսը, և նրանք քննարկում են բարենորոգումներին ու դրանց իրագործման ուղիներին: Վերաբերող խնդիրները: Ինչպես Ա. Ցիմմերմանի, այնպես էլ Յ. Լեփսիուսի հետ ունեցած հանդիպման ընթացքում, Պ. Նուբարը զգուշավոր դիրք է գրավում Ռուսաստանի հանդեպ: Նա լավ գիտակցում էր, որ մեծ հայասեր լինելով հանդերձ, Յ. Լեփսիուսն առաջին հերթին գերմանացի էր և, հանդես գալով իր պետության շահերի պաշտպանությամբ, բնականաբար նույնպես կասկածներով էր վերաբերում Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի կատարած ձեռնարկներին: Պ. Նուբարը Յ. Լեփսիուսի հակառուսական տրամադրություններին արդեն ծանոթ էր, քանի որ 1913 թ. ապրիլի 25-ին Լոնդոնում կայացած հայասիրական կոնֆերանսում վերջինս հանդես էր եկել Հայկական հարցում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության խիստ քննադատությամբ: Յ. Լեփսիուսի համոզմամբ այդ հարցը կարող էր լուծվել միայն Անգլիայի և Գերմանիայի համաձայնությամբ ու համագործակցությամբ¹: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, Պ. Նուբարը փորձում է փարատել Յ. Լեփսիուսի՝ հայերի ռուսամետ զգացումների վերաբերյալ ունեցած կասկածները: Դեռևս 1913 թ. օգոստոսի 22-ին Յ. Լեփսիուսին հղած նամակում նա նշում էր, որ Ռուսաստանը, նախաձեռնությունը վերցնելով և բարենորոգումների ծրագիր ներկայացնելով, առանց ցանկության հայերին վատ ծառայություն է մատուցել և դրել կատարված փաստի առջև, քանի որ արթնացրել է մյուս տերությունների օրինական անվստահությունը²: Յ. Լեփսիուսի հետ հանդիպման ընթացքում Պ. Նուբարը բարենորոգումների խնդրի դրական լուծման մեջ կարևորում է Գերմանիայի

դերը և ակնկալում վերջինիս աջակցությունը: Նա հայտնում է նաև, որ երկու նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ գերմանական առաջարկը չի համարում հայկական շահերին հակասող դրույթ:

Վերադառնալով Բեռլին՝ Յ. Լեփսիուսն իր կատարած առաքելության արդյունքների վերաբերյալ Ա. Ցիմմերմանին հղում է գեկուցագիր, ուր մասնավորապես նշում էր. «Բանակցությունների ամենալավագույն ձեռքբերումն են համարում են այն, որ Պատրիարքարանն ու թուրքահայերի առաջատար շրջանները, ինչպես նաև կաթողիկոսի հայ պատվիրակության ղեկավար Պ. Նուբարը համոզվել են, որ գերմանական դեսպանատունն ու արտգործնախարարությունը ոչ միայն չեն խոչընդոտում հայ ժողովրդի պահանջներին, այլ ընդհակառակը մտադիր են բարենորոգումների իրականացման համար ազդել Բ. Դոան վրա»¹: Յ. Լեփսիուսի նման եզրակացությունը կարևոր երաշխիք էր գերմանական կառավարության համար և որոշակիորեն պարտավորեցնում էր նրան դիմելու համապատասխան քայլերի, այն է՝ աջակցելու Հայկական հարցի դրական լուծմանը:

Ենի-Քյոյի խորհրդակցության անարդյունք ավարտից հետո ռուսական կառավարությունը սկսել էր զգալի աշխատանք տանել բարենորոգումների խնդրում Գերմանիայի դիմադրությունը մեղմելու ուղղությամբ: Ակնհայտ էր, որ տերությունների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունների պատճառով, Ռուսաստանի՝ Հայկական հարցի լուծմանն ուղղված ձեռնարկները կարող են ամբողջովին դատապարտվել ձախողման: Դրանից խուսափելու համար ջանքեր են գործադրվում այդ խնդրում գերմանական կառավարության հետ համաձայնության գալու ուղղությամբ: Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս.Սազոնովի օգնական Ներատովը՝ Փարիզի և Լոնդոնի ռուսական դեսպաններին հղած 1913 թ. սեպտեմբերի 6-ի նամակում գրում էր. «Ի նկատի ունենալով, որ բարենորոգումների հարցում մեր ծրագրած որոշ դրույթներին ամենամեծ ընդդիմությունը ցույց տվեց Գերմանիան,

¹ Stu, Goltz H., Die "Armenischen Reformen" im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, "75 Jahre Deutsch-Armenischen Gesellschaft Festschrift", Mainz, 1989, S. 28; Гольц Г., Корхмазян Р., Доктор Иоганнес Лепsius. Страницы жизни /По материалам архива И. Лепsiusа/, "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", т. XII, Турция, Ереван, 1985, стр. 123.

² LAH, 1719, s. 2.

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 125.

մենք անհրաժեշտ համարեցինք պարտականություն դնել մեր Կ. Պոլսի դեսպանի վրա, որ շնորհիվ գերմանական դեսպանի հետ անմիջական բանակցությունների համաձայնեցնի երկու կառավարությունների հայեցակետերը»¹: Պետք է նշել, որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև համաձայնության հաստատմանն աջակցելու համար Պ. Նուբարը կաթողիկոսին հղած 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ի նամակում նշում էր, որ պատրաստ է միջնորդի դեր ստանձնել երկու կառավարությունների միջև²: Համաձայնության հասնելու համար երկուստեք անհրաժեշտ էին զիջումներ: Այդ իսկ պատճառով Ենի-Քյոյի խորհրդակցության ավարտից անմիջապես հետո 1913 թ. հուլիսի 12-ին Ս.Սագոնովը հայտարարում է, որ Ռուսաստանը ծայրահեղ դեպքում կարող է համաձայնել հայկական մեկ նահանգի փոխարեն երկու շրջան ստեղծելու գերմանական առաջարկին³:

Բարենորոգումների խնդրում Ռուսաստանի հետ համաձայնության հասնելը որոշակի նկատառումներով ձեռնառու էր նաև գերմանական կառավարությանը: Առաջին հերթին դրանով Ռուսաստանը կզրկվեր Հայկական հարցում իր ունեցած նախաձեռնությունից: Երկրորդ, Ռուսաստանին առիթ չէր տրվի օգտվել խնդրի քննարկման ծախսողումից և հարձակվել Թուրքիայի վրա: Երրորդ, Գերմանիայի հետ համաձայնության եզրեր գտնելու համար Ռուսաստանը ստիպված կհրաժարվեր իր ծրագրի որոշ էական կետերից, որոնք անընդունելի էին համարվում թուրքական կառավարության կողմից: Եվ վերջապես չորրորդ՝ ոչ պակաս կարևոր, Գերմանիան կվերականգներ իր հեղինակությունն արևմտահայության շրջաններում, ինչպես նաև բարենորոգումների իրականացման ձախողման դեպքում չէր դիտվի որպես հիմնական մեղավոր: Այդ նկատառումներով էլ Գերմանիայի արտգործ-

նախարար Յագովը նույնպես հրահանգ է տալիս Վանգեմհայմին՝ որոշակի զիջողություն ցույց տալ բարենորոգումների խնդրում¹:

Հայկական հարցում Գերմանիայի դիմադրության որոշակի մեղմացումն առաջին հերթին բխում էր նրա պետական շահերից: Սակայն դրա հետ մեկտեղ վերաբերմունքի այդ փոփոխմանն իր ունեցած հանդիպումներով, տված բացատրություններով ու հավաստիացումներով նպաստեց նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը: Նա ջանք չխնայեց գերմանական իշխանություններին ցույց տալու, որ արևմտահայերի պահանջները չափավոր են, օրինական և համապատասխանում են նրանց շահերին: Պ.Նուբարի այդ ուղղությանը կատարված ձեռնարկները բարձր են գնահատվել հայության շրջաններում: «Պ.Նուբարի այցելությունը Բեռլին,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- դեր մը կատարած է, ազդեցության բաժին մը ունեցած է գերման հայապաշտպան քաղաքականությունն առաջ բերելու»²: «Պ. Նուբարը՝ Պերլինի մեջ կատարած աշխատություններով մեծապես նպաստեց գործին յաջողութեան», - նշված էր Ապահովության Հանձնաժողովի՝ Ջավեն պատրիարքին հղած տեղեկագրում³:

Հայկական հարցի լուծման հանդեպ Գերմանիայի ունեցած ընդդիմությունը հարթելու խնդրում Պողոս Նուբարը ցուցաբերեց ղյվանագիտական տաղանդ: Գերմանիայի ղեկավար շրջաններին հայկական բարենորոգումների իրագործմամբ շահագրգռելով՝ նա ճանապարհ հարթեց և որոշակիորեն նպաստեց այդ հարցի շուրջ ընդհանուր համաձայնության շուտափույթ կայացմանը:

¹ Реформы в Армении, стр. 92.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, ք. 21:

³ Реформы в Армении, стр. 74-75.

¹ Реформы в Армении, стр. 82.

² «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, N 45:

³ ՀՀ ԳԱԹ, Գ.Չոհրապի ֆ., գ. 91, ք. 10; Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 534:

ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՉ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ՆՈՒՔԱՐԸ
/1913 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1914 Թ. ՀՈՒՆԻՍ/

1) Պողոս Նուբարի գործունեությունը ռուս-թուրքական բանակ-
ցությունների ընթացքում /1913 թ. սեպտեմբեր - 1914 թ. հունվար/

Ենի-Քյոյի կոնֆերանսում Ա.Մանդելշտամի կազմած նախագծի ընդունման տապալումը բացասաբար անդրադարձավ Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության վրա և ինչ-որ չափով թուլացրեց Հայկական հարցի լուծման խնդրում նրա ունեցած դիրքերը: Իր ցուցաբերած նախաձեռնության վերջնական ձախողումից խուսափելու համար, ռուսական կառավարությունը հարկադրված հրաժարվում է տերությունների կողմից հակառակության հանդիպած որոշակի պահանջներից: Հույս չղնելով դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի աջակցության վրա՝ Պետերբուրգում որոշում են համաձայնության հասնել գերմանական կողմի հետ: 1913 թ. օգոստոսի վերջերից Թուրքիայում ռուսական և գերմանական դեսպանների միջև սկսվում են բանակցություններ: Երկուստեք կատարված որոշակի զիջումներից հետո 1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին կողմերը համաձայնության են գալիս հայկական բարենորոգումների հետևյալ նախագծի շուրջ՝ Բ. Դուռը դիմելու է տերություններին խնդրելով Արևելյան Անատոլիայի 2 սեկտորների համար ընդհանուր քննիչներ, վերջիններիս իրավունք էր վերապահվելու արձակել իրենց սեկտորի բոլոր պաշտոնյաներին, յուրաքանչյուր սեկտորում ստեղծվելու էր ընտրական ժողով՝ բաղկացած կեսը քրիստոնյաներից, կեսը մահմեդականներից, հավասարության սկզբունքը ընդունվելու էր բոլոր պաշտոնների բաշխման համար, տերություններն իրենց դեսպանների և հյուպատոսների միջոցով պետք է հետևեին բարենորոգումների գործադրությանը¹: Ռուս-գերմանական

այդ ծրագիրը, որը շուտով արժանանում է նաև մյուս տերությունների հավանությանը, պետք է ներկայացվեր թուրքական կառավարությանը:

Համաձայնությունը, որը Ենի-Քյոյի կոնֆերանսի անդուլ աշխատանքներից հետո կարծես հաստատվել էր տերությունների միջև, որոշակի հույսեր է արթնացնում հայության մոտ իրենց պահանջների շուտափույթ լուծման առումով: Թեև սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրը մեկ քայլ հետ էր Ա. Մանդելշտամի կազմած ծրագրի համեմատությամբ, այնուամենիվ ընդունելի էր արևմտահայության կողմից: «Հայերը,- «Նովոյե վրեմյա» թերթի Փարիզի թղթակցին տված հարցազրույցում ասում էր Պ. Նուբարը,- որոնք ռուսական ծրագրի մեջ էին տեսնում իրենց իղեալը, չեն կարող չխոստովանել, որ ռուս-գերմանական նախագիծն էլ մեծապես կբարելավի իրենց կացությունը¹: Մակայն բոլորի համար ակնհայտ էր, որ կացության բարելավման մասին խոսելը դեռևս վաղաժամ էր, քանի դեռ նախագծի գործադրման համար ձեռք չէր բերվել Բ. Դուռն համաձայնությունը, «իսկ դա,- Հ. Առաքելյանին հղած նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- դատելով թուրքական քաղաքականության սովորությունից, հեշտ չի լինելու²: Թուրքական կառավարության հնարավոր և սպասվելիք դիմադրության հաղթահարման համար ամենաարդյունավետ միջոց կարող էր լինել բոլոր տերությունների միասնական ձեռնարկներն ու ծրագրի հետևողական պաշտպանությունը: Այդ իրողությունը քաջ գիտակցելով՝ Պ. Նուբարը փորձում է իր համեստ ջանքերը կենտրոնացնել դրան ինչ-որ կերպ նպաստելու համար: Նա առաջին հերթին կարևորում էր Ռուսաստանի հետ գերմանական կառավարության համերաշխ գործունեության ապահովումը: Այդ իմաստով երաշխիքներ ստանալու համար Պ. Նուբարը 1913 թ. սեպտեմբերի վերջերին նորից մեկնում է Բեռլին և հանդիպում արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Յիմներմանի հետ: Հանդիպման ընթացքում Պ. Նուբարը, կարևորելով բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, անդրադառնում է նաև տերությունների կողմից դրանց վերահսկողության խնդրին և ընդգծում, որ այն իրականացվի ոչ

¹ «Новое время», С.-Петербург, 1913, N 13522.

² ՀՀ Գ.ԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ. 2094, ք. 1:

քե Կ. Պոլսում՝ դեսպանների կողմից, ինչը ոչ այսպես անվանված կլինի, այլ տեղում՝ հյուպատոսների միջոցով¹: Իր հերթին Ա. Յիմմերմանը հավաստիացնում է, որ գերմանական կառավարությունն ուժ կտա բարենորոգումների խնդրին:

Մտեղծված պայմաններում Պ. Նուբարը կարևոր էր համարում հանդիպումներ ունենալ նաև ռուսական դեկավար շրջանների հետ՝ հավաստիանալու համար, որ վերջիններս անշեղորեն կհետևեն արևմտահայության պահանջների պաշտպանության քաղաքականությանը: Նա որոշում է Բեռլինից ուղևորվել Պետերբուրգ, սակայն շուտով հրաժարվում է այդ մտքից՝ տեղեկանալով, որ Ս. Սազոնովն այցելելու է Ֆրանսիա և ակնկալում է նրան հանդիպել Փարիզում: 1913 թ. հոկտեմբերի 9-ին Պ. Նուբարը հեռագիր է հղում Վիչի քաղաքում գտնվող Ս. Սազոնովին և ունկնդրություն խնդրում, որին վերջինս սիրով համաձայնում է: Հանդիպումը տեղի է ունենում հոկտեմբերի 17-ին Փարիզում: Արտգործնախարարը Պ. Նուբարին ներկայացնում է բարենորոգումների շուրջ վարվող բանակցությունների ընթացքը, նշում, որ Ռուսաստանը ստիպված որոշակի զիջումների է գնացել այդ խնդրում տերությունների միջև համաձայնության հաստատման համար: Անդրադառնալով ռուս-գերմանական ծրագրին՝ Ս. Սազոնովը ընդգծում է, որ դրանով պետք է գոհանալ, քանի որ այն ևս «պարունակում է շատ լուրջ բարենորոգումներ»²: Ռուս դիվանագետը հավաստիացնում է նաև, որ իր կառավարությունը բոլոր ջանքերը կգործադրի խնդրի վերջնական լուծման համար: Պետք է նշել, որ Ազգային Պատվիրակության նախագահը բարձր տպավորություն էր թողել Ս. Սազոնովի վրա: Հետագայում՝ Հակոբ Չավրիևի հետ հանդիպման ժամանակ վերջինս իր գոհունակությունն էր հայտնել Պ. Նուբարի հետ ծանոթանալու կապակցությամբ՝ նրան բնորոշելով որպես շատ խելացի անձնավորություն³: Օգտվելով Փարիզում գտնվելու հնարավորությունից՝ Ս. Սազոնովը բարենորոգումների խնդրի շուրջ բանակցություններ է վարում նաև Ֆրանսիայի նախագահ Ռ. Պուանկառեի, ֆրան-

սիացի իր գործընկեր Պիշոնի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Սա որոշակի հույսեր է ներշնչում խնդրի շուտափույթ լուծման տեսանկյունից: «Այս պահուս Բարիզի մէջ Սազոնովի ներկայութիւնը մեր դատին համար ամենայարմար և ամենաերջանիկ պարագաներէն մին կը կազմի», - կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հոկտեմբերի 18-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը¹:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծմանը մինչև վերջ հետամուտ լինելու ռուսական կառավարության պատրաստակամության վերաբերյալ Պ. Նուբարը նոր երաշխիքներ և հավաստիացումներ է ստանում նաև Ռուսաստանի մեկ այլ բարձրաստիճան պաշտոնյայի՝ վարչապետ Վ. Կոկովցևի կողմից, որը 1913 թ. նոյեմբերի սկզբներին գործնական այցով գտնվում էր Փարիզում: Նրանց հանդիպման պատճառ հանդիսացավ վարչապետի՝ ֆրանսիական «Թան» թերթում տված հարցազրույցը, ուր նա նշել էր, որ հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծումը չի հասունացել և դեռ կարոտ է ժամանակի: Այդ հայտարարությունը մեծ անհանգստություն է առաջ բերում հայության շրջաններում, քանի որ կարող էր պատճառ դառնալ և քաջալերել թուրքերին ավելի ուժեղացնել իրենց ընդդիմությունը բարենորոգումների իրականացման խնդրում: Բացի այդ այն առիթ հանդիսացավ Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի վերաբերմունքի փոփոխման վերաբերյալ կասկածների առաջացմանը: «Թորոպցևի հայտարարութիւնը, - Ա. Չոպանյանին հղած նամակում գրում էր Վ. Փափազյանը, - շատ գէշ ազդեցութիւն մը գործեց»²: Նման իրավիճակը չէր կարող չմտահոգել նաև Պ. Նուբարին, որը որոշում է անմիջապես հանդիպել Վ. Կոկովցևին և պարզաբանումներ խնդրել: Ընդունելով Պ. Նուբարին՝ Ռուսաստանի վարչապետը նշում է, որ իր խոսքերը սխալ են մեկնաբանվել, նա ուղղակի ուզում էր ասել, որ ավելի առաջնային են Ալբանիային և հույն-թուրքական հաշտությանը վերաբերող հարցերի լուծումը: Իսկ ինչ վերաբերում է հայկական բարենորոգումներին, ապա Վ. Կոկովցևը Պ. Նուբարին լիազորում է լրագրերում հայտնել, որ Ռուսաստանն իր պարտականությունն է համարում հասնել դրանց

¹ ADNA, Liassc 1/1, p. 278.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 3:

³ ADNA, Liassc 1/2, Correspondance novembre 1913 - fevrier 1914, p. 372.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 5:

² ՀՀ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., գ. 7458, ք. 2:

իրականացմանը¹: Յ. Լեփսիուսին հղած նամակում Պ. Նուբարն անդրադառնալով վերոհիշյալ «անհանգստություն պատճառած փոքրիկ միջադեպին», գրում էր, որ չի ավստում դրա առաջացման համար, քանի որ հնարավոր եղավ ավելորդ անգամ հավաստիանալ, որ Ռուսաստանը՝ տեղությունների հետ համաձայնությամբ, շարունակում է պայքարել բարենորոգումները կյանքի կոչելու համար²:

Արևմտահայության պահանջների բավարարմանը նպաստելու վերաբերյալ Պ. Նուբարը երաշխիքներ է ստանում նաև ֆրանսիական կառավարության կողմից: 1913 թ. հոկտեմբերի 17-ին նրա հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Պիշոնը, Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման տեսանկյունից կարևորելով հայկական բարենորոգումների իրականացումը, հայտարարել էր, որ դրանցից է կախված նաև Եվրոպայի խաղաղությունը³: Այդ նույն ժամանակաընթացքում հետագոտվում է նաև Իտալիայի կառավարող շրջանների վերաբերմունքը բարենորոգումների խնդրի նկատմամբ: 1913 թ. հոկտեմբերի վերջերին Փարիզից Եգիպտոս վերադառնալու ճանապարհին Ազգային Պատվիրակության անդամ Յաղուբ Արթին փաշան այցելում է Հռոմ ու հանդիպում երկրի վարչապետ Սան Ջուլիանոյին և արտգործնախարար Ջուլիեթիին, որոնք իրենց «բարյացակամ տրամադրություններն են հայտնում Հայկական հարցի մասին»⁴: Դատելով վերոհիշյալ հանդիպումների արդյունքներից՝ մի պահ տպավորություն էր ստեղծվում, թե տեղությունների դիրքորոշումներում տեղի էին ունեցել որոշակի փոփոխություններ, որոնք կարող էին նպաստել Հայկական հարցի լուծմանը: Սակայն դժբախտաբար դա միայն կարծեցյալ էր, և Կ. Պոլսում, ուր շարունակվում էր դիվանագիտական պայքարը, դեպքերի հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ դրությունն այդքան էլ մխիթարական չէր: Տեղությունների կողմից հավանության արժանացած բարենորոգումների ռուս-գերմանական ծրագիրը, որը ներկայացվել էր

Բ. Դոանը, հենց սկզբից հանդիպել էր վերջինիս համառ դիմադրությանը: Թուրքական կառավարության նման անզիջում կեցվածքը պայմանավորված էր նաև գերմանական դեսպան Վանգենհայմի դիրքով, որը, չնայած ձեռք բերված պայմանավորվածության, ոչ մի աջակցություն չէր ցուցաբերում իր ռուս գործընկերոջը: «Գերմանական կառավարությունը,- հետագայում իր հուշերում գրում էր Ս. Սազոնովը,- ոչ միայն ոչինչ չարեց համաձայնեցված նախագիծը պաշտպանելու համար, այլ, ընդհակառակը, բոլոր ուժերով խոչընդոտեց դրա ընդունմանը»¹: Փաստորեն Գերմանիան չէր ցանկանում ճնշում գործադրել Բ. Դոան վրա և ստիպել ընդունել մի բան, որին վերջինս դեմ էր:

Թուրքական կառավարության դիմադրության հիմնական քիբախն էր տեղությունների կողմից ընդհանուր քննիչների թեկնածուների առաջադրման պահանջը, որի գործադրմամբ, ըստ նրա, սկիզբ կդրվեր Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթների բաժանմանը: Ռուս-գերմանական ծրագրով նախատեսվող այդ կետի խափանման համար Թուրքիայի մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմը ներկայացնում է իր կառավարության հակաառաջարկը, որով նախատեսվում էր Արևելյան Անատոլիայի 2 սեկտորների բուրքահպատակ ընդհանուր քննիչներին կից նշանակել օտարերկրացի խորհրդականներ: Սակայն վերջիններիս իրավունքների մասին նշված էր շատ անորոշ կերպով, ուստի նրանք ունենալու էին լոկ անվանական բնույթ՝ գուրկ իրական իշխանությունից: Այդ մասին է վկայում թերևս նաև այն փաստը, որ մեծ վեզիրն օտարերկրացի խորհրդականների առաջադրման համար նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց դիմել Ռուսաստանին²: Թուրքական վերոհիշյալ հակաառաջարկի բավարարումը բնականաբար չէր կարող ընդունվել ոչ Ռուսաստանի, ոչ էլ հայության կողմից, քանի որ դա բացահայտորեն կնշանակեր հրաժարում եվրոպական վերահսկողության կարևոր պահանջից, որը կարժեգրկեր և անիմաստ կդարձներ բարենորոգումները: Այդ կապակցությամբ 1913 թ. նոյեմբերի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 503, ց. 1, գ. 53, ք. 17; ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 14:

² ADNA, Liasse 1/1, p. 130.

³ ADNA, Liasse 1/1, p. 271:

⁴ «Յուսարեթ», Կահիրե, 1913, N162:

¹ Сазонов С., указ. соч., стр. 175.

² Реформы в Армении, стр. 102.

22-ին Պ. Նուբարը դիվանագիտական աշխարհին է հղում «Հայկական բարենորոգումները, Բ.Դռան նախագիծը և եվրոպացի խորհրդականները» խորագիրը կրող հուշագիրը, ուր քննության առնելով թուրքական առաջարկը՝ այն համարում էր ամբողջովին անընդունելի: Անդրադառնալով թուրքական նախագծի այն կետին, որով ընդհանուր քննիչների և նրանց խորհրդականների միջև ծագած վեճերը պետք է լուծվեին երկրի նախարարների խորհրդի կողմից՝ Պ. Նուբարը գրում էր. «Հաշվի առնելով օսմանյան դիվանագիտության հապաղումներն ու սովորական քաշքշուկները՝ պարզ կլինի, որ հիշյալ վեճերը կլուծվեն հօգուտ ընդհանուր քննիչների, որով անհնարին կդառնա խորհրդականների արդյունավետ գործունեությունը»¹: Ինչ վերաբերում է օտարերկրացի խորհրդականներին, ապա Պ. Նուբարը գտնում էր, որ թուրքական կառավարությունը դրանց նշանակման գաղափարը վերցրել էր՝ օրինակ ունենալով Եգիպտոսը, ուր յուրաքանչյուր նախարարությունում կան նման պաշտոնյաներ՝ օժտված լայն գործադիր իշխանությամբ: Սակայն ի տարբերություն վերջինների, որոնք բոլորն անգլիացիներ էին և նշանակված անգլիական կառավարության կողմից, Հայաստանում այդ խորհրդականներին, որոնք օժտված էին լինելու անորոշ իշխանությամբ և պատասխանատվությամբ, պետք է սատարեին վեց տարբեր պետություններ, որոնց միջև համերաշխ և հաստատուն համաձայնության հաստատման հավանականությունը շատ փոքր էր²: Հուշագրի վերջում Պ. Նուբարը նորից ընդգծում էր, որ կիսատ և թերի բարենորոգումները ոչ մի օգուտ չեն ունենա և չեն վերացնի օտար միջամտության վտանգը, որը կսպառնա Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությանը:

Թուրքական կառավարության ներկայացրած հակասառաջարկի իրական շարժառիթները քաջ գիտակցում էին նաև ռուսական դեսպանը շրջաններում: Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ

¹ Uras E., The Armenians in History and the Armenian Question, Istanbul, 1988, p. 663; Բարգևն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 28:

² Տես նույն տեղում:

Ներատուվը Մ. Գիրսին հղած նամակում գրում էր. «Ընդհանուր քննիչների նշանակումը սուլթանի կողմից մենք կարող ենք ընդունել միայն այն դեպքում, եթե նրանց իրավունքը լիներ լոկ անվանական, իսկ իրական իշխանությունն ու ամբողջ իրավասությունը պատկաներ տերությունների կողմից առաջադրված օտարերկրացի խորհրդականներին»¹: Այդ ոգով էլ Մ. Գիրսը թուրքական նախագծում կատարում է մի շարք էական փոփոխություններ և ներկայացնում մեծ վեճիբին: «Ռուս դեսպանը,- իր հուշերում գրում էր Վ. Փափագյանը,- ճարպիկ խաղով մը խորհրդականներուն տուաւ այնպիսի լայն իրատւնքներ, որ թիպք ընդհանուր քննիչները խրտուիլակի կը վերածուէին»²: Ռուսական հակասառաջարկի վերաբերյալ իր համամտությունն է հայտնում նաև Պ. Նուբարը: «Ընդունելի կլինի,- ասում էր նա,- որ թուրք ընդհանուր քննիչները բավարարվեին զուտ անվանական դիրքով և քնակվեին Կ. Պոլսում՝ ամբողջ իշխանությունը թողնելով խորհրդականներին»³:

Թուրքական իշխանությունները, ջնդումնելով ռուսների կողմից կատարված փոփոխությունները, շուտով հրաժարվում են օտարերկրացի խորհրդականների նշանակման իրենց պահանջից:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ ծավալվող վերջին իրադարձությունները պարզորեն ցույց տվեցին, որ թուրքական կառավարությունը, հետևելով իր ավանդական քաղաքականությանը, ամեն ինչ անում էր հարցի լուծումը ձգձգելու և այն վերջնականապես ձախողելու համար: «Ընդհանրապես վերցրած,- Մ. Սազոնովին հղած նամակում գրում էր Մ. Գիրսը,- երիտթուրքերը բոլոր ջանքերով ձգտում են թաղել Հայկական հարցը»⁴: Դեպքերի նման զարգացումը չէր կարող չհարուցել հայ քաղաքական շրջանների դժգոհությունն ու անհանգրստությունը: Ստեղծված կացությամբ խիստ մտահոգված էր նաև Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը, որը փորձում էր ուղի-

¹ Реформы в Армении, стр. 106.

² Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 256-257:

³ АВПР, ф. Политархив, т. 1913, д. 3465, л. 31.

⁴ Реформы в Армении, стр. 103.

ներ որոնել թուրքական իշխանությունների դիմադրությունը հաղթահարելու համար: «Չեմ տարակուսիր, - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր նա, - որ Տաճկաստանէն որևէ արդիւնք մը չի պիտի քաղինք առանց ազդու ճնշում մը բանեցնելու»¹: Որպես նման արդյունավետ միջոց կարող էր հանդիսանալ տերությունների կողմից Թուրքիայի վրա ռազմական ուժ գործադրելու սպառնալիքը՝ հարկադրելու համար լուծում տալ բարենորոգումների հարցին: Սակայն ակնհայտ էր, որ դա հնարավոր չէր իրականացնել, քանի որ ոչ մի տերություն, բացառությամբ թերևս Ռուսաստանի, չէր միանա այդ ձեռնարկին: Դրա ապացույցն էր նաև դեռևս 1913 թ. հուլիսին ռուսական կառավարության կողմից արված նման առաջարկը՝ ներգործել Թուրքիայի վրա և ստիպել ազատել գրաված Ադրիանապոլիս քաղաքը, որը չլնդունվեց ոչ միայն Եռյակ միության երկրների, այլ նույնիսկ իր դաշնակիցների կողմից²: Ի տարբերություն ռազմական սպառնալիքի, ավելի հավանական էր թվում տերությունների ֆինանսական ճնշումը Թուրքիայի վրա, որը կարող էր բավականին արդյունավետ լինել: Ազդեցության նման միջոցի իրականացմանը հասնելուն 1913 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Պ.Նուրարն ուղղեց իր ջանքերը: «Ես հուսով եմ, - ասում էր նա, - որ տերություններն իրենց ձեռքից բաց չեն թողնի Բ. Դռան վրա ազդելու այդ միակ խաղաղասեր միջոցը»³:

Դեռևս XIX դ. կեսերից թուրքական իշխանությունները, երկրի տնտեսական ծանր կացությունը բարելավելու համար, ստիպված էին փոխառություններ վերցնել եվրոպական պետություններից: Այդ իրավիճակը շարունակվում էր նաև XX դ. սկզբներին, որի հետևանքով Թուրքիայի արտաքին պարտքը գնալով ավելանում էր: Միայն 1908-1914 թթ. երիտթուրքերի կնքած փոխառությունների գումարը

կազմում էր մոտավորապես 50 մլն. լիրա¹: Ի վիճակի չլինելով մարել այդ հսկայական պարտքը՝ թուրքական իշխանությունները՝ որպես փոխհատուցում պարտատերերին տալիս են տարբեր կոնցեսիաներ, նրանց տրամադրության տակ դնում երկրի կարևոր եկամտային աղբյուրները /մաքսատներ, աղից, ծխախոտից գանձվող հարկեր և այլն/: Նման պայմաններում 1881 թ. ֆինանսական վերահսկողության համար ստեղծվում է Օսմանյան Հանրային Պարտքի Վարչությունը, որի խորհրդի մեջ էին մտնում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները: Այսպիսով Թուրքիան աստիճանաբար ընկնում էր ֆինանսական կախվածության մեջ, որը փաստորեն նշանակում էր երկրի լիակատար կախվածություն պարտատեր պետություններից: «Ուրիշէն փոխառութիւն ընողները, - այդ մասին գրում էր «Հնչակ» թերթը, - իրենց անկախութիւնը գրափ դրած կըլլան»²: Փաստորեն տերությունների ձեռքում կար Թուրքիայի վրա ազդելու հզոր լծակ և նրանք կարող էին նոր փոխառությունների կնքումը պայմանավորել հայկական բարենորոգումների իրականացումով: Թուրքական կառավարությունը, ունենալով դրամի մեծ պահանջ, հարկադրված կղաղարեր իր ընդդիմությունն այդ խնդրում: «Եթե տերությունները մերժեին բոլոր ֆինանսական աջակցությունները՝ պայմանով, որ բարենորոգումների հարցը բնական լուծման հանգեթե, - նշում էր Պ. Նուրարը, - Բ. Դուռը, որ չի կարող գլուխ պահել առանց փոխառության, չի հապաղի համաձայնել բարենորոգումների հետ»³: Հենց այդ ոգով էլ Պ. Նուրարը սկսում է դիմումներ կատարել տերությունների ղեկավար շրջաններին: Սակայն նա գիտակցում էր, որ վերջիններիս համոզելը՝ դիմել այդ քայլին, աղքատ էլ հեշտ չէր լինի, քանի որ դա կարող էր հանգեցնել Թուրքիայի սնանկացմանը: Ուստի անհրաժեշտ էր փոխառության մերժումը կապել տերությունների շա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 23:

² Шу, Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., стр. 393; Могилевич А., Айрапетян М., указ. соч., стр. 193.

³ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 30.

¹ Новичев А., Очерки экономики Турции до мировой войны, Москва-Ленинград, 1937, стр. 203.

² «Հնչակ», Փարիզ, 1914, №1:

³ Բարզեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 29:

հերի հետ: Այդ նկատառումներով էլ Պ. Նուբարն ընդգծում էր, որ տրված փոխառությունները, ներդրված գումարները չեն կարող երաշխավորված ծառայել իրենց նպատակներին, քանի դեռ Օսմանյան կայսրությունում տիրում են անիշխանություն, անբարենպաստ վիճակ և գոյություն ունի երկրի բաժանման իրական վտանգ: «Առանց նախապես հայկական բարենորոգումների իրականացման, - նշում էր Պ. Նուբարը, - կատարված որևէ փոխառություն չի կարող օգտակարապես ծառայել Թուրքիայի տնտեսական հարստությունների շահագործմանը, ոչ էլ նրա ֆինանսական կացության բարելավմանը»¹: Այդ մասին իր մտահոգությունն էր հայտնում նաև ֆրանսիացի հեղինակ Լյուդովիկ դը Քոնթանսոնը: «Միթե Թուրքիային փող կտան, թույլ տալով, որ նրա ասիական վիլայեթներում անիշխանություն տիրի», - գրում էր նա²: Պ. Նուբարը միաժամանակ շեշտում էր, որ ֆինանսական ճնշումը չպետք է ունենա քչնամական և սպառնալիքի բնույթ ու պետք է իրականացվի առանց լարելու տերությունների բարեկամական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ:

Սկզբնական շրջանում Պ. Նուբարի ջանքերն ուղղված էին այդ խնդրում առաջին հերթին ձեռք բերելու ֆրանսիական կառավարության համաձայնությունն ու աջակցությունը: Եվ դա պատահական չէր: Առաջին հերթին հաշվի էր առնվել այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիան Թուրքիայի ամենամեծ պարտապանն էր: Օսմանյան փոխառությունների մեջ այդ երկրի մասնակցության բաժինը կազմում էր 60-65 %³: Սրա հետ մեկտեղ այդ պահին ֆրանսիական և թուրքական կառավարությունների միջև բանակցություններ էին ընթանում նոր փոխառության կնքման վերաբերյալ, որի դիմաց Ֆրանսիային տրվելու էին Արևմտյան Հայաստանում և Միջին Արևելքում երկաթուղիներ կառուցելու կոնցեսիաներ: Այդ հանգամանքներն օգտագործելով էլ Պ. Նուբարը

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 15:

² Контансон Л., Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, Москва, 1914, стр. 5.

³ Բոնիբանսոն Լ. տղ, նշվ. աշխ., էջ 4:

ձգտում էր համոզել ֆրանսիական կառավարությանը, որպեսզի փոխառության կնքման պայմաններից մեկը լիներ Թուրքիայի կողմից հայկական բարենորոգումների իրականացման պարտավորությունը: «Շատ անտրամաբանական կլինի, - ասում էր նա, - երկրում, ուր կատարյալ բացակայում է անդորրությունը, ահագին գումարներ վտանգի տակ դնելով երկաթուղիներ կառուցել»¹:

Չնայած ֆրանսիական ղեկավար շրջանների մոտ ձեռնարկած ջանքերին և բերած պատճառաբանություններին Պ. Նուբարին չի հաջողվում ստանալ վերջիններիս համաձայնությունն ու հավաստիացումները: Նրան հասկացնել են տալիս, որ փոխառության տրամադրումը կնքվելիք թուրք-ֆրանսիական համաձայնագրի /ստորագրվեց 1914 թ. մարտի 29-ին/ հիմնական պայմաններից մեկն է դրա մերժումը Ֆրանսիային կարող է դնել դժվարին կացության մեջ: Ինչ վերաբերում է բարենորոգումների իրականացումը փոխառությամբ պայմանավորելու խնդրին, ապա Պ. Նուբարի հետ հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Պիշոնը նշում է, որ դա հնարավոր չէ: «Ներկա պարագաներում մեջ առ միջոցին դիմելը, - շեշտում էր Պիշոնը, - շատ փափուկ է, վասն զի Ֆրանսիան արդեն Թուրքիային շատ ուրիշ կարևոր առանձնաշնորհումներ ստացած է»²: Ֆրանսիական կառավարության ցուցաբերած զգուշավոր մոտեցումը պայմանավորված էր նաև այն մտավախությամբ, որ ֆինանսական բոյկոտը կստիպի թուրքերին իրենց անհրաժեշտ գումարը ստանալ մեկ այլ պետությունից՝ գլխավորապես Գերմանիայից: Թուրքիային փոխառություն համաձայնեցնելու խնդրում իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնել նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները³: Այդ մասին Իզվոլսկու հետ գրույցի ժամանակ Պիշոնը նկատել էր, որ ֆինանսական ճնշումը չի կարող արդյունք ունենալ, քանզի Թուրքիան, օգտվելով տերությունների միջև համերաշխության բացակայությունից, կկարողանա փող հայ-

¹ ADNA, Liasse 1/1, p. 82.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 4; հմմտ.՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, N 249:

³ Sbu, Акопян С., Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967, стр. 135.

թայթել¹: Նման պայմաններում Պ.Նուբարը փորձում է ջանքեր գործադրել՝ Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու խնդրում ապահովելու բոլոր տերությունների համաձայնությունը: 1913 թ. նոյեմբերի կեսերին մեկնելով Բեռլին նա հանդիպում և այդ մասին գրուցում է Ա. Ջիմմերմանի հետ: Վերջինս խոստանում է իր կառավարության աջակցությունը, պայմանով, որ մյուս տերությունները ևս տան իրենց հավանությունը²: Տեղեկանալով, որ Թուրքիայի ֆինանսների նախարար Ջավիդը Բեռլինում է, Պ. Նուբարը խնդրում է, որպեսզի վերջինիս հետ հանդիպման ընթացքում Ա. Ջիմմերմանն անդրադառնա նաև բարենորոգումների խնդրին՝ մատնացույց անելով այն բոլոր վտանգները, որոնց կալադ է ենթարկվել թուրքական պետությունը դրանց իրականացմանը հակառակելու դեպքում: «Անվիճելի է, - Յ. Լեփսիուսին հղած նամակում այդ մասին գրում էր Պ. Նուբարը, - որ Գերմանիայի կողմից արված նման նախագուշացումը շատ ավելի մեծ կշիռ կունենա»³: Բեռլին կատարած այցի ընթացքում Պ. Նուբարը հանդիպում է նաև տեղի ռուսական դեսպան Սվերբեևին և նրան ներկայացնում իր պատկերացումները թուրքական փոխառությունը բարենորոգումների իրականացումով պայմանավորելու վերաբերյալ: Ս. Սազոնովին հղած նամակում Սվերբեևը նշում էր, որ Պ. Նուբարի այդ առաջարկն արժանի է ուշադրության⁴:

Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու հնարավորության խնդիրը Պ. Նուբարը քննարկել էր նաև Ս. Սազոնովի և Վ. Կոկովցևի հետ Փարիզում ունեցած հանդիպումների ժամանակ: Վերջիններս համակրանքով էին վերաբերվել և արդյունավետ էին համարել այդ միջոցը: Վ. Կոկովցևը խոստացել էր, որ իր կառավարությունը ջանքեր կգործադրի բոլոր տերությունների միջև այդ խնդրի շուրջ համաձայնություն գոյացնելու համար⁵: Տերությունների կողմից Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու նկատմամբ շոշափվել

էր նաև անգլիական իշխանությունների վերաբերմունքը, որը, սակայն, այդքան էլ հուսադրող չէր: Արտգործնախարարությունում հասկացնել էին տվել, որ անգլիական կառավարության կողմից այդ խնդրում որևէ աջակցություն ակնկալելն անիմաստ է և ավելացրել էին, որ Թուրքիային ֆինանսական օգնության մերժման հնարավորությունը գտնվում է գլխավորապես Ֆրանսիայի ձեռքում¹:

Թուրքական փոխառությունը բարենորոգումների իրականացմամբ պայմանավորելու վերաբերյալ իր կատարած դիմումներն էլ ավելի արդյունավետ դարձնելու համար, Պ. Նուբարը կարևորում էր, որպեսզի իրենց կառավարությունների մոտ նման քարոզչություն ծավալեն նաև եվրոպացի հայասիրական կոմիտեները: Այդ իմաստով գործողությունների միասնական պլան մշակելու համար որոշվում է կայացվում գումարել հայասիրական կոնֆերանս, որի նախաձեռնությունն իրենց վրա են վերցնում Ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեի /նախագահ Էմիլ Սենար/ և դրա հայկական բաժանմունքի /նախագահ զնդապետ դ'Լակրուա/ ներկայացուցիչները²: Կոնֆերանս հրավիրելուն ուղղված որոշակի կազմակերպչական աշխատանք էր կատարում նաև Պ. Նուբարը:

Եվրոպական բոլոր հայասիրական կոմիտեները պատրաստակամություն են հայտնում պատգամավորներ ուղարկել՝ կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Միակ երկիրը, որտեղ դեռևս չէր ստեղծվել նման կոմիտե, Ռուսաստանն էր և հետևաբար ռուս պատգամավոր չէր կարող ուղարկվել, ինչպես դա եղավ 1913 թ. ապրիլի 25-ի Լոնդոնի հայասիրական կոնֆերանսում: Այդ իրողությունը շատ էր մտահոգում Պ. Նուբարին: «Կոնֆերանսում ռուս ներկայացուցչի բացակայությունը, Իզվոլսկուի հետ հանդիպման ժամանակ նշում էր նա, - շատ ծանր տպավորություն կարող է թողնել հայերի վրա և երկյուղ ներշնչել, քե

¹Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., стр. 402.

²АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 31; ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 23:

³ADNA, Liasse 1/1, ք. 183.

⁴АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 31.

⁵ADNA, Liasse 1/1, ք. 127, 148.

¹Նույն տեղում, ք. 219.

²Ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեն ստեղծվել էր XIX դ. վերջերին Փարիզում՝ Ֆրանսիայի ռազմական նախարար Էռլենի նախաձեռնությամբ և նպատակ ուներ ֆրանսիացիներին ծանոթացնել Ասիայում տիրող կացությանը:

Ռուսաստանը նրանց նկատմամբ հետաքրքրություն չի ցուցաբերում»¹: Այդ նկատառումով Պ. Նուբարն ամեն կերպ ջանում էր հրավիրվելիք կոնֆերանսում անպայմանորեն ապահովել ռուս պատգամավորի ներկայությունը, նամանավանդ, որ նրա նախորդ նման փորձերն ավարտվել էին անբարդյունք: Այդ նպատակով նա նամակ է հղում Ռուսաստանի Պետական Դումայի հայազգի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանին, ինչպես նաև հանդիպում Իզվոլսկու հետ: Ջանքերն իզուր չեն անցնում: Իզվոլսկին, համոզվելով գումարվելիք կոնֆերանսի «լրջության և չափավորության» մեջ, մատնանշում է ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթի Փարիզի թղթակցին², իսկ Մ. Պապաջանյանը հեռագրում է, որ կոնֆերանսին մասնակցելու իր համաձայնությունն է հայտնել Պետական Դումայի անդամ, կադետական կուսակցության առաջնորդ Պ. Միլյուկովը³: Վերջինս հետագայում իր հուշերում գրում էր, որ կոնֆերանսին մասնակցելու համար նա ուներ սկզբունքային պատճառներ, քանզի «կովկասյան ժողովուրդներից միայն հայերն էին, որ, չնայած ռուսական նախորդ վարչակարգի կողմից իրենց ազգային գիտակցությանը հասցված դաժան վիրավորանքին, առավել հավատարիմ մնացին Ռուսաստանին»⁴:

Փարիզի միջազգային կոնֆերանսը տեղի է ունենում 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին: Այնտեղ ներկա էին եվրոպացի հայասեր գործիչներ՝ Ա. Վիլյամսը, Հ. Բաքստոնը, Օ'Կոննորը /Անգլիա/, Է. Սենառը, դ'Լակրուան, Ռ. դ'Էն, Լ. դը Քոնթանտոնը, Ռ. Պինոնը, Վ. Բերարը /Ֆրանսիա/, Յ. Լեփսիտար /Գերմանիա/, Հերմանը, Պրունկուլը /Ավստրո-Հունգարիա/, դի Կարաֆան, /Իտալիա/, Լ. Ֆավրը, Կլապարեդը /Շվեյցարիա/, Պ. Միլյուկովը /Ռուսաստան/ և Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը, որը Պ. Միլյուկովի բնորոշմամբ այդ կոնֆե-

րանսի հոգին էր¹: Բացման խոսքով հանդես գալուց հետո կոնֆերանսի նախագահ դ'Լակրուան ձայն է տալիս Պ. Նուբարին: Վերջինս նախ համառոտ ներկայացնում է Հայկական հարցի պատմությունը և բարենորոգումների խնդրի շուրջ ծավալված վերջին իրադարձությունները: Այնուհետև անդրադառնալով թուրքական կառավարության վարած քաղաքականությանն ու նրա համառ դիմադրությանը՝ նա դրական արդյունքի հասնելու համար կարևորում է տերությունների կողմից Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու անհրաժեշտությունը, որի էությունն էր՝ փոխառության կնքումն ու մաքսատուրքերի ավելացումը պայմանավորել բարենորոգումների իրականացմամբ: Ելույթի վերջում Պ. Նուբարը ներկաներին կոչ է անում այդ իմաստով դիմումներ կատարել իրենց կառավարությունների մոտ²: Իրենց ելույթներում մյուս պատգամավորները, անդրադառնալով հայկական բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտությանը, ընդգծում են ֆինանսական ճնշման կարևորությունը: «Պատգամավորների միջև մտքերի փոխանակումից պարզվեց, - գրում էր կոնֆերանսին ներկա «Նովոյե վրեմյա» թերթի Փարիզի թղթակիցը, - որ նրանց միջև ոչ միայն տարածայնություն գոյություն չունի, այլև Պ. Նուբարի ներկայացրած միջոցը հանդիսանում էր միակ իրականն ու անհետաձգելին»³: Այդ ոգով էլ կոնֆերանսի մասնակիցները միաձայն ընդունում են բանաձև, որը պետք է ներկայացվեր տերությունների կառավարություններին: «Չնայած Պ. Նուբարի վերին աստիճան զգույք և համեստ գործելակերպին, - հետագայում նշում էր Պ. Միլյուկովը, - կոնֆերանսն ընդունեց Հայկական հարցի վերաբերյալ բավականին խիստ բանաձև»⁴:

Հայասիրական կոնֆերանսը լայն արձագանքներ ունեցավ տարբեր երկրներում և հատկապես Ֆրանսիայում, ուր տեղի մամուլը, անդ-

¹ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 27.

² Նույն տեղում:

³ ADNA, Liasse 1/1, p. 8.

⁴ Миллюков П., Воспоминания, т. 2, Москва, 1990, стр. 120.

¹ Բարզեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 8:

² Ամբողջությամբ Պ. Նուբարի ելույթը տես, Բարզեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 18-31:

³ "Новое время", С.-Петербург, 1913, N13549; տես նաև, Աճառյան Հ., Տաճկահայոց հարցի պատմությունը /սկզբից մինչև 1915 թ./, Նոր-Նախիջևան, 1915, էջ 75:

⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, N 282:

րադառնալով այդ հավաքույթին, տպագրեց դրա որոշման բանաձևը: «Ֆրանսիական մի շարք թերթեր,- կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- մեր կողմը բռնեցին և հիշատակության արժանի հողվածներ գրեցին»¹:

Կոնֆերանսի հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 18-ին Պ. Նուբարը Փարիզի հյուրանոցներից մեկում բոլոր պատգամավորներին հրավիրում է թեյասեղանի: «Այդ մտերիմ հանդիպումը,- գրում էր «Յուսաբեր» թերթը,- ծառայել է ավելի խորապես ամրապնդելու հայկական դատի առթիվ՝ զանազան եվրոպացի բարեկամների հաստատված կապերը»²:

Փարիզի միջազգային կոնֆերանսը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Առաջին հերթին այն ավելի համախմբեց Եվրոպայի հայասիրական ուժերին և նպաստեց համաձայնեցված և միասնական գործունեության ծավալմանն ինչպես միմյանց, այնպես էլ Ազգային Պատվիրակության միջև: Իսկ եվրոպական երկրներում ծավալված այդ հայանպաստ շարժումն էլ իր հերթին որոշակիորեն հեշտացրեց Պ. Նուբարի առաքելությունը:

Այդ կոնֆերանսը, ի տարբերություն Լոնդոնում տեղի ունեցածի, ավելի ներկայացուցչական էր, քանի որ դրան մասնակցեցին պատգամավորներ եվրոպական ավելի շատ երկրներից, այդ թվում նաև Ռուսաստանից: Պետք է նշել, որ ինչ-որ տեղ նաև այդ կոնֆերանսի շնորհիվ էր, որ արդեն 1913 թ. դեկտեմբերի վերջերին Պ. Միլյուկովի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է Մոսկվայի հայասերների կոմիտեն, որի անդամներից էին Պ. Դուգորովովը, Ս. Կոտլյարովսկին և ուրիշները³:

Չնայած Պ. Նուբարի ձեռնարկած եռանդուն ջանքերին, տերություններն այդպես էլ չլիմեցին Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու արդյունավետ միջոցին: Նման ճնշման հնարավորության մասին շատ աննշան կերպով ակնարկվեց Թուրքիայի ֆինանսների

նախարար Ջավիդին, նրա՝ Փարիզ և Բեռլին կատարած այցելությունների ժամանակ, սակայն գործնականում ոչ մի քայլ չձեռնարկվեց: Միայն Ռուսաստանն էր, որը, իր ձեռքում չունենալով Թուրքիայի վրա այդ իմաստով ազդելու հնարավորություն, փորձեց որոշակի ջանքեր գործադրել, որպեսզի ֆրանսիական կառավարությունը թուրքական փոխառության կնքումը պայմանավորի հայկական բարենորոգումների և հատկապես Կ. Պոլսում հաստատված գերմանական ռազմական առաքելության հետ կապված հարցերի լուծմամբ: 1913 թ. նոյեմբերի 8-ին կնքված թուրք-գերմանական համաձայնագրով Թուրքիա էր ուղարկվել ռազմական առաքելություն Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ: Սուլթանի 1913 թ. դեկտեմբերի 4-ի հրամանով վերջինս նշանակվել էր Կ. Պոլսում տեղակայված թուրքական առաջին բանակային կորպուսի հրամանատար: Դեպքերի նման զարգացումն առաջացրել էր Ռուսաստանի խիստ դժգոհությունն ու ծայր աստիճան սրել ռուս-գերմանական հարաբերությունները: Բանն այն էր, որ այդ նշանակումով սևծովյան նեղուցները փաստորեն անցնելու էին Գերմանիայի անմիջական վերահսկողությանը, որով ծանր հարված կհասցրվեր Ռուսաստանի շահերին: Դրա հետ մեկտեղ Թուրքիան կընկներ Գերմանիայի ռազմական և տնտեսական լիակատար կախվածության մեջ, որից Ռուսաստանը ևս ցանկանում էր խուսափել: «Գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի պարտականությունների մեջ էր մտնում Օսմանյան կայսրությունում գերմանական տիրապետության ամուր հիմքերի հիմնումը», - իր հուշերում գրում էր Ս.Սազոնովը⁴:

Գերմանական ռազմական առաքելության հետևանքով ստեղծված միջազգային լարված իրավիճակը չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ նաև հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծման վրա, որը ոչ միայն կարող էր ձգձգվել, այլ երկյուղ կար, որ թուրքական իշխանությունները, օգտվելով տերությունների միջև ծագած հակասություններից և երկպառակությունից, կուժեղացնեին իրենց դիմադրությունը՝ դրանց իրագործումը վերջնականապես խափանելու համար: Այդ կապակցությամբ իր մտահոգությունն արտահայտելով՝ կաթողիկոսին հղած նամակում Պ. Նուբարը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 24:

² «Յուսաբեր», Կահիրե, 1913, N 177:

³ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 147; Германские источники о геноциде армян, под ред. С.Степаняна, т. 1, Ереван, 1991, стр. 213-214.

⁴ Сазонов С., указ. соч., стр. 150.

Ռուսաստանը կպահանջի, որպեսզի գերմանական կառավարությունը ստացած այդ առանձնաշնորհման դիմաց, զիջումների գնա բարենորոգումների խնդրում¹: Պետք է նշել, որ գերմանական կողմը պատրաստ էր նման զիջումների: Այսպես, Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայնը Բ. Գոսնը խորհուրդ էր տալիս բարենորոգումների հարցում շուտափույթ համաձայնության հասնել ռուսների հետ, նշելով, որ դա կհարթի ռազմական առաքելության պատճառով առաջացած տարածայնության սրտումը²: Ռուսաստանի դժգոհությունը մեղմելուն էր ուղղված նաև այն, որ Վանգենհայնը դեկտեմբերի 12-ին ռուս-գերմանական համաձայնության կնքումից հետո առաջին անգամ Մ. Գիրսի հետ միասին այցելում է մեծ վեզիրին՝ պաշտպանելու համար համատեղ ընդունված ծրագիրը: Սակայն տվյալ դեպքում այդ ամենը չէր կարող բավարարել ռուսական կառավարությանը, որի համար ավելի կենսական նշանակություն ուներ նեղուցների անվտանգության հարցը: «Նեղուցների հանդեպ սպառնալիքի առաջացումը, գրում էր Ս. Սազոնովը, - Ռուսաստանին կստիպեր հրաժարվել իր խաղաղասիրական քաղաքականությունից»³: Ռուսաստանի նման դիրքը չէր կարող անտեսվել Բեռլինում: Շուտով, վիճելի հարցին երկուստեք ընդունելի լուծում տալու համար, կողմերի միջև սկսվում են բանակցություններ, որոնց արդյունքում միջադեպն ինչ-որ չափ հարթվում է՝ Կ. Պոլսի առաջին բանակային կորպուսի հրամանարտարությունը հանձնվում է թուրք գեներալի, իսկ Լիման ֆոն Սանդերսին շնորհվում է թուրքական բանակի տեսուչի կոչում:

1913 թ. դեկտեմբերի կեսերից հայկական բարենորոգումների շուրջ Մ. Գիրսի և մեծ վեզիրի միջև տարվող բանակցությունները մտնում են վերջին փուլ: Երկուստեք հանդիպումների ընթացքում, որոնք տեղի էին ունենում գրեթե ամեն օր, Մ. Գիրսը մեծ ջանքեր էր գործադրում ռուս-գերմանական նախագիծն ընդունել տալու համար: Դեկտեմբերի 12-ին թուրքական կառավարությունը, հրաժարվելով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 62:

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 147; Կարապետյան Ն., Հայկական բարենորոգումների խնդիրը 1912-1914 թթ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 6, Երևան, 1981, էջ 533:

³ Сазонов С., указ. соч., стр.150.

եվրոպական խորհրդականների վերաբերյալ իր առաջարկությունից, նորից վերադարձել էր ընդհանուր քննիչների նշանակման նախնական տարբերակին, ըստ որի վերջիններս պետք է առաջադրվեին տերությունների, իսկ հաստատվեին սուլթանի կողմից: Այդ կետում ռուսները գնում են որոշակի զիջումների և համաձայնում են, որպեսզի վերատեսուչների պաշտոններում թեկնածուներ առաջադրելու համար մեծ վեզիրը տերություններին դիմի ոչ պաշտոնապես և բանավոր կերպով: Բացի այդ, Թուրքիայի ինքնասիրությունն ու արժանապատվությունը չվիրավորելու նկատառումով, նախագծից հանվեց բարենորոգումների գործադրման նկատմամբ տերությունների վերահսկողության վերաբերյալ կետը, ենթադրելով, որ այն կիրականացվի ընդհանուր քննիչների կողմից: «Զանի որ հակակշիռ բառն անհաճո եղավ օսմանյան կառավարությանը, - նշում էր Պ. Նուբարը, - դրա փոխարեն ընդունվեց քննչության գաղափարը»¹: Ընդհանուր քննիչների նշանակման խնդրում կատարած վերոհիշյալ զիջումների դիմաց Մ. Գիրսը ջանում էր վերջիններս շնորհել լայն լիազորություններով, որոնց մեջ ներառվեին բարենորոգումների գլխավոր սկզբունքները /պաշտոնյաների նշանակում և արձակում, հողային վեճերի լուծում և այլն/: «Ռուսները, գրում էր Վ. Փափազյանը, - որոնց համար բարենորոգումներու առանցքը կը կազմէր ընդհանուր քննիչներուն տրուելիք լայն իրավունքները, համոզված էին, թէ բոլոր միա կէտերը, որքան էլ հակառակ լինէին թիրքերը, աստիճանաբար և աննկատելի պիտի կրնային կիրառուիլ հայերու բաղձանքին համաձայն, եթէ միայն քննիչները անկաշկանդ և միակ վերին իշխանութիւնը դառնան երկրին»²:

Մ. Գիրսի և Սայիդ Հալիմի միջև երկար բանակցությունների առարկա է դառնում նաև հայկական վիլայեթների ընդհանուր ժողովների կազմի հարցը, որում թուրքերը ցույց տվեցին ամենահամառ դիմադրությունը: Բ. Գոսնը կտրականապես մերժում է դրանցում, թեկուզ և ժամանակավորապես, քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասարության վերաբերյալ ռուսների առաջարկը: Տեսնելով թուրքերի

¹ «Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1913, N 5307:

² Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 256:

ընդդիմությունը՝ Մ. Գիրսը հավասարության սկզբունքն առաջարկում է կիրառել Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի ընդհանուր ժողովներում: Իր հերթին թուրքական կառավարությունը համաձայնում է այն ընդունել միայն Վանում և Բիթլիսում, պատճառաբանելով, որ Էրզրումի վիլայեթում «թուրք ժողովրդի ազգայնական գիտակցությունն ավելի զարգացած է, իսկ մահմեդական հոգևորականության ազդեցությունը՝ առավել զգալի»¹:

Հետևելով բանակցությունների ընթացքին՝ Պ. Նուբարը եկել էր այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է գոհանալ արդեն ձեռք բերված, թեկուզ և չնչին, արդյունքներով: Նա գտնում էր, որ հետագա պնդումները չեն համապատասխանում արևմտահայության շահերին, քանզի մտավախություն ուներ, որ դա կարող էր բացասական հետևանքներ ունենալ և վտանգել Բ. Դռան հավանությանն արժանացած մյուս կետերը: «Մերժելով այդ ծրագիրը, - «Մշակ» թերթի Փարիզի թղթակցի հետ հանդիպման ժամանակ նշում էր նա, - մենք կարող ենք ամեն ինչ վտանգել, որովհետև դժբախտաբար օսմանյան կառավարության հեռատեսությունից որևէ բան սպասել չենք կարող»²: Պ. Նուբարը համոզված էր, որ թուրքերից նոր զիջումներ ակնկալելն անիմաստ է, իսկ արդեն արվածները՝ ստեղծված բարենպաստ պայմանների արդյունք են, որոնք, սակայն, կարող են այլևս չկրկնվել: Բարենպաստ պայմանների տակ նա նկատի ուներ բարենորոգումների խնդրի լուծման շուրջ տերությունների միջև հաստատված համաձայնությունն ու Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու հնարավորությունը, որը, ըստ Պ. Նուբարի, «յավիտենական չի կրնար ի գործ դրուիլ և ուշ կամ կանույս փոխառությունը վերջապես պիտի արտոնուի»³: Այդ նկատառումներով էլ նա գտնում էր, որ պետք է ընդունել Բ. Դռան հավանությանն արժանացած, թեպետ և որոշ չափով անկատար ծրագիրը, որը հետագայում կարելի էր կատարելագործել: Պետք

է նշել, որ Պ. Նուբարի բաղձանքը՝ բավարարվել արդեն ձեռք բերվածով, բացի վերոհիշյալ փաստարկներից, ինչ-որ տեղ պայմանավորված էր նաև սուրյեկտիվ գործոնով: Խոսքը վերաբերում է նրա ցանկությանը՝ ավարտել իրեն վստահված առաքելությունն ու որքան հնարավոր է շուտ վերադառնալ Եգիպտոս՝ կարգավորելու համար իր բացակայության ընթացքում կուտակված անճանական գործերը /առաջին հերթին դա վերաբերում էր իր նախագահած ՀԲՄ-ը/: «Պաշտոնս լրացած ըլլալով, - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, - պիտի կրնամ այլևս Եգիպտոս վերադառնալ, ուր կը կանչին իմ անճանական գործերս, որոնք շատ տուժեցին իմ երկար բացակայութիւնէն և զորոնք չեն կրնար ատելի երկարորեն ձգել երեսի վրայ»¹: Սակայն սրա հետ մեկտեղ, կիսատ և անավարտ թողնել իր պաշտոնը նա չէր պատրաստվում: Այսպես, 1913 թ. դեկտեմբերի 23-ին լրագրողներից մեկի հարցին, կապված նրա՝ Եգիպտոս հնարավոր վերադարձին, Պ. Նուբարը պատասխանել էր. «Հարկավ ես կուզենաի դառնալ Եգիպտոս, ուր շատ գործեր ունեմ, բայց չեմ կարող: Անհրաժեշտ է, որ Եվրոպա մնամ պաշտոնիս այս ճգնաժամային վայրկյանին»²:

Իր ունեցած դատողությունների շուրջ Պ. Նուբարը 1914 թ. հունվարի 12-ին գրուցել էր նաև Մ. Գիրսի հետ, որն արձակուրդով գտնվում էր Փարիզում՝ գործերի տնօրինությունը Կ. Պոլսում թողնելով իր հավատարմատար Կ. Գուկկիչին: Հանդիպման ընթացքում ռուսական դեսպանը, Պ. Նուբարին ներկայացնելով բարենորոգումների շուրջ կատարված բանակցությունների ընթացքն ու իրերի վիճակը՝ մինչև իր մեկնումը, համաձայնել էր, որ պետք է գոհանալ ձեռք բերվածով³:

Տեղեկանալով, որ արևմտահայ ղեկավար շրջանները ցանկանում են շարունակել պնդել, որպեսզի հավասարության սկզբունքն ընդունվի նաև Էրզրումի վիլայեթի ընդհանուր ժողովի համար, Պ. Նուբարը, դիմելով Պատրիարքարանին և ներկայացնելով իր վերոհիշյալ փաս-

¹ Реформы в Армении, стр. 138.

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, N 19:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 2; ADNA, Liasse ½, p. 305.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 3:

² «Հողիզուն», Թիֆլիս, 1914, N15:

³ АВПР, ф. Полигтархив, г. 1914, л. 3472. л. 40; ADNA, Liasse ½, p. 303-304.

տարկները, կոչ էր անում բավարարվել Բ. Դռան հավանությանն արժանացած կետերով¹: Այդ իմաստով Պ. Նուբարը, Ե. Աղաթունին հղած նամակում, մի պահ նույնիսկ փոփոխանք էր հայտնում, որ չէր ընդունել բարենորոգումների խնդրի քննարկման համար Կ. Պոլիս այցելելու թուրքական կառավարության կողմից արված առաջարկը, նշելով, որ իրեն կհաջողվեր ավելի արագ հասնել համաձայնության²:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ վերջնական համաձայնության հաստատման ձգձգումն անհանգստություն էր առաջ բերել նաև Կ. Պոլիս ռուսական դեսպանատանը: Բանակցությունների ընթացքում հանդիպելով թուրքերի համառ դիմադրությանն ու զուրկ լինելով մյուս տերությունների աջակցությունից՝ այստեղ նույնպես եկել էին այն եզրակացության, որ նոր զիջումներ ձեռք բերելը գնալով ավելի է դժվարանում: «Ես անձամբ համոզված եմ, - Ս. Սազոնովին հղած նամակում գրում էր Մ. Գիրսը, - որ ներկայումս մենք ավելի մեծ արդյունքի հասնել չենք կարող և պետք է բավարարվենք բարենորոգումների միայն լուրջ սկզբունքով, որը, անշուշտ, կբարգավաճի ապագայում, շնորհիվ ընդհանուր քննիչների գործունեության»³: Այդ նկատառումներով էլ ռուսական դիվանագիտությունը որոշակի զիջումների է գնում նաև հայկական վիլայեթների ընդհանուր ժողովների կազմության խնդրում: «Հաշվի առնելով ընդհանուր կացությունը, - այդ մասին նշում էր Պ. Նուբարը, - ինչպես նաև ուրիշ հանգամանքներ, որոնք կարող էին մեկ օրէն մյուսը քաղաքական անակնկալ դեպքերի առջև դնել մեզ և գուցե վտանգել ամբողջ գործն իսկ, հարմար դատվեց չպնդել այս կետի վրա»⁴:

Ռուսական կառավարության կողմից արված զիջումների շնորհիվ իրական հնարավորություն ստեղծվեց բարենորոգումների խնդրում վերջնական համաձայնության հասնելու համար: Ե. Աղաթունին գրած

նամակում Պ. Նուբարը հույս էր հայտնում, որ բանակցությունները մոտենում են իրենց ավարտին, սակայն գտնում էր, որ չպետք է ժամանակից շուտ կանխատեսումներ անել, նշելով, որ «քանի դեռ համաձայնությունը չի կնքվել, թուրքերից ամեն ինչ կարելի է սպասել»¹:

Ի վերջո երկարատև բանակցություններից հետո, Թուրքիայում ռուսական գործերի հավատարմատար Կ. Գուլկևիչը և մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմը 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրում են համաձայնագիր հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ: Ըստ դրա Արևելյան Անատոլիան բաժանվելու էր երկու սեկտորների. առաջինի մեջ մտնելու էին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, իսկ երկրորդի՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքիրի վիլայեթները: Յուրաքանչյուր սեկտորի գլուխ նշանակվելու էր օտարերկրացի ընդհանուր քննիչ, որի իրավասությունների մեջ էին մտնելու վերահսկողությունը վարչության, ռատիկանության, արդարադատության և ժանդարմերիայի վրա: Ընդհանուր քննիչներն իրավունք էին ունենալու պաշտոնանկ անել բոլոր պաշտոնյաներին: Ստորին պաշտոնյաներին իրենք կարող էին նշանակել, իսկ բարձր պաշտոնյաների նշանակման համար պետք էր առաջարկություն արվեր կառավարությանը:

Ընդհանուր քննիչների իրավունքներին և պարտականություններին վերաբերող ավելի մանրամասն հրահանգներ տրվելու էին նրանց նշանակումից հետո և նրանց օժանդակությամբ: Եթե 10 տարվա ընթացքում այնպես ստացվեր, որ ընդհանուր քննիչի պաշտոնը թափուր մնար, Բ. Դուրը նրանց ընտրության հարցում պետք է դիմեր տերությունների աջակցությանը: Հողային վեճերը պետք է լուծվեին ընդհանուր քննիչների անմիջական վերահսկողությամբ: Յուրաքանչյուր սեկտորում օրենքները, հրովարտակները և կառավարական հաղորդագրությունները պետք է հրապարակվեին տեղական լեզուներով: Խաղաղ ժամանակ յուրաքանչյուր օսմանահպատակ իր զինվորական պարտականությունը պետք է կատարեր այն շրջանում, ուր նա ապրում էր:

¹ АВПР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3472. л. 40.

² ADNA, Liasse ½, p. 319.

³ Реформы в Армении, стр. 129.

⁴ «Յուսարեթ», Կահիրե, 1914, N 210:

¹ ADNA, Liasse ½, p. 445.

Համիդիե զորագնդերը պետք է վերափոխվեին պահեստի հեծելազորի: Երկու սեկտորներում գոյություն ունեցող զանազան կրոնների, ազգությունների և լեզուների իրական հարաբերությունը պետք է որոշվեր վերջնական մարդահամարի միջոցով, որը կատարվելու էր ընդհանուր քննիչների հսկողությամբ: Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում ընդհանուր ժողովների անդամներն ընտրվելու էին հավասար թվով քրիստոնյաներից և մահմեդականներից: Հավասարության նույն սկզբունքը կիրառվելու էր նաև Էրզրումումի վիլայեթում, եթե այնտեղ մեկ տարվա ընթացքում մարդահամարը չավարտվեր, իսկ Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքիի վիլայեթներում ընդհանուր ժողովների անդամները պետք է ընտրվեին համեմատական սկզբունքով: Վարչական խորհրդի անդամները ընտրվելու էին հավասար թվով քրիստոնյաներից և մահմեդականներից: Այդ սկզբունքը կիրառվելու էր նաև ոստիկանության և ժանդարմերիայի մարմիններում, ինչպես նաև մնացած պաշտոնների բաշխման հարցում: Բ. Գոտը՝ ընդհանուր քննիչների նշանակման հետ մեկտեղ վերոհիշյալ հուշագրով դիմելու էր տերություններին¹:

Համեմատելով Ա. Մանդելշտամի կազմած բարենորոգումների նախագծի հետ, որով արևմտահայությանը փաստորեն շնորհվում էր ինքնավարության լայն իրավունքներ, հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրն անշուշտ մեկ քայլ հետ էր և ուներ մի շարք թերություններ: Բայցևայնպես, այն իրականացվելու դեպքում կարող էր վերացնել արևմտահայերի անտանելի ծանր կացությունն ու ապահովել նրանց խաղաղ բարգավաճումը: Այդ իսկ պատճառով այն խանդավառությամբ ընդունվեց վերջիններիս կողմից և մեծ հույսեր ներշնչեց նրանց: Հայ ղեկավար շրջանները, տեսնելով հանդերձ համաձայնագրում առկա թերությունները, միաժամանակ գիտակցում էին, որ այն կարևոր քայլ էր բարենորոգումների իրականացման և հետագայում դրանք կատարելագործման ուղղությամբ: «Միջազգային այս նոր

¹ Համաձայնագրի տեքստն ամբողջությամբ տես, Реформы в Армении, стр. 162-165.

պարտատրուքները,- Չավեն պատրիարքին հղած 1914 թ. մարտի 3-ի նամակում գրում էր Գևորգ Ե կաթողիկոսը,- պետք է ծառայե իբրև հիմք ապագայ մեր ազգային գորեղացման և իրաւանց ընդլայնման»¹:

Ռուս-թուրքական համաձայնագրի և դրա արդյունավետության հանդեպ տերությունների վերաբերմունքը միանշանակ չէր: Միակ տերությունը, որի ջանքերին էլ արևմտահայությունը պարտական էր իր խնդրի նման հանգուցալուծման համար, Ռուսաստանն էր, որը կարևորում էր համաձայնագրի նշանակությունն ինչպես հայության օգտի, այնպես էլ իր շահերի տեսանկյունից: Կ. Գ. Ուլկևիչը Ս. Մազունովին հղած 1914 թ. հունվարի 27-ի նամակում, ընդգծելով կնքված վավերագրի հսկայական նշանակությունը, գրում էր, որ այն «անկասկած նշանավորում է հայ ժողովրդի պատմության նոր, ավելի բախտավոր դարաշրջանի սկիզբը»²: Վերոհիշյալ նամակում Կ. Գ. Ուլկևիչը նաև նշում էր, որ «ռուս-թուրքական համաձայնագրով պաշտոնապես ընդգծվեց Ռուսաստանի ղեկավար դերը Հայկական հարցում, որն ամենաբարեբար կերպով կանդրադառնա նրա միջազգային հեղինակության վրա»³: Նույն ոգով էր արտահայտվում նաև Ա. Մանդելշտամը՝ հունվարի 26-ի վավերագիրը համարելով Կ. Պոլսում գերմանական ուժեղ ազդեցության դարաշրջանում ռուսական դիվանագիտության խոշոր հաղթանակ⁴: Ի տարբերություն Ռուսաստանի՝ մյուս տերությունների ղեկավար շրջաններն այլ կերպ էին գնահատում ստորագրված համաձայնագիրը: Այսպես, Գերմանիայի կանցլեր Բեռտան-Հոլվեգին հղած նամակում Վանգենհայմը, ձեռք բերված արդյունքը համարելով Թուրքիայի դիվանագիտական հաղթանակ, ավելացնում էր, որ այն պարունակում է սոսկ ցանկություններ և ոչինչ չպարտադրող խոստումներ⁵: Իսկ Անգլիայի արտգործնախարարության մշտական քարտուղար Ա.

¹ Մ. Մազունովի անվ. Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, քրք. 3, վավ. 125:

² Реформы в Армении, стр. 173.

³ Նույն տեղում:

⁴ Мандельштам А., Младотурецкая держава, Москва, 1915, стр. 51.

⁵ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, стр. 149-150.

Նիքոլսոնի կարծիքով հունվարի 26-ի համաձայնագիրը պարզապես պատկանում է մինչ այդ մշակված այն հիանալի ծրագրերի շարքին, որոնցից ոչ մեկն էլ արդյունք չէր ունեցել¹։ Ինչ վերաբերում էր թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքին, ապա այն ցայտուն կերպով իր հուշերում արտահայտել էր երիտթուրքական պարագլուխներից Ջեմալ փաշան։ «Բարենորոգումների վերաբերյալ համաձայնագիրը, գրում էր նա, - մեզ համար չուներ ոչ մի էական նշանակություն»²։ Դավկայում էր այն մասին, որ թուրքական կառավարությունը հենց սկզբից վճռել էր ամեն զեղծ խափանել բարենորոգումների իրագործումը։

Ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքման լուրը մեծ ուրախությամբ է ընդունվում Պ. Նուբարի կողմից։ Այդ կապակցությամբ նա 1914 թ. հունվարի 29-ին շնորհավորական հեռագրեր է հղում Կ. Պոլսի Չավեն պատրիարքին և Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին։ «Մեր Ասիական Թուրքիայի եղբայրները, - գրում էր նա կաթողիկոսին, - այսուհետև հնարավորություն կունենան ապրելու արդարադատ և ապահով վարչության ներքո»³։ Կաթողիկոսին շնորհավորական հեռագրեր են հղում նաև Ազգային Պատվիրակության անդամներ Հ. Մոստիշյանն ու Գ. Ութուջյանը՝ բարձր գնահատելով Հայկական հարցի լուծմանն ուղղված վերջինիս ջանքերը։ Իր հերթին Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1914 թ. փետրվարի 20-ին օրհնության և շնորհակալության կոնդակ է հղում Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին։ Բարձր գնահատելով վերջինիս «հեռատես աշխատանքն ու զգուշավոր դիվանագիտական հարաբերությունները», Վեհափառ Հայրապետը մասնավորապես գրում էր. «Արդարև Դուք ազգօգուտ և մարդասէր գործունեությամբ Ձերով անմահացուցիք զղբուստելի անուն Ձեր և թողիք զյիշատակ բարի և անեղծանելի յազգային պատմության մերում և

¹ Դամբարյան Ա., Դիվանագիտական պայքարը հայկական հարցի շուրջ և Անգլիայի բաղադրականությունը /1913 թ. երկրորդ կես/, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2000, N 2, էջ 53:

² Джемаль Паша, Записки 1913-1919 гг., Тифлис, 1923, стр. 233.

³ «Արարատ», Էջմիածին, 1914, N2; Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հտ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 262:

հաւատամք, զի որպէս այսօր յամենայն կողմանց հոգևոր գաւակունք մեր յայանեն զջերմ համակրանս և զերախտագիտական զգացմունս իւրեանց առ Ձեզ, նոյնպէս և ապագայ սերունդը հայոց միշտ և յաւետ օրհնութեամբ և երախտագիտութեամբ յիշեսցեն զբարի և զազգային գործս Ձեր»¹։ 1914 թ. մայիսի 30-ին կաթողիկոսական կոնդակի պատճեններն ուղարկելով Ազգային Պատվիրակության իր գործընկերներին՝ Պ. Նուբարը գրում էր. «Ես հիշողությանս մեջ պահում եմ ինձ վստահված առաքելության կատարման ընթացքում Ձեզ հետ ունեցած ջերմ և հանելի հարաբերությունների մասին լավագույն հիշողությունները»²։ 1914 թ. հունվարի 27-ին Պ. Նուբարն այցելում է Իզվոլսկուն և ամբողջ հայ ժողովրդի անունից անսահման շնորհակալություն հայտնում ռուսական կառավարությանը³։ Նա այցելում է նաև Ֆրանսիայում թուրքական դեսպանատուն, ինչպես նաև նամակ հղում մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմին, իր երախտագիտությունը հայտնելով վերջինիս «Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների խաղաղեցումն ապահովելու և վտանգալից դրությունը վերջ դնելու» համար⁴։ Հայկական բարենորոգումների համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ Պ. Նուբարը շնորհավորական և շնորհակալական հեռագրեր է հղում նաև Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ 2-րդին, Մ. Սազոնովին, Մ. Գիրսին, Ա. Ջիմներմանին, Յ. Լեփսիուսին, Բրիտանո-Հայկական կոմիտեի նախագահ Ա. Վիլյամսին, Ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեի նախագահ Է. Սենարին, նույն կոմիտեի հայկական բաժանմունքի փոխնախագահ Ռ. դ'Քէլին և ուրիշներին¹։

Պ. Նուբարի վերաբերմունքը 1914 թ. ռուս-թուրքական համաձայնագրի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ դրական էր։ Նա գտնում էր, որ դրա իրագործումով հնարավոր կլինի վերջ տալ Արևմտյան Հայաստանում տիրող անիշխանական դրությանը, ապահովել խաղաղությունը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 62, ք. 1:

² ADNA, Liasse 1/2, p. 72-74.

³ АВІР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3472, л. 98.

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 41:

ու արդարությունը: Միաժամանակ նա ևս ընդունում էր, որ համաձայնագիրը գուրկ չէ մի շարք թերություններից ու անկատարություններից: «Այդ վավերագիրը,- գրում էր նա,- բնականաբար հեռու էր համապատասխանելու հայերի ձգտումներին: Այն բարենորոգումների ուսական նախագծի աղճատված տարբերակն էր»¹: Պ. Նուբարը չէր թաքցնում իր ակտիվությունը, որ մի շարք էական կետեր /մեկ նահանգի ստեղծման, բոլոր վիլայեթների ընդհանուր ժողովներում քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասարության ապահովման վերաբերյալ/ տեղ չեն գտել համաձայնագրում: Նա դժգոհ մնաց նաև այն կետից, որ Բ. Դուռը բարենորոգումների վերաբերյալ հուշագրով պետք է դիմեր տերություններին ընդհանուր քննիչների նշանակումից հետո միայն²: Պ. Նուբարը նշում էր, որ այդ բոլոր կետերում արված զիջումների հիմնական նպատակն էր չվիրավորել թուրքական պետության ինքնասիրությունը: «Ընդունված ծրագիրը,- ասում էր նա,- ոչ ձևով, ոչ էլ էությունը չի պարունակում բան մը, որ Բ. Դուռն ղյուրազգացությանը դիպչի»³: Այդ հայտարարությամբ նա հասկացնել էր տալիս, որ թուրքական կառավարությունը ոչ մի հիմք չունի խուսափելու բարենորոգումների իրագործումից: Պ. Նուբարը լավատեսությամբ էր լցված ինչպես բարենորոգումների, այնպես էլ արևմտահայության ապագայի հանդեպ: Անգլիական «Մանչեստր Գարդիան» թերթի Փարիզի թղթակցի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ նա ընդգծել էր, որ եթե Բ. Դուռն անկեղծորեն և օրինապահորեն իրականացնի բարենորոգումները, Հայկական հարցը՝ որպես այդպիսին, կդադարի գոյություն ունենալուց⁴: Բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ իր համոզվածությունը նա բացատրում էր երաշխիքի առկայությամբ: Ըստ նրա դա Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման Եվրոպայի և հենց իրենց՝ թուրքական իշխանությունների շահն էր, որը հնարավոր էր միայն երկրում բարեփոխումների իրականացումով: «Ներկա պարագային անժխտելի է,- ասում էր նա,- որ

¹ Nubar B., Ibid, p. 10.

² АВПР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3465, л. 106; ADNA, Liasse ½, p.291.

³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 68:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 57, ք. 21:

լաագոյն բան մը կայ, այն է շահը գոր փոխադարձ կողմերն ունեն իրենց յանձնառութիւններն յարգելուն մէջ»¹: Սակայն պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի այն համոզումները, թե թուրքական կառավարությունը բարենորոգումների անհրաժեշտությունը և դրանցում իր շահը գիտակցելով էր կնքել հունվարի 26-ի համաձայնագիրը, սխալ էր: Նա միամտորեն կարծում էր, որ Բ. Դուռն անշեղորեն կիրագործի իր ստանձնած պարտավորությունները և գտնում, որ դրա ապացույցն էր նաև նախարարի պաշտոն ստանձնելու վերաբերյալ մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմի կողմից իրեն արված առաջարկը²:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե հայությունն ինչին պետք է պարտական լիներ մնան արդյունքի հասնելու համար, Պ. Նուբարը մատնանշում էր երեք հիմնական պարագաներ: Առաջին հերթին նա նկատի ուներ Բալկանյան պատերազմի հետևանքով ստեղծված բարենպաստ իրադրությունը, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ Հայկական հարցի վերաբացումը և, որ ամենակարևորն էր, բոլոր տերությունների շահագրգռվածությունն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման մեջ, որը կարող էր վտանգվել առանց հայկական բարենորոգումների իրականացման: «Ասիկա եղաւ մին այն գլխաւոր փաստերէն,- կաթողիկոսին հղած 1914 թ. մայիսի 1-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը,- գոր վեր հանեցի Դահլիճներուն մօտ՝ հայցելու համար իրենց միջամտութիւնը, եւ այդ շարժառիթն է որ որոշեց իրենց դուրս գալու այն անտարբերութենէն գոր իրենց քաղաքականութիւնը ցոյց տուած էր մեր բարենորոգումներու նկատմամբ Պերլինի Դաշնագրէն ի վեր»³: Երկրորդ նպաստավոր պարագան, ըստ Պ. Նուբարի, դա արևմտահայերի պահանջների շափավորությունն ու օրինականությունն էր: «Բարենորոգումներ ուզեցինք, ուրիշ ոչինչ, որոնք էլ հիմնված էին մեր ձեռք բերված իրավունքների վրա»,- ասում էր նա⁴: Եվ վերջապես երրորդը՝ դա հայության

¹ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1914, N 17:

² Տեւ, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 40; Nubar B., Ibid., p. 12.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 36:

⁴ «Արմենիա», Մարսել, 1914, N 34:

միաբանությունն էր, որոնք համախմբելով իրենց բոլոր ջանքերը պայքարեցին բարենորոգումների համար: Պետք է նշել, որ այդ համախմբվածությունը, որը բացառիկ երևույթ էր հայ իրականության մեջ, իրոք նպաստեց խնդրի լուծմանը: «Ոչ մեկ Հայ,- ասում էր Պ. Նուբարը,- կը շեղուէր ազգովին որդեգրած ուղեգծէն՝ անկեղծօրէն համերաշխելով գործին յաջողութեանն համար»¹: Այդ ամենի հետ մեկտեղ ակնհայտ էր, որ բարենորոգումների խնդրի նման հանգուցալուծումը հնարավոր դարձավ շնորհիվ ռուսական դիվանագիտության՝ այդ ուղղությամբ գործադրած ջանքերի և վարած հետևողական քաղաքականության: Միանգամայն պարզ էր, որ Ռուսաստանի նման շահագրգռությունը պայմանավորված էր ոչ այնքան արևմտահայության կացության բարելավմամբ, որքան իր պետական շահերով, որոնք համապատասխանում էին հայ ժողովրդի ձգտումներին: Ռուսաստանի ունեցած դերը չէր կարող անտեսվել Պ. Նուբարի կողմից, որն իր ստանձնած պաշտոնի բերումով քաջատեղյակ էր Հայկական հարցում տերությունների ունեցած դիրքորոշումներին և կատարած ձեռնարկներին: Հայ ժողովրդի անունից մամուլում երախտագիտություն հայտնելով ռուսական կառավարությանը՝ նա նշում էր, որ ստացված արդյունքը հնարավոր եղավ շնորհիվ Ռուսաստանի «մեծահոգի օգնության», ինչպես նաև արտգործնախարար Ս. Սազոնովի և դեսպան Մ. Գիրսի «քաղաքագիտական հնտության և եռանդի»²: Հետագայում էլ, անդրադառնալով Հայկական հարցի շուրջ ծավալվող վերջին իրադարձություններին, Պ. Նուբարը մշտապես ընդգծում էր այդ իրողությունը: Այսպես, Մ. Պապաջանյանին հղած 1915 թ. ապրիլի 19-ի նամակում նա գրում էր. «Առանց ռուսական կառավարության նախաձեռնության և անխոնջ ջանքերի մենք՝ Գերմանիայի ընդդիմության և խարդավանքների պատճառով, ոչինչ չէինք ձեռք բերի»³:

¹ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1914, N 17:

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, N 59:

³ Boghos Nubar's Papers ..., p. 12.

Այդ ամենի հետ մեկտեղ անուրանալի էր, որ բարենորոգումների խնդրի լուծման մեջ, անկասկած, իր ուրույն տեղն ու դերն ուներ նաև Պողոս Նուբարը, ինչի մասին, սակայն, նա համեստորեն լռում էր: Անգնահատելի էր այն եռանդուն գործունեությունը, որ նա՝ որպես Ազգային Պատվիրակության նախագահ դիվանագիտական մեծ տաղանդով և հմտությամբ ծավալեց եվրոպական երկրներում: Պ. Նուբարը ջանք չխնայեց ցույց տալու արևմտահայության պահանջների օրինակահանությունն ու չափավորությունը, տերությունների ղեկավար շրջաններին բարենորոգումների իրականացմամբ շահագրգռելու, ինչպես նաև եվրոպական հասարակական կարծիքը Հայկական հարցին ի նպաստ դարձնելու համար: «Ես ամբողջ ժամանակս նվիրած էի հանրային կարծիքը ճշտորեն լուսավորել՝ մեր պահանջների օրինակորությունը հաստատելու համար», - ասում էր նա¹: Պ. Նուբարի այդ անձնուրաց աշխատանքը չէր կարող չնպաստել իր հետապնդած խնդրի դրական լուծմանը: Ծավալած գործունեությամբ նա ամբողջովին արդարացրեց իր վրա դրված հույսերը և մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ ամենահարմար անձ նավորությունն էր նման բարդ և պատասխանատու առաքելությունը ստանձնելու և գլուխ բերելու համար: «Ակներես է,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը,- միջազգային քաղաքականութեան յարածուփ ջրերուն վրայ Հայկական խնդրոյն ստացած վերջին հոլովոյթին մեջ Պողոս փաշա Նուպար բուն մարդն էր որուն կարելի էր վստահել ղեկաւարութիւնը ազգային նաւուն, եւ առաջին անգամն է որ դատը յանուն Հայութեան ջատագովելու պաշտօնը յանձնուեցաւ ամենէն կարող ձեռքերու»²: Հայկական բարենորոգումների իրականացմանն ի նպաստ տերությունների ղեկավար շրջանների վերաբերմունքը շահելուն ուղղված Պ. Նուբարի կատարած աշխատանքը բարձր է գնահատվել: «Պ. Նուբարի անհատական բարձր կարողությունների ու անխոնջ ջանքերի շնորհիվ էր, որ կարելի եղավ Պատվիրակությանը գլուխ հանել Ձերդ Վեհափառության հրահանգները», - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր Հ. Մոստիշյանը³: «Բարենորոգումների

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 68:

² «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1914, N 10:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 63, ք. 1:

խնդրի շուրջ եղած բանակցությունների այս հաջող վերջավորությունում,- գրում էր «Ազգ» թերթը,- պատվի մեծ բաժին էլ պատկանում է Պ. Նուբարին»¹:

Իր գործունեության արդյունքներից գոհ էր նաև Պ. Նուբարը: ՀԲԸՄ մասնաժողովին հղած նամակում նա գրում էր. «Հայկական բարենորոգումների իրագործումը ձեռք բերելու պաշտոնով՝ ջանք չխնայեցի արդարացնելու համար վրաս դրված վստահությունը և ուրախ եմ, որ մեր հայրենիքի տարաբախտ ժողովրդի գոյության պայմանների բարելավման համար կարողացա միջոցներս ներած չափով աշխատել այդ առթիվ»²:

1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի կնքումով Հայ Ազգային Պատվիրակությունը՝ հասնելով իր հետապնդած նպատակին, փաստորեն, դադարեցնում է իր գործունեությունը /1915 թ. այն նորից կյանքի կոչվեց/: Կազմված լինելով 1913 թ. հունվարի 4-ին՝ այն մոտ մեկ տարի կաթողիկոսի անունից գործեց Եվրոպայում՝ պաշտպանելով արևմտահայերի արդարացի պահանջները: Թեև առաքելության ամբողջ ծանրությունն ընկած էր Պ. Նուբարի վրա, այնուամենայնիվ, նրան աջակցեցին և գործի հաջողությանը որոշակիորեն նպաստեցին նաև իր ղեկավարած պատվիրակության անդամները: Ստեղծված պայմաններում, երբ բարենորոգումների խնդիրը գտել էր իր լուծումը, անհրաժեշտություն զգացվեց վերջին անգամ հրավիրել պատգամավորական ժողով՝ պաշտոնապես արձանագրելու Ազգային Պատվիրակության առաքելության արդյունքները: Թվով հինգերորդ ժողովը, ինչպես և նախորդները, տեղի է ունենում Պ. Նուբարի բնակարանում 1914 թ. փետրվարի 11-ին՝ Պ. Նուբարի, Հ. Մոստիշյանի, Գ. Ութուջյանի մասնակցությամբ: Իր ելույթում Պ. Նուբարը համառոտ անդրադառնում է նախորդ նիստից հետո /1913 թ. մարտի 30/ տեղի ունեցած դեպքերին, պատվիրակության գործունեությանը, Լոնդոն և Բեռլին կատարած այցերի ընթացքում իր ունեցած հանդիպումներին ու դրանց արդյունքներին: Ներկաները բարձր են գնահատում Պ. Նուբարի՝ Հայկական հար-

ցի լուծմանն ուղղված ջանքերը, իսկ վերջինս էլ շնորհակալություն է հայտնում իրեն ցուցաբերած աջակցության համար¹:

Ստանձնած առաքելությունը հաջողությամբ կատարելու համար Պ. Նուբարը ստիպված էր հաղթահարել իր դեմ հարուցված խոչընդոտները: Տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ նրա ծավալած գործունեությունն առաջ էր բերել թուրքական իշխանությունների կատաղի դժգոհությունը: Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական վերահսկողությամբ բարենորոգումների իրագործման մեջ չփորձելով տեսնել իրենց պետության շահը՝ վերջիններս բոլոր ջանքերը գործադրեցին Պ. Նուբարի ձեռնարկները խափանելու համար: Մակայն Բ. Դուռը Պ. Նուբարի վրա չուներ ոչ մի ազդեցություն՝ արգելելու նրա դիմումները: «Այս խելացի կարգադրութեան շնորհիւ,- գրում էր «Կոչնակ» թերթը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Ազգային Պատվիրակությունը կազմվել էր ոչ թե Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի, այլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից,- հայոց դիւանագիտական գործունեութիւնը ազատ մնաց թուրք կառաւարութեան ճարպիկութիւններուն ազդեցութենէն»²: Միակ բանը, որ Բ. Դուռը կարող էր անել, դա համոզել Պ. Նուբարին ուղղակի բանակցությունների մեջ մտնել իր հետ: Դրանով ցույց կտրվեր, որ բարենորոգումների հարցը լուծվելու է հայերի ու թուրքերի համաձայնությամբ, որով և անխնայ կղառնար տերությունների միջամտությունը: Պ. Նուբարի առաքելության հենց սկզբում Թուրքիայի մեծ վեզիր Բյանիլ փաշան, արտգործնախարար Գ. Նորատունկյանի միջնորդությամբ, փորձ է կատարում նրան հրավիրել Կ. Պոլիս խորհրդակցելու բարենորոգումների վերաբերյալ: Կահիրեի «Յուսաբեր» թերթն իրավացիորեն այդ առաջարկը որակեց որպես «սիրալիք հրավեր հայկական դատի հուղարկավորությանը»³: Պ. Նուբարը, քաջ գիտակցելով դրա բացասական հետևանքները, հրաժարվում է մեկնելուց: «Եթէ ընդունիմ այդ հրավերը,- Վ. Մալեզյա-

¹ «Ազգ», Բոստոն, 1914, N 37:

² «Միութին», Կահիրե, 1914, N 28:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 20:

² «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1914, N 2:

³ «Յուսաբեր», Կահիրե, 1913, N 166:

նին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նամակում գրում էր նա, - ազգային իշխանութեանց եւ հայրենակիցներուս կողմէ ինձի հանդեպ ցոյց տրուած վստահութեան արդիւնքը եղող կացութիւնը պիտի տկարանայ ամուլ վիճաբանութիւններով»¹: Պ. Նուբարին Կ. Պոլիս հրավիրելու առաջարկներով թուրքական կառավարությունը, թեև անարդյունք, դիմումներ էր անում նաև արևմտահայ ղեկավար շրջաններին²:

Թուրքական իշխանությունների՝ եվրոպական վերահսկողությանը բարենորոգումների իրագործման դեմ պայքարն իր արտացոլումն էր գտել նաև մամուլում, որտեղ փորձ էր արվում հայերին ներկայացնել որպես թուրք ազգի թշնամիներ, իսկ նրանց դիմումները տեղություններին որակել որպես դավաճանություն: Մամուլի նման հարձակումներից զերծ չմնաց նաև Պ. Նուբարը, որը, փաստորեն, հանդիսանում էր այդ դիմումների կրողը: Թուրքական թերթերում պարբերաբար տպագրվում էին հողվածներ, որտեղ քննադատության էր ենթարկվում նրա ծավալած գործունեությունը, միտումնավոր կեղծվում պաշտոնի էությունը, սխալ մեկնաբանվում կատարած դիմումները: Նախ ջանքեր գործադրվեցին կասկածի տակ առնելու Պ. Նուբարի՝ արևմտահայերի համար բարենորոգումներ պահանջելու առաքելության օրինականությունը: Անգլիական «Ժայնս» թերթի 1913 թ. մայիսի 12-ի համարում Կ. Պոլսից ստացված մի հաղորդագրության մեջ նշվում էր, թե իբր Պ. Նուբարը ոչ թե թուրքահայերի, այլ Օսմանյան կայսրությունից դուրս ապրող հայերի ներկայացուցիչն է³: Այդ ուղղությամբ ավելի ակնհայտ կեղծիքով թուրքական «Ազն» թերթը գրում էր. «Պ. Նուբարի նախագահությամբ կազմված հանձնաժողովը կաթողիկոսին դիմելով՝ հայոց անունով պաշտոնական հանգամանք ստանալու արտոնություն է խնդրել: Կաթողիկոսն իրեն հատուկ զգուշությամբ և վերապահությ-

յամբ այդ արտոնությունը չի տվել»¹: Փորձ կատարվեց նաև մամուլի էջերից Պ. Նուբարին մեղադրել շատ ծանր, բայց միաժամանակ բողոքովին անհիմն հանցանքի մեջ, իբր նա խառնվել է Թուրքիայի ներքին գործերին: Նման մեղադրանք ներկայացնելու համար առիթը Փարիզում Պ. Նուբարի ունեցած հանդիպումն էր իթթիլաֆական կուսակցության առաջնորդներից մեկի՝ Շերիֆ փաշայի հետ, որը, 1913 թ. հունվարյան հեղաշրջումից հետո, երբ Թուրքիայում իշխանությունը նորից անցել էր իթթիլաֆականներին, ապաստան էր գտել Ֆրանսիայում: Հանդիպման ժամանակ Պ. Նուբարը Շերիֆին ծանոթացրել էր արևմտահայերի պահանջներին, որն էլ, արդարացի գտնելով դրանք, ի պաշտպանություն հայկական բարենորոգումների հանդես էր եկել մի շարք հողվածներով²: Հենց այդ նկատառումով էլ թուրքական «Թաս-ֆիրը Էֆքյար» թերթն իր 1913 թ. հունիսի 18-ի համարում, ակնհայտորեն կեղծելով փաստերը, գրում էր. «Շերիֆ փաշան, Պ. Նուբարի հետ գործակցելով, հայկական հանձնաժողովին /Ազգային Պատվիրակությանը- Հ.Բ./ օժանդակած և նրա ծրագիրն ընդունած է: Այդ հանձնաժողովի բաղձանքի ու դիտավորությունների որ աստիճան վնասակար ու խռովարար լինելը կարելի է ըմբռնել՝ նրա Շերիֆի հետ գործակցելուց, ծանոթ լինելով, որ Շերիֆի բոլոր ձեռնարկները հայրենիքը կործանելու, բնաջինջ անելու նպատակ ունեն»³: Այդ պնդումը ոչ մի քննադատության չէր դիմանում: Անհիմն էր այն դատողությունը, թե եթե Շերիֆ փաշան արդարացի էր գտել Պ. Նուբարի հետապնդած խնդիրը, ապա վերջինս էլ իր հերթին պետք է կիսեր Շերիֆի հայացքները և միանար Թուրքիայի իշխանությունների դեմ նրա մղած պայքարին: Ավելին, պետք է ասել, որ Շերիֆ փաշան ընդունել էր միայն բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, սակայն միանգամայն դեմ էր եվրոպական վերահսկողությանը: Դա պարզորեն երևաց իթթիլաֆականների՝ Թուրքիայում իշխանության գլուխ գտնվելու ընթացքում /1912 թ. հուլիսի

¹ Մալեզևան Վ., Ճամբոս վրայ /Յուշաբաղ/, էջ 307:

² Шу, Реформы в Армении, стр. 80; Կիրակոսյան Ջ., Երիտուրքերը պատմության դատաստանի առաջ /19 դ. 90-ական թթ. - 1914 թ./, գիրք առաջին, էջ 323:

³ Օսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 74:

¹ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, N 1448:

² Шу, ՀՀ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 2094, ք. 4:

³ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, N 1481:

9-1913 թ. հունվարի 10/: Իսկ Շերիֆի հողվածներն ուղղված էին ոչ թե արևմտահայության կացության բարելավմանը, այլ նրանց համակրանքը շահելուն և ավելորդ անգամ թուրքական իշխանություններին քննադատելուն:

Իր դեմ ուղղված մեղադրանքը միանգամից հերքվում է Պ. Նուբարի կողմից: «Մեր հետապնդած նպատակը հույժ քացահայտ է,- գրում էր նա,- իմ գրածները մեջտեղ են և ծածկելիք բան չունենալն հայտնի է: Ես միշտ հեռու մնացած եմ Թուրքիայի ներքին քաղաքականության խնդիրներից»¹: Այդ մասին Հ. Առաքելյանին հղած նամակում Պ. Նուբարը գրում էր, որ իր պատասխանն առնվազն թույլ կտա «ուղղամիտ անձանց ճանաչել ճշմարտությունն ու չհավատալ նման խարդավանքներին»²: Ներկայացված մեղադրանքը, որի հիմնական նպատակն էր վարկաբեկել Պ. Նուբարին՝ ցույց տալով, որ նա խառնվել է Թուրքիայի ներքին գործերին, կուսակցական պայքարին և նպատակ ունի «կործանելու և բնաջինջ անելու» երկիրը, կարող էր մեծ հարցականի տակ դնել նրա առաքելությունն ու Հայկական հարցի նպաստավոր լուծումը: Կաթողիկոսին հղած 1913 թ. հուլիսի 7-ի նամակում Պ. Նուբարն ընդգծում էր. «Այդ զրպարտություններն ուզում են որպես քաղաքական զենք օգտագործել իմ գործունեությունը խաթարելու համար»³: Եվ իրոք, այդ կեղծ հայտարարությունը որոշակի կասկածներ առաջ բերեց տերությունների և հատկապես Ռուսաստանի ղեկավար շրջաններում: Քանի որ Պ. Նուբարը՝ ի շահ Հայկական հարցի լուծման, պատրաստակամություն էր հայտնել իր գործունեության ընթացքում հետևել ռուսական կառավարության հրահանգներին, ուստի Թուրքիայի նկատմամբ իր այդ քայլերը ևս կարող էին ընկալվել որպես Ռուսաստանի կողմից հրահրված: Այդ իսկ պատճառով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Ղաշկովը կաթողիկոսին հղած նամակում շեշտում էր, որ «հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների նման արարքները կարող են հնա-

րավորություն տալ թուրքական իշխանություններին ծանր մեղադրանքներ առաջադրել հայերի դեմ և խիստ դժվարեցնել Կայսերական կառավարության խնդիրը՝ նրանց համար ցանկալի բարենորոգումների անցկացման գործում»¹:

Օտար միջամտությունից խուսափելու համար թուրքական կառավարությունը փորձեր ձեռնարկեց անմիջապես Պ. Նուբարի հետ համաձայնության գալու ուղղությամբ: Այդ նկատառումով վերջինիս հետ Փարիզում հանդիպումներ են ունենում Թուրքիայի ֆինանսների նախարար Ջավիդը, Ֆրանսիայում Թուրքիայի նախկին դեսպան Մունիր փաշան, իսկ Լոնդոնում՝ Անգլիայում թուրքական դեսպան Թ. ֆիլ փաշան և Լոնդոնի կոնֆերանսում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Հազգը փաշան: Նման հանդիպումների նպատակն էր հավաստիացնել Պ. Նուբարին, որ կառավարությունն արևմտահայերի կացությունը բարելավելու համար մտադիր է իրականացնել բարենորոգումներ և համոզել հրաժարվել տերություններին ուղղված դիմումներից: Թեև այդ ձեռնարկները ոչ մի արդյունք չունեցան, այնուամենայնիվ թուրքական «Ժեռն Թուրք» թերթը, հիմնվելով «լավատեղյակ» աղբյուրների վրա, գրում էր, թե Պ. Նուբարը, համոզված լինելով, որ թուրքերը պետք է բարեկարգեն Անատոլիան, որոշել է հրաժարվել Ազգային Պատվիրակությունից²: 1913 թ. վերջերին, երբ բարենորոգումների խնդրի շուրջ ծավալված բանակցությունները մոտենում էին ավարտին, Բ. Գուռը ձեռնարկում է Պ. Նուբարի գործունեության խափանման վերջին փորձը: Գեկտեմբերի 3-ին մեծ վեճի Մայիլ Հալիմը Ֆրանսիայում թուրքական դեսպան Ռիֆաթ փաշայի միջոցով՝ բարենորոգումների վերաբերյալ բանակցելու համար նրան կրկին Կ. Պոլիս հրավիրելու փորձ է ձեռնարկում: Պ. Նուբարը մերժում է այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ իր գործունեության շրջանակը սահմանափակված է Եվրոպայով, մինչդեռ Կ. Պոլսում կառավարության հետ բանակցություններ վարելու իրավասությունը պատկանում է Ազգային Պատրիարքարանին³: «Ձիս հրաիրելու նպատակը,- կաթողիկոսին հղած 1913 թ. դեկ-

¹ «Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1913, N 5087:

² ՀՀ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 2094, բ. 4:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, բ. 4:

¹ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 206, բ. 9:

² «Ազգ», Բոստոն, 1913, N 49:

³ ADNA, Liasse ½, p. 510.

տեմքերի 6-ի նամակում գրում էր նա,- ժամանակ շահելով և իբր թէ բարենորոգումներ գործադրելով, պետութիւնները կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելն է»¹: Թուրքական կառավարության մտադրությունը պարզ էր նաև Պատրիարքարանում և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը: Դեսպան Մ. Գիրսը Ֆրանսիայում իր պաշտոնակից Իզվոլսկուն գրում էր. «Ես գտնում եմ, որ նրա /Պ. Նուբարի- Հ. Բ./ գալն իսկապես առիթ կտա ժամանակի ավելորդ ձգձգմանը՝ իր հետ անմիջական բացատրությունների պատրվակով»²:

Եվրոպայում իր ծավալած գործունեության հետևանքով Պ. Նուբարը թուրքերի կողմից ենթարկվել էր նաև ահաբեկման: Նա ստացել էր սպառնական նամակներ, իսկ երիտթուրքերի փարիզյան գործակալ Բուրխանեղլինը նրան թունավորելու փորձ էր նույնիսկ ձեռնարկել³:

Թուրքական իշխանությունների հարուցած արգելքներն ու խոչընդոտները որևէ կերպ չազդեցին Պ. Նուբարի գործունեության վրա և նա հաջողությամբ ավարտեց իր առաքելությունը: Սակայն նա «չմոռացվեց» երիտթուրքերի կողմից. 1915 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսի զինվորական դատարանը մի շարք մտացածին մեղադրանքներ ներկայացրեց Պ. Նուբարին, որը, իբր, «օգտվելով Թուրքիայի՝ Բալկանյան պատերազմների հետևանքով առաջացած թուլությունից, որպես ամբողջ հայ ազգի պատվիրակ, գլխավորել է հայկական կոմիտեն և Եռյակ Համաձայնության տերությունների մայրաքաղաքներում օսմանյան կառավարության դեմ քայլեր է ձեռնարկել արտասահմանյան վերահսկողության ներքո անկախ Հայաստան ստեղծելու նպատակով», և վճռեց, որ դատարան չներկայանալու դեպքում, նա կդատապարտվի հեռակա կարգով, կզրկվի իր ունեցվածքից, քաղաքացիական իրավունքներից, զինվորական կոչումներից և պարգևներից⁴: Այդ կեղծ մեղադրանքը, կարծես, փոխհատուցումն էր այն անհաջողությունների, որ թուրքա-

կան իշխանությունները կրել էին՝ փորձելով խափանել Պ. Նուբարի առաքելությունը:

Հայկական բարենորոգումների իրականացման շուրջ համաձայնության հաստատվելուց հետո Պ. Նուբարը գտնում է, որ իր ներկայությունը Եվրոպայում այլևս անիմաստ է և որոշում է վերադառնալ Եգիպտոս: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր իր ստանձնած առաքելությունը վերջանալու և հետապնդած նպատակին հասնելու հետ:

«Հայկական հարցը,- գրում էր «Մշակ» թերթը,- գտնվում է իր լուծման մի այնպիսի փուլի մեջ, որ Պ. Նուբարի ներկայությունը Փարիզում այլևս անհրաժեշտ չի»¹: Պետք է նշել, որ Եգիպտոս վերադառնալու ցանկություն Պ. Նուբարի մոտ բազմիցս առաջացել է, սակայն միշտ հետաձգվել է, քանի որ նա գիտակցում էր իր ստանձնած պաշտոնի կարևորությունն ու եվրոպական երկրներում Հայկական հարցի լուծմանը հասնելու ջանքերի գործադրման անհրաժեշտությունը: Սակայն այժմ, հետապնդվող խնդրում որոշակի արդյունքի հասնելուց հետո, Ազգային Պատվիրակության առաքելությունը, փաստորեն, ավարտվել էր: «Ամեն դեպքում իմ դերն արդեն ավարտված է,- Ե. Աղաթոնին հղած նամակում գրում էր Պ. Նուբարը: Այն, ինչի համար ես աշխատում էի Եվրոպայում՝ իրականացավ, ինչ ես ձգտում էի ստանալ տերություններից՝ ստացա»²: Բայց դրա հետ մեկտեղ ակնհայտ էր, որ չնայած ձեռք բերված համաձայնությանը, դեռևս մեծ ջանքեր էին հարկավոր այն կյանքի կոչելու համար: Ուստի անհրաժեշտ էր նաև Պ. Նուբարի գործոն աջակցությունը: Գ. Չոհրապին հղած 1914 թ. փետրվարի 9-ի նամակում Ա. Չոպանյանը համոզված էր, որ Պ. Նուբարի պաշտոնն ամենևին էլ վերջացած չէ, և նա «պիտի երթայ ու նորեն գայ հոս, ուր դեռ շատ բան կայ ընելու»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, ք. 61:

² АВПР, ф. Политархив, г. 1913, л. 3465, л. 60.

³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 11:

⁴ Օսմանյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 194; Լեփսիուս Հ., Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 240:

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, N 19:

² ADNA, Liasse ½, p. 318.

³ ՀՀ ԳԱԹ, Գ. Չոհրապի ֆ., գ. 67, ք. 22:

1914 թ. փետրվարի 18-ին ի պատիվ Պ. Նուբարի Փարիզի հայ գաղութը «Աստորիա» հյուրանոցի պանդոկում ճաշկերույթ է կազմակերպում: Ներկաները բարձր են գնահատում նրա՝ որպես Ազգային Պատվիրակության նախագահի, տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ արևմտահայերի պահանջներին ի նպաստ ծավալած գործունեությունն ու թափած ջանքերը: Իր շնորհակալական ելույթում Պ. Նուբարն անդրադառնում է բարենորոգումների խնդրի շուրջ ծավալված իրադարձություններին, ստացված արդյունքին հասնելուն նպաստած պարագաներին, ինչպես նաև ներկայացնում է կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի հիմնական կետերը¹:

Հայկական բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ պայմանագրի ստորագրումը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել նաև եգիպտահայության շրջաններում: Վերջիններիս խանդավառությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ նման արդյունքի ձեռք բերման գործում իր ուրույն տեղն ունեւր նաև իրենց հայրենակիցը՝ Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարը: Հենց այդ նկատառումով էլ եգիպտահայ գաղութը, տեղեկանալով վերջինիս Եգիպտոս վերադառնալու մասին, սկսեց պատրաստություններ տեսնել նրան վայելուն և դիմավորություն կազմակերպելու համար: Սակայն Պ. Նուբարը խնդրեց իր վերադարձի կապակցությամբ ոչ մի հրապարակային ցույց չկազմակերպել, գտնելով, որ դա կարող է «անախորժ տպավորություն գործել և մինչև իսկ վնասել իր հետապնդած դատին»²: Պետք է նշել, որ եգիպտահայությունն ըմբռնումով մոտեցավ և ենթարկվեց այդ խնդրանքին: «Մեր լուռ հարգանքը,- գրում էր Կահիրեի «Յուսաբեր» թերթը,- ավելի պերճախոս, ավելի խորունկ և ավելի վեհաշուք կերպով կարտահայտի մեր երախտագիտությունը, քան ծափերն ու «կեցցեները»: Եգիպտահայության սիրտն է, որ Պ. Նուբարին պետք է դիմավորի»³: 1914 թ. մարտի 3-ին Պ. Նուբարը Փարիզից ժամանում է Կահիրե:

¹ Տես, «Արմենիա», Մարտի, 1914, N 33-34; «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 43:

² «Ազգ», Բոստոն, 1914, N 38:

³ «Յուսաբեր», Կահիրե, 1914, N 199:

Նրա գալստյան լուրը մեծ ցնծությամբ է ընդունվում եգիպտահայության կողմից: Ծուտով Պ. Նուբարի հասցեին ստացվում են շնարհակալական բազում հեռագրեր, հանձնվում են հուշանվերներ, նրան այցելում և ողջույնի ուղերձ են հղում տեղի գաղութի ներկայացուցիչներից կազմված մի պատգամավորություն: Այդ ամենով եգիպտահայությունը փորձում էր իր երախտագիտությունը հայտնել Պ. Նուբարին՝ Հայկական հարցի լուծմանն ի նպաստ նրա կատարած անխոնջ աշխատանքի համար:

Այսպիսով, փաստորեն, ավարտվում է Պողոս Նուբարի գործունեության երրորդ շրջանը /1913 թ. հուլիս- 1914 թ. հունվար/: Այդ ընթացքում նրա ջանքերը հիմնականում ուղղվեցին հայկական բարենորոգումների խնդրում Գերմանիայի ընդդիմության մեղմացմանը, տերությունների միջև հայկական խնդրում համերաշխ գործունեությունն ապահովելուն, ինչպես նաև Բ.Գռան վրա ազդեցության միջոցների որոնմանը /Ֆինանսական ճնշում/, որոնք կհարկադրեին վերջինիս բավարարել արևմտահայերի արդարացի պահանջները:

1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքումով Հայկական հարցի լուծման շուրջ ծավալվող իրադարձությունները թևակոխեցին զարգացման նոր փուլ, երբ բոլոր ջանքերը կենտրոնացվեցին հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների նշանակմանն ու բարենորոգումների նախագծի կյանքի կոչմանը: Այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներից անմասն չմնաց և ակտիվորեն մասնակցեց նաև Պողոս Նուբարը:

2) Պողոս Նուբարի դերը հայկական վիլայեթների ընդհանուր
քննիչների ընտրության
և նրանց իրավասությունների պաշտպանության գործում

Չնայած 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի ձեռք բերմանը, ակնհայտ էր, որ դեռևս վաղ է խոսել հայկական բարենորոգումների իրականացման մասին: Համաձայնագրով նախատեսված միջոցառումները կյանքի կոչելու համար դեռևս մեծ աշխատանք էր հարկավոր կատարել: Այդ իմաստով առաջին հերթին պետք է լուծվեր հայկական վիլայեթներից կազմված երկու սեկտորների ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցը: Ըստ ձեռք բերված բանավոր համաձայնության օտարերկրացի ընդհանուր քննիչների թեկնածությունները թուրքական կառավարության հաստատմանը պետք է ներկայացվեին մեծ տերությունների կողմից: Մեկ բան պարզ էր, որ թեկնածուները պետք է ընտրվեին եվրոպական փոքր և չեզոք պետություններից /Հոլանդիա, Գանիա, Բելգիա, Նորվեգիա, Շվեյցարիա/, քանի որ ոչ մի մեծ տերություն թույլ չէր տա, որպեսզի այդ պաշտոնը զբաղեցվի որևէ այլ տերության հպատակի կողմից:

Ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցով բնականաբար ամենից շատ շահագրգռված էին հայությունն ու նրա ղեկավար շրջանները: Նրանք, քաջ գիտակցելով, որ բարենորոգումների արդյունավետ իրականացումը մեծապես պետք է կախված լինի ընդհանուր քննիչների գործունեությունից, կարևորում էին, որպեսզի այդ պաշտոնի համար ընտրվեին կարող և ձեռնհաս մարդիկ:

Ռուս-թուրքական համաձայնության հաստատումից անմիջապես հետո տերությունների կառավարող շրջանները սկսեցին միջոցներ ձեռք առնել հայկական վիլայեթներում ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուներ գտնելու և Բ.Գ.Ռանը ներկայացնելու ուղղությամբ: Ի տարբերություն բարենորոգումների հարցի քննարկմանը, այդ խնդրում տերությունների միջև լուրջ հակասություններ գրեթե

չառաջացան: Անհրաժեշտ անձնավորությունների որոնման գործում հատկապես ակտիվ ջանքեր էր գործադրում ռուսական կառավարությունը:

Դեռևս 1913 թ. դեկտեմբերի 14-ին Ս. Սազոնովը, կանխորոշելով Թուրքիայի հետ համաձայնության հաստատման հնարավորությունը, Բելգիայում, Հոլանդիայում և Գանիայում ռուսական դեսպանորդներին հղած նամակներում նշում էր, որ Ռուսաստանն անմիջականորեն շահագրգռված է լավագույն ընդհանուր քննիչների ընտրության մեջ և խնդրում էր գտնել համապատասխան անձանց¹: Սրա հետ մեկտեղ ռուսական կառավարությունը, հաշվի առնելով ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցում հայության ունեցած մտահոգությունը, կարևորում էր նաև նրանց մասնակցությունը հարմար թեկնածուների որոնման աշխատանքներին: Այդ իմաստով՝ շնորհիվ եվրոպական երկրներում ունեցած լայն կապերի ու ծանոթությունների, լավագույն ծառայություն կարող էր մատուցել Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը: Եվ պատահական չէ, որ 1913 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ս. Սազոնովը Ֆրանսիայում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն հղած նամակում խնդրում էր իմանալ, թե Պ. Նուբարն աչքի առջև ունի արդյոք ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուներ²: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի օժանդակությանը դիմելու համար Ս. Սազոնովին իր կողմից խնդրել էր նաև Հակոբ Չավրիևը³:

Ռուսական կառավարության՝ Պ. Նուբարի աջակցությանը դիմելը պայմանավորված էր նրա՝ բարենորոգումների հարցի շուրջ ծավալվող իրադարձություններում ունեցած անմիջական մասնակցությամբ, դրանց քաջատեղյակությամբ, ինչպես նաև խնդրի լուծման մեջ Ռուսաստանի դերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Հետագայում հայ գործիչներից մեկի հետ հանդիպման ժամանակ Ս. Սազոնովը նշել էր, որ Պ. Նուբարին նման հանձնարարական տալն արտացոլում էր Ռու-

¹ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 86.

² Реформы в Армении, стр. 128.

³ Տես, АДՈԱ, Liasse 1/2, p. 326.

սաստանի և հայերի շահերի համընկնումը և վերջիններիս նկատմամբ ունեցած վստահությունը¹: Իր հերթին Պ. Նուբարը, զգացված Ս. Սազոնովի առաջարկից, նշում էր, որ այն արվել էր ի նշան իր անձի նկատմամբ ունեցած վստահության և ռուսական կառավարության՝ բարենորոգումների իրականացումն ապահովելու անաչառության²: Միայն ռուսական կառավարությունը չէր արժեքավորում այն օժանդակությունը, որ կարող էր ցույց տալ Պ. Նուբարը տվյալ խնդրում: Ազգային Պատրիարքարանն ու հայ ղեկավար շրջանները ևս կարևորում էին Պ. Նուբարի մասնակցությունն անհրաժեշտ թեկնածուների որոնման աշխատանքներին և ամբողջովին վստահում նրա ընտրությանը: «Ընդհանուր քննիչները,- գրում էր Վ. Փափազյանը,- պետք է հիմնովին ծանոթ լինեին Ազգային Պատվիրակությանը /իմա՝ Պ. Նուբարին- Հ. Բ./, որը լրիվ տեղեկություններ պետք է ունենար նրանց վարչական կարողության, պարկեշտության, հայերի հանդեպ ունեցած տրամադրությունների և զգացումների մասին»³:

Ս. Սազոնովի վերոհիշյալ նամակը, փաստորեն, հարկադրում էր Պ. Նուբարին անմիջականորեն ներգրավել ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման գործընթացին: Պ. Նուբարը բնականաբար չէր կարող անտարբերություն ցուցաբերել առաջին հերթին իր պաշտոնի բերումով, քանի որ այդ աշխատանքը սերտորեն կապված էր մի խնդրի հետ, որի պաշտպանությամբ նա հանդես էր եկել տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ: Բացի այդ, Պ. Նուբարին չէր կարող չմտախոզել այն հարցը, թե ովքեր կընտրվեն հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնում: Նա ևս խիստ կարևորում էր վերջիններիս դերը բարենորոգումների իրականացման խնդրում: «Քննիչները,- ասում էր նա,- բարենորոգումների շենքին անկիւնաքարը պիտի դառնան և մանաւանդ նրանց արժեքէն կախում պի-

տի ունենայ բարենորոգումների յաջողութիւնը»⁴: Այդ նկատառումներով էլ Պ. Նուբարը, ընդունելով արված առաջարկը, իր ջանքերն ուղղում է հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնմանը: Այսպիսով, փաստորեն, սկսվում է նրա գործունեության չորրորդ շրջանը:

Պ. Նուբարը գիտակցում էր, որ պահանջվող թեկնածուներ գտնելը դյուրին գործ չէր: «Տարօրինակ կրնայ երևալ,- Գ. Ջոհրապին հղած նամակում այդ մասին գրում էր Ա. Չոպանյանը,- բայց դա այդպես է»²: Այդ հանգամանքը պայմանավորված էր ընդհանուր քննիչների ստանձնելիք պաշտոնի բարդ և պատասխանատու բնույթով: Անհրաժեշտ էր ընտրել այնպիսի անձնավորությունների, որոնք ի վիճակի լինեին հաղթահարելու իրենց գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները և արդարացնելու արևմտահայության հույսերն ու սպասումները: Պ. Նուբարի պատկերացմամբ հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչները պետք է լինեին եռանդուն, գործունյա, հեղինակավոր, անկողմնակալ, անշահախնդիր, համբերատար՝ ունենալով կառավարելու, հրամայելու և տիրելու հմտություն³: Այդ հատկանիշների հետ մեկտեղ պակաս կարևորություն չունեին նաև ապագա ընդհանուր քննիչների ազգության հարցը: Այդ խնդրում Պ. Նուբարը որոշ նկատառումներով ավելի մեծ հույսեր էր կապում բելգիացիների հետ, որոնք, ըստ նրա, «շնորհիվ աֆրիկյան գաղութներում ձեռք բերած արժեքավոր փորձի՝ ունակ են ավելի հաջողությամբ կենսագործել ծրագրված բարենորոգումները»⁴: Սրա հետ մեկտեղ Պ. Նուբարը գտնում էր, որ բելգիական կառավարող շրջաններում ունեցած ազգակցական կապերի շնորհիվ /նրա դուստր Եվան ամուսնացած էր Բելգիայի կառավարության նախագահ դ'Արչոտի հետ/, իրեն ավելի հեշտ կլինի գտնել անհրաժեշտ թեկնածուներ և որոշակի ազդեցություն ունենալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, ք. 11:

² ADNA, Liassc ½, p. 188.

³ Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 264:

⁴ «Արմենիա», Մարտի, 1914, N 33:

² ՀՀ ԳԱԹ, Գ. Ջոհրապի ֆ., գ. 67, ք. 31:

³ ADNA, Liassc ½, p. 319, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, N 43:

⁴ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 106.

նրանց վրա: Այդ նկատառումներով էր, որ դեռևս 1913 թ. նոյեմբերի վերջերին նա բելգիացի հնարավոր թեկնածուների մասին խորհրդակցել էր Բելգիայի թագավոր Ալբերտի հետ, որը խոստացել էր իր աջակցությունը¹:

Ընդհանուր քննիչների ազգության խնդրի շուրջ որոշակի տարակարծություններ կային Պ. Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի միջև, որը, ընդհակառակը, դեմ էր բելգիացիների, ինչպես նաև շվեյցարացիների նշանակմանը, գտնելով, որ նրանք, իրենց պետությունների՝ Թուրքիայում ունեցած տնտեսական, առևտրական, ֆինանսական շահերի պատճառով, կարող էին որոշակի զիջողություն ցուցաբերել հայկական բարենորոգումների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու խնդրում²: Այդ նկատառումներով էլ Ազգային Պատրիարքարանը դիմում է ռուսական կառավարությանը՝ խնդրելով թեկնածուներ գտնել Հոլանդիայից կամ Սկանդինավյան երկրներից:

Տեղեկանալով Ս. Սազոնովի ցանկության մասին՝ Պ. Նուբարն անմիջապես դիմում է գործնական քայլերի: Սկզբում նա իր ջանքերը հիմնականում կենտրոնացնում է Շվեյցարիայից և Բելգիայից թեկնածուներ որոնելու ուղղությամբ: Իրենց երկրից հարմար թեկնածուներ մատնանշելու խնդրանքով՝ Պ. Նուբարը նամակով դիմում է Շվեյցարիայի հայասիրական կոմիտեի անդամ Լեոպոլդ Ֆավրին, ինչպես նաև Փարիզում հանդիպում է շվեյցարացի գործիչներից մեկի՝ Գուստավ Ադորի հետ: Սակայն որևէ շոշափելի արդյունք ձեռք չի բերվում: Ավելի արգասավոր եղանակով Պ. Նուբարի՝ Բելգիայում կատարած պրպտումները: 1913 թ. դեկտեմբերի վերջերին ժամանելով Բրյուսել՝ նա, երկրի ղեկավար շրջանների և տեղի ռուսական դեսպանորդ Կուդաշևի օժանդակությամբ, ձեռնամուխ է լինում անհրաժեշտ անձնավորությունների որոնմանը: Շուտով առաջադրվում են 10 թեկնածու: Հապճեպորեն կատարված թեկնածուների առաջադրումը համարելով «պաշտոնի համար

որս»¹, Պ. Նուբարը 8 հոգու համում է ցուցակից և թողնում միայն երկուսին՝ բելգիական Կոնգոյի նախկին փոխկառավարիչ Հենրիին և գեներալ Դեգիսին: Հ.Չավրիևին հղած 1914 թ. փետրվարի 22-ի նամակում Պ. Նուբարը վերջիններիս բնորոշում էր որպես արժեքավոր և ընդհանուր քննիչի պաշտոնի համար անհրաժեշտ հատկություններով օժտված անձնավորությունների²:

Վերադառնալով Բրյուսելից՝ Պ. Նուբարն ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար այլ թեկնածուների որոնման նկատառումով որոշում է հարցում անել նաև Դանիա և Հոլանդիա: Նա նամակներով դիմում է դանիացի հայասեր գործիչ Ջորջ Բրանդեսին ու Հոլանդիայի Գլխավոր Շտատների /օրենսդիր օրգան/ ստորին պալատի նախկին նախագահ Բյուլանտին՝ խնդրելով իրենց երկրներից մատնանշել հարմար անձնավորությունների: Սակայն վերջիններս չեն կարողանում օգտակար լինել Պ. Նուբարին:

Այսպիսով, ձեռնարկած այս նախնական ջանքերի շնորհիվ ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար Պ. Նուբարին հաջողվում է գտնել միայն երկու բելգիացի թեկնածուների: Սրա հիմնական պատճառն այդ կարևոր պաշտոնի համար արժանի թեկնածուներ գտնելու դժվարությունն էր: Այդ իրողությունը շատ էր մտահոգում Պ. Նուբարին: «Ժխտտ ցավալի կլինի,- գրում էր նա,- որ երկար ժամանակ բարենորոգումներ սպասելուց հետո, հայերը չկարողանան գտնել անհրաժեշտ մարդկանց՝ դրանք գործադրելու համար»³:

Ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուների որոնման խնդրում իր ունեցած որոշակի դժվարությունների մասին պատրիարքին հաղորդելուց հետո, Պ. Նուբարը վերջինիս կողմից 1914 թ. հունվարի 21-ին հանձնարարություն է ստանում անմիջապես մեկնել Հաագա՝ «գտնելու համար նրանց, ովքեր իրենց պաշտոնական

¹ Նույն տեղում:

² Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, էջ 270; АВПР, ф. Политархив, г. 1914, л. 3472, л. 56.

¹ Westenenk L.C., Diary Concerning the Armenian Mission, "Armenian Review", Boston, 1986, vol. 39, N 1, p. 32.

² ADNA, Liassc ½, p. 194.

³ Նույն տեղում, p. 273.

դիրքով ու փորձով կարող են հաջողությամբ իրագործել պատասխանատու խնդիրը»¹: Հոլանդիա մեկնումը և երկրի ղեկավար շրջանների հետ վերահիշյալ հարցի շուրջ հանդիպումը նախապատրաստելու համար Պ. Նուբարը հանդիպում է Ֆրանսիայում հոլանդական դեսպան Սթայերսին և նրա միջոցով ստանում արտգործնախարար Լոուդենի մոտ ունկնդրություն ունենալու հնարավորություն²: 1914 թ. փետրվարի սկզբներին ժամանելով Հաագա՝ Պ. Նուբարը տեղի ռուսական դեսպանորդ Սվեչինի հետ, որն իր կառավարությունից հրահանգ էր ստացել աջակցել վերջինիս, այցելում է Լոուդենին: Հանդիպման ընթացքում Պ. Նուբարը, նախարարին խնդրի էության ու ընդհանուր քննիչների իրավասությունների հետ ծանոթացնելով, հատկապես ընդգծում է այդ պաշտոնի համար կարող և ձեռնհաս անձնավորությունների ընտրության անհրաժեշտությունը: «Ես դժվարությամբ չունեցայ փոքր տերութիւններու կառավարութիւններին հասկցնելու մեզի ամենէն առաջնակարգ մարդիկ ցուցնելու կարևորութիւնը, որոնք կարող լինին այս կարևոր և միանգամայն փափուկ ձեռնարկը գլուխ հանել», - հետագայում նշում էր Պ. Նուբարը³: Արդյունքում նախարար Լոուդենը, հայտնելով հայերին աջակցելու իր պատրաստակամության մասին, մատնանշում է երկու անձնավորությունների՝ հոլանդական Հնդկաստանի նախկին կառավարիչ վան Հեյցին և պատերազմական նախկին նախարար Կոլինին⁴: Սակայն վերջիններս իրենց ցանկության համաձայն հետագայում հանվեցին թեկնածուների ցուցակից և նրանց փոխարեն առաջադրվեցին Արևելյան Հնդկաստանում Հոլանդիայի մշտական ներկայացուցչի օգնական Լուիս Վեստենենկն ու Հոլանդիայի ռազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար Դուրմանը:

¹ АВПР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3472, л. 75.

² Dussan van der W., Ibid., p. 26.

³ «Արմենիա», Մարտի, 1914, N 34:

⁴ АВПР, ф. Политархив, г. 1914, д. 3473, л. 11; ADNA, Liasse ½, p. 195.

Վերադառնալով Հոլանդիայից՝ Պ. Նուբարն Իզվոլսկու միջոցով Ս. Սազոնովին է հղում երկու հուշագիր: Այստեղ նա ներկայացնում էր ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ իր կատարած ձեռնարկները, բելգիական և հոլանդական կառավարությունների հետ վարած բանակցություններն ու ձեռք բերած արդյունքները: Նշելով, որ Շվեյցարիայից, Գանիայից և Նորվեգիայից հնարավոր չէր գտնել հարմար անձնավորությունների, Պ. Նուբարը եզրակացնում էր, որ ընտրությունը պետք է կատարվի հոլանդացիների և բելգիացիների միջև¹: Այս հուշագրերը, փաստորեն, Պ. Նուբարի հաշվետվություններն էին ռուսական կառավարության կողմից իրեն հասցեագրված հանձնարարության կատարման վերաբերյալ: Հուշագրերի պատճենները Պ. Նուբարը հղեց նաև ֆրանսիական և գերմանական կառավարություններին:

Այսպիսով, ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնմանն ուղղված իր ձեռնարկները համարելով ավարտված, 1914 թ. մարտի սկզբներին Պ. Նուբարը վերադառնում է Եգիպտոս: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր նրա համոզվածությամբ, որ այլևս հնարավոր չէ գտնել հարմար անձնավորությունների: «Ցավոք, ես չեմ հավատում, որ նոր որոնումները կարող են լավ արդյունքներ տալ», - Յ. Լեփսիուսին հղած 1914 թ. փետրվարի 22-ի նամակում գրում էր նա²: Քիչ դեբ չունեք նաև Պ. Նուբարի՝ Եգիպտոս վերադառնալու շտապողականությունը՝ կարգավորելու իր բացակայության ընթացքում կուտակված անձնական գործերը:

Պ. Նուբարի՝ Եգիպտոս վերադառնալու լուրը գոհունակությամբ չընդունվեց արևմտահայ ղեկավար շրջանների կողմից: «Պ. Նուբարի Եվրոպայից մեկնելը, դժբախտաբար, վաղաժամ էր, և նրա խիստ կարևոր աշխատության պետքը կզգայինք», - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր Կ. Պոլսի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը³: Այդ

¹ ADNA, Liasse ½, p. 189-190.

² Նույն տեղում, p. 190.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 18, ք. 25:

իմաստով, հայ գործիչներից մեկի հետ հանդիպման ընթացքում, իր աստիճանը էր հայտնում նաև Ռուսաստանի արտգործնախարարության Մերձավոր Արևելքի բաժնի վարիչ իշխան Տրուբեցկոյը՝ գտնելով, որ Պ. Նուբարի հետագա աշխատանքն օգտակար կլիներ¹:

Հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ՝ փոքր պետություններում իրենց դեսպանների միջոցով, ակտիվ ջանքեր էին գործադրում նաև մեծ տերությունները և հատկապես Ռուսաստանը: Պետք է նշել, որ ապագա ընդհանուր քննիչների ազգային պատկանելության հարցում նրանց միջև ևս միակարծություն չկար: Ռուսաստանը նախընտրում էր բելգիացիներին, Ֆրանսիան՝ նորվեգիացիներին, Գերմանիան՝ շվեյցարացիներին և հոլանդացիներին, իսկ Անգլիան՝ հոլանդացիներին: Այդ խնդրում իր վերաբերմունքն էր արտահայտում նաև թուրքական կառավարությունը և կտրականապես հանդես գալիս բելգիացի ընդհանուր քննիչների նշանակման դեմ՝ պատճառաբանելով, որ չի ցանկանում, որպեսզի Թուրքիայի մահմեդականները Բելգիայի կողմից գաղութացված Կոնգոյի նեգրերի հետ դրվեն միևնույն հարթության վրա²: Թուրքական կառավարության նման կեցվածքը պայմանավորված էր ամեն ինչում Ռուսաստանին անհաշտ ընդդիմություն ցույց տալու միտումով: Սրա հետ մեկտեղ, Բ.Դուռը ջանում էր այդ խնդրում հակադրվել նաև Պ.Նուբարին, որը նույնպես ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար նախընտրում էր բելգիացիներին³:

1914 թ. հունվարի վերջերին Թուրքիայի մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմը ցանկություն է հայտնում, որպեսզի յուրաքանչյուր տերություն ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար իր կառավարությանը ներկայացնի երկուական թեկնածու⁴: Նման առաջարկության հիմնական նպատակն էր տերությունների միջև տարածայնություններ առաջացնել ու

նրանց միջև համաձայնեցված գործողությունների հնարավորության խափանելը: Կռահելով թուրքական կառավարության մտադրությունը՝ Ս. Սազոնովը հայտարարում է, որ թեկնածուների անվանացուցակը նախ պետք է համաձայնեցվի բոլոր տերությունների կողմից և նոր ներկայացվի Բ. Դուռը: Սակայն չնայած դրան, թուրքական առաջարկի պաշտպանությամբ անսպասելիորեն հանդես է գալիս ֆրանսիական կառավարությունը: Սրա հետ մեկտեղ, վերջինս հակադրվել էր Ռուսաստանին նաև ընդհանուր քննիչների ազգության հետ կապված խնդրում՝ խստագույնս դեմ լինելով բելգիացիներին ու հոլանդացիներին և պաշտպանելով նորվեգիացիների նշանակումը: «Ֆրանսիական ներկա կառավարությունը, - Ս. Սազոնովին հղած 1914 թ. փետրվարի 27-ի նամակում գրում էր Իզվոլսկին, - ամբողջովին չի արդարացնում մեր սպասումները և որոշ հարցերում, ինչպես օրինակ հայկական ընդհանուր քննիչներին վերաբերող, որոնք անմիջականորեն չեն դիպչում Ֆրանսիայի շահերին, բծախնդրություն և համառություն է ցուցաբերում»¹: Իր դաշնակցի նման կեցվածքը բնականաբար չէր կարող չանհանգստացնել ռուսական կառավարությանը, որի կատարած խիստ դեմարշից հետո միայն ֆրանսիական կողմը հարկադրված զիջում է: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարը ևս իր կողմից խնդրել էր Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դումերգին չխոչընդոտել ընդհանուր քննիչների խնդրի հետ կապված Ռուսաստանի ձեռնարկներին²:

1914 թ. մարտի կեսերին Ռուսաստանի ջանքերով վերջապես կազմվում է հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների թեկնածուների անվանացուցակը, որի մեջ ներառվել էին բելգիացիներ Գեզիզնու շենրին, հոլանդացիներ Վեստենենկն ու Դուրմանը և նորվեգիացի Հոֆֆը /Նորվեգիայի պատերազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար/: Տերությունների կառավարությունների հավանությանն արժանանալուց հետո, Թուրքիայում ավստրիական դեսպան Պալսպիլինին 1914 թ. մարտի 24-ին այդ անվանացուցակը ներկայացնում է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, ք. 13:

² Dussen van der W., Ibid., p. 26.

³ Լեսնո, Westenenk L., Ibid., p. 33; Ohandjanian A., Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven, Band I, 1912-1914, Wien, 1988, S. 672-673.

⁴ Реформы в Армении, стр. 175-176.

¹ Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., стр. 492.

² ADNA, Liassc 1/2, p. 195.

Բ. Դոանը, որի ընտրությունն էլ 1914 թ. ապրիլի 2-ին կանգ է առնում հուլանդացի Լուիս Վեստենենկի և նորվեգիացի Նիկոլաս Հոֆֆի վրա¹:

Ընդհանուր քննիչների ընտրությունը, որը փաստորեն բարենորոգումների իրագործման սկիզբն էր, էլ ավելի ամրապնդեց արևմտահայության հավատքը՝ իր անտանելի կացության բարելավմանն ուղղված ձեռնարկների կատարմանը: Նման լավատեսությամբ լցված էր նաև Պ. Նուրարը: Նա միամտորեն գտնում էր, որ թուրքական կառավարության կողմից համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում ընդհանուր քննիչների ընտրությունն ապացուցում էր, թե վերջինս որոշել է «չինչ ընել բարենորոգումներու գործադրութիւնը յետաձգելու համար»²: Մակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ակնհայտորեն ցույց տվեց, թե որքան վաղաժամ և սին էին նման սպասումները:

Ընդհանուր քննիչների ընտրությունից հետո հայ դեկավար շրջանների համար առաջնային դարձավ վերջիններիս հետ հանդիպելու, իրենց ստանձնելիք պաշտոնի բնույթն ու էությունը պարզաբանելու, ինչպես նաև նրանց՝ դեպի հայերը տրամադրելու խնդիրը: Բոլորի հայացքները նորից ուղղվում են դեպի Պ. Նուրարը, որը ամենաձեռնհասն էր նման աշխատանք կատարելու համար: Մակայն, դժբախտաբար, վերջինս արդեն մեկնել էր Եվրոպայից և չէր կարող ստանձնել այդ առաքելությունը, որն էլ պատրիարքի հանձնարարությամբ վստահվում է Հ. Չավրիկին: Նրան պետք է գործակցեր և աջակցեր Ազգային Պատվիրակության անդամ Հ. Մոստիչյանը: Պատրիարքի պատվիրակները լինելով Հաագայում և Փարիզում մի շարք հանդիպումներ են ունենում նորընտիր ընդհանուր քննիչներ Լ. Վեստենենկի և Ն. Հոֆֆի հետ: Հանդիպումների ընթացքում պարզվում է, որ վերջիններս տեղեկություններ չունեին ոչ հայերի, ոչ էլ Հայկական հարցի պատմության վերաբերյալ, իսկ Հոֆֆը նույնիսկ ծանոթ չէր 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի կետերին: Այդ պատճառով էլ հայ պատվիրակները մանրամասնորեն պարզաբանում են այդ հարցերը՝ անդրադառնալով նաև հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ

ծավալված վերջին իրադարձություններին, դրանցում Ռուսաստանի և Գերմանիայի խաղացած դերին¹:

1914 թ. ապրիլի վերջերին Լ. Վեստենենկն ու Ն. Հոֆֆը ժամանում են Կ. Պոլիս՝ ստորագրելու իրենց իրավասությունների վերաբերյալ հրահանգները: Այդ խնդրի շուրջ ընդհանուր քննիչների հետ բանակցությունները վարում է թուրքական կառավարության իրավագետ-խորհրդական, ազգությամբ լեհ և մոլի հայաստյաց Օստրորոզը, որը, արևմտահայության բնորոշմամբ, իր էությամբ «ավելի շատ թուրք էր, քան հենց իրենք»²: Իրավասությունների քննարկման ընթացքում նորից ակնհայտորեն դրսևորվում է թուրքական ավանդական քաղաքականությունը՝ ամեն գնով ձգձգել և խոչընդոտել բարենորոգումների իրականացումը: Թուրքական իշխանություններին հաջողվում է ընդհանուր քննիչներին զցել իրենց ազդեցության տակ, մեկուսացնել տերությունների դեսպանների աջակցությունից և, օգտվելով խնդրի վերաբերյալ նրանց գրեթե անտեղյակությունից, պարտադրել 1914 թ. մայիսի 10-ին ստորագրել իրենց խմբագրած հրահանգները, որոնք հակասում էին ռուս-թուրքական համաձայնագրի մի շարք կետերին: Նախ թուրքական կառավարությանն իրավունք վերապահվեց պաշտոնանկ անել ընդհանուր քննիչներին՝ որպես հատուցում նրանց նախօրոք վճարելով 6 ամսվա աշխատավարձի չափ գումար: Ըստ 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի ընդհանուր քննիչը կարող էր պաշտոնից հեռացնել հայկական վիլայեթների բոլոր պաշտոնյաներին, բացառությամբ բարձրաստիճանների /վալիներ, կրոնական առաջնորդներ/, որոնց համար անհրաժեշտ էր կառավարության համաձայնությունը: Մինչդեռ նոր հրահանգների 10-րդ հոդվածով բարձրաստիճան պաշտոնյաների ցուցակը զգալիորեն ընդարձակվում է ի հաշիվ մյուսների ֆունկցիաների, կայանկամների, կալվածային վարչության, ոստիկանության, հանրային աշխատանքների, առողջապահության, թղթակցության վերատեսուչների, թարգմանների, դպրոցների ուսուցիչների և այլ ստորադաս պաշտոնյաների³: Փաստորեն թուրքական կա-

¹ Westenenk L., Ibid., p. 37; ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 55, ք. 4-8:

² Westenenk L., Ibid., p. 47.

³ Տիւ, Լեօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 349; Nubar B., Ibid., p. 13.

¹ Реформы в Армении, стр. 178.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 38:

ռավարությանը հաջողվում է զգալիորեն սահմանափակել ընդհանուր քննիչների իրավունքները, որը, անշուշտ, բացասաբար կանդրադառնար նրանց գործունեության վրա: «Տերությունների կողմից առաջարկված անձնավորությունները,- Ռուսաստանի արտգործնախարարությանն ուղղած հաշվետվության մեջ գրում էր Հ. Չավրիկը,- որոնք համարվում էին բարենորոգումների իրականացման միակ լուրջ երաշխիքը, հրահանգները ստորագրելով վերածվեցին կենտրոնական կառավարության կամքից մեծապես կախվածության մեջ գտնվող սովորական թուրքական պաշտոնյաների»¹: Դեպքերի նման զարգացման պատճառներից էր նաև տերությունների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի, բռնած պասիվ դիրքը, որոնք, հանդես չեկան ընդհանուր քննիչների իրավունքների պաշտպանությամբ: Նրանց դեսպանները գրեթե չմիջամտեցին տրվելիք հրահանգների շուրջ վարվող բանակցություններին: «Եվրոպայի լուրջությունն ու ռուսների թվացող հանգստությունը քաջալերում էր թուրքերին»,- գրում էր Վ.Փափազյանը²: Այս իմաստով հատկապես վիրավորական էր Ռուսաստանի կառավարության կեցվածքը, որը չնայած բարենորոգումների խնդրի շուրջ թուրքերի հետ բանակցությունների ընթացքում մի շարք կարևոր կետերում զիջումներ անելով ավելի կարևոր էր համարել ընդհանուր քննիչներին տրվելիք լայն լիազորությունները, դրանց համար պայքարում հետևողական չգտնվեց:

Ստեղծված կացությունը, բնականաբար, չէր կարող չմտահոգել արևմտահայ ղեկավար շրջաններին, որոնք գիտակցելով, որ թուրքական կառավարության ձեռնարկներն ուղղված են բարենորոգումների իրականացման տասպամանը, իրենց բողոքն են հայտնում տերությունների դեսպաններին: Ընդհանուր քննիչների հետ ստորագրված հրահանգների կետերի դեմ խիստ դժգոհություն է հայտնում նաև Պ. Նուբարը, որը չէր կարող անտարբերություն ցուցաբերել այդ խնդրում: «Հաշվի առնելով Նուբար փաշայի դիրքորոշումը,- իր հուշերում գրում էր Լ. Վեստենենկը,- չպետք է մոռանալ, որ նա, համտեսելով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 503, ց. 1, գ. 58, ք. 4:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 70:

«հաղթանակի» /բարենորոգումներ խնդրում -Հ. Բ./ հրճվանքն ու փառքը, չէր կարող հանդուրժել, որպեսզի այն ամբողջովին չհանապատասխաներ այն արդյունքներին, որ ձեռք էին բերվել արևմտահայության համար»¹: Ուստի Պ. Նուբարը որոշում է անմիջապես միջոցներ ձեռնարկել տերությունների ուշադրությունը թուրքական իշխանությունների գործած անօրինականությունների վրա հրավիրելու և դրանց դեմն առնելու նպատակով: 1914 թ. հունիսին նա ռուսական կառավարությանն է հղում մի հուշագիր, ուր քննության առնելով Բ. Դռան կողմից խմբագրած ընդհանուր քննիչների իրավասությունների հրահանգներն ու մատնանշելով այն հողվածները, որոնք «կը խեղաթյուրին 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրոյն ոգին և իմաստը», կոչ էր անում չեղյալ հայտարարել դրանք²: Գերմանիայի արտգործնախարար Ա. Յիմմերմանին հղած նման հուշագրում Պ. Նուբարն ընդգծում էր, որ թուրքական կառավարությունը ոչ մի իրավական հիմք չունի միջազգային համաձայնագրի խափանման համար³:

Սակայն չբավարարվելով միայն հուշագրեր ներկայացնելով՝ Պ. Նուբարը որոշում է նորից վերադառնալ Եվրոպա, անձամբ տեսակցել տերությունների ղեկավար շրջանների հետ և հասնել խնդրի դրական լուծմանը: Բացի այդ Պ. Նուբարը մտադրվել էր հանդիպել նաև իրենց անձնական գործերը կարգավորելու համար Կ. Պոլսից Եվրոպա վերադարձած ընդհանուր քննիչների հետ: «Կփափագեմ իրենց ուշադրությունը հրախրել ամենէն ստիպողական միջոցներուն վրայ,- կաթողիկոսին հղած 1914 թ. հունիսի 9-ի նամակում գրում էր նա,- որպեսզի բարենորոգումներու գործադրութիւնը կարենայ տեղի ունենալ նպատագոյն պայմաններուն մէջ՝ խոյս տալով այն դժվարութեններէն, զոր Օսմանեան պաշտոնատարները պիտի չի վարանին յարուցանելու»⁴:

¹ Westenenk L., *Ibid.*, p. 62.

² ՀՀ Մ.Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Նսազարյանի արխիվ, րրք., 3, վավ., 125; ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 64:

³ Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providencce-Oxford, 1995, p. 213.

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 46:

Շուտով ստացվում է նաև կաթողիկոսական թիվ 864 կոնդակը, որով Պ. Նուբարը նորից նշանակվում էր վերջինիս ներկայացուցիչը եվրոպական պետությունների մոտ՝ «վասն յաջող իրագործման բարենորոգմանց Հայաստանի»¹: Այսպիսով, փաստորեն, Պ. Նուբարը վերստանձնում է իր առաքելությունը, որը դեռ մի քանի ամիս առաջ համարում էր ավարտված: Պետք է նշել, որ մինչ այդ իր առաքելությունը շարունակելու խնդրանքներով Պ. Նուբարին դիմել էին Կ. Պոլսի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսն ու Հ. Զավրիելը²: Նույն ոգով էր գրված նաև կաթողիկոսին ուղղված Հ. Մոստիշյանի 1914 թ. փետրվարի 27-ի նամակը, ուր վերջինս առաջարկում էր Պ. Նուբարին հանձնել մնայուն պաշտոն՝ «խոստացված բարենորոգումների բարվոք գործադրությունն անձնապես հսկելու համար»³:

1914 թ. հունիսի սկզբներին ժամանելով Փարիզ՝ Պ. Նուբարը վերսկսում է եվրոպական ղեկավար շրջանների մոտ Հայկական հարցի պաշտպանությանն ուղղված իր գործունեությունը: Նա առաջին հերթին ձգտում էր հասնել ընդհանուր քննիչների հետ կնքված աճուրդային պայմանագրերը չեղյալ հայտարարելուն: Այդ խնդրի շուրջ Պ. Նուբարը նախ հանդիպում է ունենում Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դումերգի հետ, որը, արդարացի համարելով արևմտահայության մտահոգությունները, խոստանում է իր աջակցությունն ու համապատասխան հրահանգներ հղում Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանին: Այնուհետև Պ. Նուբարը մեկնում է Հաագա և հանդիպում նորընտիր ընդհանուր քննիչներից՝ Լ. Վեստենենկի հետ: Պ. Նուբարը կարևորում էր այդ հանդիպումը, քանի որ նրան հնարավորություն էր ընձեռնվում մոտիկից ծանոթանալ այն անձնավորություններից մեկի հետ, որին պետք է վստահվեր հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների իրականացման ղեկավարումն ու վերահսկողությունը: Այդ նկատառումներով էլ Պ. Նուբարը, օգտվելով առիթից, Լ. Վեստենենկի հետ գրուցում է ստանձնվելիք պաշտոնի բնույթի, ձևի և առնվելիք միջոցա-

ռումների, ինչպես նաև այն դժվարությունների ու խոչընդոտների մասին, այդ թվում նաև թուրքական իշխանությունների կողմից հնարավոր հարուցվելիք, որոնց կարող էին հանդիպել ընդհանուր քննիչներն իրենց գործունեության ընթացքում: Մրա հետ մեկտեղ, բնականաբար, չէր կարող խոսք չգնալ թուրքական կառավարության կողմից պարտադրված հրահանգների մասին, որի վերաբերյալ Պ. Նուբարն ապահովեցնում է իր գրուցակցին, որ բոլոր ջանքերը կգործադրի ռուս-թուրքական համաձայնագրի ոգուն համապատասխան դրանք փոփոխելու համար¹: Պ. Նուբարը հասկանում էր, որ այդ խնդրում հաջողության հասնելու համար անհրաժեշտ է ձեռք բերել գերմանական և ռուսական կառավարությունների աջակցությունը, որոնք կարող էին ճնշում գործադրել Բ. Դռան վրա: Այդ նկատառումներով էլ նա Հաագայից անմիջապես մեկնում է Բեռլին և հանդիպում Ա. Յիմմերմանի հետ: Զրույցի ժամանակ Պ. Նուբարն իր անհանգստությունն է հայտնում թուրքական կառավարության կողմից ընդհանուր քննիչների իրավասությունների սահմանափակման կապակցությամբ: Ա. Յիմմերմանը խոստանում է, որ գերմանական կառավարությունը միջոցներ կձեռնարկի ընդգծելու համար ընդհանուր քննիչների դիրքի միջազգային բնույթն ու թույլ չի տա, որպեսզի նրանք վերածվեն սովորական թուրքական պաշտոնյաների²: Բեռլինում անհրաժեշտ հավաստիացումները ձեռք բերելուց հետո, Պ. Նուբարը 1914 թ. հունիսի 12-ին ժամանում է Պետերբուրգ: Սա, եվրոպական երկրներում կաթողիկոսի պատվիրակի առաքելության ստանձնումից ի վեր, Պ. Նուբարի առաջին այցն էր Ռուսաստան: Պ. Նուբարին ընդունում են արտգործնախարարության մերձավորարևելյան բաժնի վարիչ իշխան Տրուբեցկոյն ու արտգործնախարար Ս. Սազոնովը: Նրանք հայտարարում են, որ ռուսական կառավարությունը չի ճանաչում ընդհանուր քննիչների հետ կնքված պայմանագրերի այն կետերը, որոնք հակասում են 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրին և ամեն ինչ կանեն դրանք չեղյալ հայտարարելու համար: Այդ իմաստով համապատասխան հրահանգներ են տրվում Մ. Գիրսին: Մրա հետ մեկտեղ Պ. Նուբարին հավաստիացնում են, որ այսուհետև Ռու-

¹ Նույն տեղում, p. 59:

² Stu, ADNA, Liassel/2, p. 94.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 63, ք. 1:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 61; Westenenk L., Ibid., p. 61.

² Westenenk L., Ibid., p. 63.

ասատանը մշտապես հանդես կգա արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությանը: Այսպես, Ս. Մազունովն ընդգծում է, որ ի տարբերություն իշխան Լորանովի ժամանակների /XIX դ. 90-ական թթ. - Հ. Բ./ հայերի հանդեպ ռուսական կառավարության քաղաքականությունն արմատապես փոխվել է¹: Ռուսական կառավարության հետ վարած բանակցությունների արդյունքները բավականին հուսադրող են թվում Պ. Նուբարին: Կաթողիկոսին հղած 1914 թ. հունիսի 15-ի նամակում նա գրում էր. «Պետերբուրգում ամենաբարյացակամ ապահովություններ ստացա, որ ռուսական կառավարությունն երբեք չպիտի զլանա իր բարձր պաշտպանությունը ցույց տալ հայերին և վճռակաճորեն պիտի պահանջի մեր բարենորոգումների գործադրությունը՝ ամենակատարյալ կերպով»²:

Պետերբուրգում Պ. Նուբարը ջերմ ընդունելության է արժանանում տեղի հայ գաղութի կողմից: «Մեր գաղութը,- Պ. Նուբարին հղած 1914 թ. հունիսի 22-ի նամակում գրում էր Հ. Չավրիկը,- շատ ուրախացավ Ձեր այցով, քանզի այն համընկավ հոգեբանական պահի հետ և ունեցավ լուրջ և գործնական հետևանքներ»³: Պ. Նուբարի պատվին կազմակերպվում են ճաշկերույթներ, որոնց, բացի գաղութի ներկայացուցիչներից /Մ. Պապաջանյան, Գ. Տիգրանյան, Ն. Ադոնց, Մարտիան, Ալ. Պապովյան/, մասնակցում էին նաև ռուս հասարակական-քաղաքական գործիչներ /Պ. Միլյուկով, Մ. Կովալսկի/: Ներկաները բարձր են գնահատում Պ. Նուբարի արժանիքներն ու Հայկական հարցին ի նպաստ նրա ծավալած գործունեությունը⁴:

Բեռլինում և Պետերբուրգում ստացած երաշխիքների մասին Պ. Նուբարն շտապում է տեղեկացնել Լ. Վեստենենկին: Նրա համար շատ կարևոր էր, որպեսզի ընդհանուր քննիչները չհուսահատվեին և համոզված լինեին, որ իրենց գործունեության ընթացքում մշտապես կվայելեն տերությունների աջակցությունը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 62:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, ք. 62:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 146:

⁴ Sbu, «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, N 135:

Պետերբուրգում Պ. Նուբարի վարած բանակցությունները ճակատագրորեն եղան նրա՝ որպես կաթողիկոսի պատվիրակի, վերջին ձեռնարկը, որն ուղղված էր տերությունների դեկավար շրջանների մոտ պաշտպանելու արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջները: Դեպքերի հետագա զարգացումները, դժբախտաբար, վերջնականապես խափանեցին այդ ուղղությամբ ձեռք բերված թեկուզ և չնչին հաջողությունները:

Չնայած Պ. Նուբարին տրված խոստումներին և հավաստիացումներին, տերությունները գործնականում գրեթե ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում ընդհանուր քննիչների իրավունքների պաշտպանության համար: Եվրոպայի նման անտարբեր վերաբերմունքը նպաստում էր բարենորոգումների իրականացման խափանմանն ուղղված թուրքական կառավարության հետևողական ջանքերին: Այդ իմաստով ակտիվ աշխատանք էր տարվում հայկական վիլայեթներում: Այսպես, բոլոր թափուր պաշտոններում, ոստիկանությունում ու ժանդարմերիայում նշանակվում էին մահմեդականներ, դատարանների կողմից հողային վեճերը լուծվում էին ի վնաս հայերի, ավելանում էր մոտաջիրների հոսքը, տեղերում ծավալվում էր հակահայկական քարոզչություն¹: Սրա հետ մեկտեղ զանազան պատրվակներով ձգձգվում էին Կ. Պոլիս ժամանած ընդհանուր քննիչների օգնականների նշանակման և նրանց՝ իրենց պաշտոնատեղիները մեկնելու հետ կապված հարցերի լուծումը: Ի վերջո 1914 թ. հուլիսի կեսերին առաջին սեկտորի /Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքիի վիլայեթներ/ ընդհանուր քննիչ նշանակված Ն. Հոֆֆը մեկնում է Վան: Իր պաշտոնատեղին էր պատրաստվում մեկնել նաև երկրորդ սեկտորի /Էրզրումի, Տրապիզոնի, Մերաստիայի վիլայեթներ/ ընդհանուր քննիչ՝ Լ. Վեստենենկը: Սակայն հայկական բարենորոգումներին այս անգամ էլ վիճակված չէր իրականություն դառնալու: Թուրքական կառավարությունը, պատճառ բռնելով 1914 թ. օգոս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 503, ց. 1, գ. 58, ք. 8-9; ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 100-105; Մարտիրոսյան Մ., Հայկական բարենորոգումների իրագործման ծախսողունը Օսմանյան կայսրությունում 1914 թ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1989, N 3, էջ 177-178:

տոսի I-ին սկսված առաջին համաշխարհային պատերազմը, չեղյալ է հայտարարում դրանց գործադրությունը: Այսպիսով, հունվարի 26-ի ռուս-բուրքական համաձայնագիրը, ինչպես և Հայկական հարցին վերաբերող նախորդ վավերագրերը, մնում է թղթի վրա: Իրենց հերթին երիտթուրքերն էլ, օգտվելով պատերազմի ընձեռած հարմար առիթից, դիմում են Հայկական հարցի լուծման իրենց փորձված մեթոդին և իրականացնում արևմտահայության ցեղասպանությունը: «Աննախատեսելի չէր,- իր հուշերում գրում էր Ջավեն պատրիարքը,- որ իթքիհատը միայն բարենորոգմանց առկախումով պիտի չգոհանար, այլ պիտի ուզեր այլապես ալ վրեժ լուծել հայերէն»¹:

Առաջին աշխարհամարտի բռնկումով, փաստորեն, ավարտվում է եվրոպայում Հայկական հարցի պաշտպանության ուղղությամբ Պողոս Նուբար Փաշայի գործունեության առաջին փուլը: Այն տևեց մոտ 2 տարի, որի ընթացքում նա «մեծ ձեռնհասությամբ, զոհողություններով և կամքի ու մտքի հազվագյուտ ձիրքերով վարեց իրեն հանձնված այնքան բարդ ու փափուկ պաշտոնը»²: Պատմական այդ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում Պ. Նուբարը եռանդուն ջանքեր գործադրեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման խնդրում մեծ տերությունների աջակցությունն ու օժանդակությունը շահելու ուղղությամբ: Հաջողության հասնելու համար նա եվրոպական ղեկավար շրջանների հետ ունեցած հանդիպումների, նրանց հղած դիմումների, հուշագրերի, տպագրած հոդվածների հիմքում դրեց շահագրգռելու քաղաքականությունը, բարենորոգումների իրագործումը սերտորեն կապելով և քիսեցնելով տերությունների քաղաքական, տնտեսական շահերից ու հետաքրքրություններից՝ մատնանշելով այն վտանգները, որոնք կառաջանային հայերի արդարացի և համեստ պահանջները չբավարարելու դեպքում: «Պ. Նուբարի աշխատանքի էությունը,- գրում էր Վ. Մալեզյանը,- կայանում էր փոխադարձ շահեր փնտրելու և ցույց տալու, փոխնիփոխ համոզելու և հաղթանակելու

մեջ»¹: Եվ այդ ջանքերն ապարդյուն չանցան և որոշակիորեն նպաստեցին տերությունների և հատկապես Գերմանիայի ղեկավար շրջանների տրամադրությունների և վերաբերմունքի մասնակի փոփոխմանը հօգուտ բարենորոգումների իրագործման: Ավելի մեծ արդյունք ակնկալելն անիմաստ էր: Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ Պողոս Նուբարը և ընդհանրապես XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հայ դիվանագետները, անկախ պետականության բացակայության պայմաններում, գուրկ էին անհրաժեշտ հովանավորությունից և աջակցությունից: Դրանով էր բացատրվում նաև նրանց անհաջողությունները, թերացումներն ու սխալները:

Չնայած բարենորոգումների իրականացման փորձի ձախողմանը, պայքարն արևմտահայերի արդարացի պահանջների համար ամենևին էլ չդադարեց: Պատերազմի հետևանքով տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունները նոր հնարավորություններ են ստեղծում Հայկական հարցի լուծման համար: Ստեղծված պայմաններում նորից առաջնային է դառնում դաշնակից պետությունների մոտ /Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա/ հայանպաստ գործունեության ծավալման անհրաժեշտությունը: Իսկ ով կարող էր հաջողությամբ գլուխ բերել այդ առաքելությունը, եթե ոչ տվյալ ասպարեզում մեծ փորձ ձեռք բերած, Հայկական հարցին քաջատեղյակ, եվրոպական ղեկավար շրջաններում լայն կապեր ու ծանոթություններ ունեցող և հեղինակություն վայելող Պողոս Նուբար Փաշան: Ուստի պատահական չէ, որ Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսի խնդրանքով, նա 1915թ. ապրիլին, նորից ստանձնելով Հայ Ազգային Պատվիրակության ղեկավարությունը /որի կազմը հետագայում փոփոխվեց/, նոր թափով ու եռանդով շարունակում է եվրոպական երկրներում արևմտահայության պահանջների պաշտպանի իր նվիրական առաքելությունը:

¹ Ջաեն Արքեպիսկոպոս, 6շվ. աշխ., էջ 49:

² «Ազգ», Բոստոն, 1914, N 37:

¹ «Միութիւն», Կահիրե, 1914, N 28:

Խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով աղբյուրների և գրականության համակողմանի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգելու հետևյալ եզրակացությունների՝

1) 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում արքուլ-համիդյան բռնակալության տապալումով և երիտթուրքերի՝ իշխանության գլուխ անցնելով արևմտահայերի նկատմամբ իրականացվող հալածանքներն ու բռնությունները ոչ միայն չդադարեցին, այլ ավելի մեծ չափերի հասան: Դա ստիպեց վերջիններիս ուղիներ որոնել իրենց կացությունը բարելավելու համար: Օգտվելով 1912 թ. Բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությամբ ստեղծված նպաստավոր պայմաններից՝ հայ ղեկավար շրջանները որոշեցին տերություններին հիշեցնել դեռևս Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված և այդպես էլ չիրականացված հանձնառությունների մասին և նորից միջազգային դիվանագիտության սեղանի վրա դնել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման հարցը: Թեև արևմտահայոց խնդրի բարեհաջող լուծման հույսերը մեծամասամբ կապվում էին Ռուսաստանի հետ, այնուամենայնիվ ակնհայտ էր, որ ստեղծված աշխարհա-քաղաքական պայմաններում մյուս տերությունները, որոնք հսկայական շահեր ունեին Օսմանյան կայսրությունում, չէին կարող անտարբեր գտնվել նրա արևելյան տիրույթներում կատարվող իրադարձությունների հանդեպ: Ուստի կարևորվում էին արևմտահայերի կացությունը բարելավելու խնդրանքներով դիմումները բոլոր մեծ տերություններին: Այդ նկատառումով էլ Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը, նախօրոք ստանալով ռուսական կառավարության հավանությունը, Լոնդոնում առաջիկայում գումարվելիք խաղաղության կոնֆերանսում արևմտահայության պահանջները ներկայացնելու և պաշտպանելու առաքելությունը 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի իր կոնդակով հանձնում է եգիպտահայ ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ

Պողոս Նուբար Փաշային: Պ. Նուբարի ընտրությունը լավագույնն էր, քանի որ նա օժտված էր այն բոլոր հատկություններով, որոնք անհրաժեշտ էին վստահված պաշտոնը գլուխ քերելու և ամենախարմար անձնավորությունն էր մման առաքելությունը ստանձնելու համար: Որպես իրեն աջակից Պ. Նուբարն ընտրեց մի քանի ձեռնհաս անձնավորությունների, որով և կազմավորեց Հայ Ազգային Պատվիրակությունը: Սակայն շնայած պատվիրակության գոյությանը, այնուամենայնիվ ստանձնված առաքելության կատարման ամբողջ ծանրությունն ընկավ դրա նախագահի ուսերին:

2) Պողոս Նուբարը հստակորեն պատկերացնում էր, թե ինչ միջոցների է անհրաժեշտ դիմել հետապնդվող խնդրի լուծմանը նպաստելու համար և ուներ այդ իմաստով ծավալվելիք գործողությունների որոշակի ծրագիր: Նա համոզված էր, որ ստեղծված պայմաններում միայն եվրոպական վերահսկողությամբ բարենորոգումների իրականացման պահանջներն էին, որոնց բավարարմանը հնարավոր էր հետամուտ լինել: Իսկ այդ խնդրում տերությունների աջակցությանը հասնելու համար Պ. Նուբարը փորձեց նրանց շահագրգռել, ոչ թե առաջ քերել մարդասիրությունն ու կարեկցանքը: Նա ջանք չխնայեց ցույց տալու և հիմնավորելու, որ միայն հայկական բարենորոգումների իրականացմամբ հնարավոր կլինի պահպանել Օսմանյան կայսրության և հատկապես նրա արևելյան տիրույթների տարածքային անձեռնմխելիությունը, հանգամանք, որում տվյալ պահին շահագրգռված էին բոլոր մեծ տերությունները: Հետապնդվող խնդրի դրական լուծման համար Պ. Նուբարը կարևոր էր համարում, որ հայկական վիլայեթների բարեկարգման մեջ թուրքական իշխանությունները տեսնեն իրենց շահը և այդ միջոցին դիմեն ոչ թե արտաքին ճնշման տակ, այլ՝ գիտակցելով դրա անհրաժեշտությունը: Հաշվի առնելով Թուրքիայի դեմ զինված պայքարի կազմակերպման համար ստեղծված անբարենպաստ պայմանները՝ Պ. Նուբարը Հայկական հարցի լուծման նման եղանակին դիմելը տվյալ պահին համարում էր վնասակար, համոզված լինելով, որ

այն ոչ միայն հաջողություն չի ունենա, այլև արևմտահայությանը կզցի ծանր և վտանգավոր կացության մեջ:

3) Տեղեկանալով ռուսական կառավարության դիրքորոշմանը, ըստ որի աննպատակահարմար էր համարվում բալկանյան ճգնաժամի պայմաններում Հայկական հարցի արծարծումը՝ Պ. Նուբարը հրաժարվեց արևմտահայության բարենորոգչական պահանջները խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելու մտադրությունից: Նա համակերպվեց այդ, թեկուզ և ոչ հուսադրող հրահանգին՝ գիտակցելով Հայկական հարցի դրական լուծման խնդրում Ռուսաստանի ունեցած կարևոր դերն ու այդ պատճառով նրա կարգադրություններին հետևելու անհրաժեշտությունը: Ստեղծված պայմաններում Պ. Նուբարն իր ջանքերը նպատակաուղղեց տերությունների կառավարություններին և հասարակական շրջաններին արևմտահայոց խնդրի լուծմամբ շահագրգռելուն: Ֆրանսիական և անգլիական իշխանավորների հետ ունեցած հանդիպումներով, եվրոպական ազդեցիկ թերթերում տպագրած հոդվածներով և կարդացած բանախոսություններով նա մեծապես նպաստեց բարենորոգումների հարցի նկատմամբ համակրական վերաբերմունքի ստեղծմանը, այն արթուն պահելուն և մոտակա քննարկման համար հող նախապատրաստելուն:

4) Հայկական հարցի լուծման նախաձեռնությունն իրեն վերապահելու համար ռուսական կառավարությունը, հայերի պահանջների հիման վրա կազմելով բարենորոգումների ծրագիր, այն ներկայացրեց մյուս տերությունների քննարկմանը: Սակայն Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների համառ դիմադրության պատճառով դրա ընդունումը ձախողվեց: Այդ իրողությունը հարկադրեց Պ. Նուբարին իր ջանքերը կենտրոնացնել հայկական բարենորոգումների իրականացման խնդրում գերմանական իշխանությունների համակրանքը շահելուն: Այդ նկատառումով նա Գերմանիայի արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Յիմներմանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նույնիսկ վերապահ դիրք գրավեց Ռուսաստանի հանդեպ՝ փորձելով փարատել

արևմտահայերի ռուսասեր զգացումը քեր ունենալու և ռուսական նվաճողական ձգտումներին ծառայելու վերաբերյալ գերմանական դեկավարության կասկածները: Սրա հետ մեկտեղ Պ. Նուբարը հիմնավորեց բարենորոգումների պահանջների օրինականությունն ու մասնանշեց այն բարդությունները, որոնք կարող են առաջանալ դրանց մերժման դեպքում: Պ. Նուբարի ձեռնարկները որոշակիորեն նպաստեցին գերմանական դեկավար շրջանների ընդդիմության թուլացմանն ու ռուսական կողմի հետ բարենորոգումների վերաբերյալ նոր, փոխզիջումային ծրագրի շուրջ համաձայնության հաստատմանը:

5) Տեսնելով 1913 թ. հոկտեմբեր – 1914 թ. հունվար ամիսներին ռուս-թուրքական բանակցությունների ընթացքում հայկական բարենորոգումների իրականացման դեմ Բ. Դռան ցուցաբերած համառ կեցվածքը՝ Պ. Նուբարը եկավ այն համոզման, որ դրական արդյունքի ակնկալման համար անհրաժեշտ էր ճնշում գործադրել վերջինիս վրա: Այդ իմաստով նա արդյունավետ էր համարում տերությունների կողմից Թուրքիային տրվելիք փոխառությունների պայմանավորումը բարենորոգումների իրականացմամբ: Այդ խնդրում բոլոր տերությունների դեկավար շրջանների համաձայնությունն ապահովելուն էլ, թեև անարդյունք, ուղղվեցին Պ. Նուբարի բոլոր ջանքերը: Նա փորձեց ցույց տալ, որ Արևմտյան Հայաստանում տիրող անիշխանության պայմաններում, որը սպառնալիք է Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը, հնարավոր չէ ապահովել Թուրքիայում ներդրած գումարների և տրամադրված փոխառությունների անվտանգությունը:

Հայկական հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարն ի վերջո ավարտվեց 1914 թ. հունվարի 26-ին հայկական բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումով: Արևմտահայոց խնդրի այդ հանգուցալուծման մեջ իր ուրույն տեղն ու դերն ուներ նաև Պողոս Նուբարը՝ շնորհիվ այն եռանդուն գործունեության, որ նա դիվանագիտական մեծ հմտությամբ

ծավալեց եվրոպական երկրներում: Չթաքցնելով հանդերձ իր ափսոսանքը, որ արված գիջումների պատճառով համաձայնագրում տեղ չեն գտել մի շարք էական կետեր՝ նա լավատեսությամբ էր լցված արևմտահայության ապագայի հանդեպ և միամտորեն կարծում էր, որ թուրքական կառավարությունն անշեղորեն կյանքի կկոչի նախատեսվող միջոցառումները:

6) Բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ համաձայնության հաստատումից հետո առաջնային դարձավ հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցը: Ռուսական կառավարության առաջարկությամբ այդ գործընթացին ակտիվորեն մասնակցեց նաև Հայ Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պ. Նուրարը: Շնորհիվ եվրոպական հասարակական-քաղաքական շրջաններում ունեցած լայն կապերի և ծանոթությունների՝ նրան հաջողվեց գտնել քելգիացի երկու ձեռնհաս անձնավորությունների, որոնք ընդգրկվեցին տերությունների կողմից կազմված ընդհանուր քննիչների պաշտոնի քեկնածուների ցուցակում: Ընտրությունն ի վերջո կանգ առավ հոլանդացի Լ. Վեստենենկի և նորվեգիացի Ն. Հոֆֆի վրա, որոնց թուրքական կառավարությունը զցեց իր ազդեցության տակ և զգալի չափով սահմանափակեց նրանց իրավասությունները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվրոպական դիվանագիտության մոտ ծավալած գործունեության ընթացքում Պողոս Նուրար Փաշան ցուցաբերեց դիվանագիտական տաղանդ, ստանձնած առաքելության հաջողության համար ներդրեց ունեցած հնարավորություններն ու կարողությունները՝ նպաստելու արևմտահայության բարենորոգչական պահանջների բավարարմանը և ամբողջովին արդարացրեց իր վրա դրված բոլոր հույսերն ու սպասումները: Մակայն ստեղծված աշխարհաքաղաքական կացությունը, մեծ տերությունների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունները, արևմտահայերի ողբալի կացության նկատմամբ դրսևորած անտարբերությունն ու թուրքական իշխանությունների որդեգրած քաղաքակա-

նությունը վերջնականապես խափանեցին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ գործադրելու խնդրի լուծումը: Օգտվելով առաջին աշխարհամարտի բռնկումից՝ երիտթուրքերը ոչ միայն չեղյալ հայտարարեցին վերոհիշյալ համաձայնագիրը, այլև իրականացրեցին արևմտահայության ցեղասպանությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

I. Սկզբնաղբյուրներ

Ա) Արխիվային նյութեր

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ /ՀԱԱ/

1. ֆ. 57, ց. 5, զգ. 15, 18, 19, 20, 23, 26, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 43, 46, 47, 53, 57, 58, 62, 63:

2. ֆ. 113, ց. 3, զ. 1172:

3. ֆ. 430, ց. 1, զ. 26:

4. ֆ. 503, ց. 1, զգ. 53, 55, 58:

2. Հայաստանի Հանրապետության Ե. Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի Թանգարան /ՀՀ ԳԱԹ/

1. Արշակ Չոպանյանի ֆ., զգ. 690/IV, 2451/ I, 2453/ I, 4758, 4762, 4763, 6557, 7456, 7458:

2. Գրիգոր Զոհրապի ֆ., զգ. 67, 91:

3. Համբարձում Առաքելյանի ֆ., զգ. 206, 458/ II, 1022, 2094, 2095:

4. Վահան Մալեգյանի ֆ., զգ. 48, 52, 123ա, 430/6, 452ա, 452բ, 531ժգ, 714, 738, 742:

3. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան

1. Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, քոթ. 3, վավ. 99, 104, 105, 109, 125:

2. Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 238, վավ. 64, 168:

4. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտ /ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

1. Լեոյի անձնական արխիվ, ֆ., 1, ց. 1, զգ. 206, 211:

5. Архив Внешней Политики России /АВПР/

1. ֆ. Политархив, дд. 3459, 3460, 3462, 3465, 3472, 3473, 3484.

6. Bibliotheque d'Armenologie Nubar de l'UGAB, Paris, Archives de la Delegation Nationale Armenienne 1913-1923 /ADNA/

1. Liasse 1/1 – Correspondance juin – novembre 1913.

2. Liasse 1/2 – Correspondance novembre 1913 – fevrier 1914.

7. Dr. Johannes – Lepsius – Archiv an der Martin – Luther
Universität Halle – Wittenberg /LAH/

1. 1719.

2. 1726.

Բ) Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) հայերեն

1. Լազեան Գ., Հայաստանը եւ հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրէ, 1942:

2. Լեօ, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915:

3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, Ջ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972:

4. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան, 1991:

բ) ռուսերեն

5. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/. Материалы политического архива Министерства

Иностранных Дел Кайзеровской Германии, под ред. В. Микаеляна, Ереван, 1995.

6. Будущее устройство Армении по официальным документам Оранжевой книги, трактующей Реформы в Армении, Петроград, 1915.

7. Германские источники о геноциде армян. Период первой мировой войны. Сборник документов и материалов в 2-х томах, под ред. С.Степаняна, том 1, Ереван, 1991.

8. Материалы по истории франко-русских отношений за 1910-1914 гг., Сборник секретных дипломатических документов бывшего Императорского Российского Министерства Иностранных Дел, Москва, 1922.

9. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года, Петроград, 1915.

10. Сборник договоров России с другими государствами /1856-1917/, под ред. Е.Адамова, Москва, 1952.

գ) այլ լեզուներով

11. Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, ed. by V.Ghazarian, Waltham, 1996.

12. Ohandjanian A., K.u.K. Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven, Band I, 1912-1914, Wien, 1988.

II. Աշխատություններ

ա) հայերեն

1. Ալադյան Ա., Մինաս Չերազ. Իր կյանքը և գործը, Կահիրե, 1927:

2. Ալադյան Ա., Պատմություն Մալաթիո հայոց, Բեյրութ, 1961:

3. Ալադյան Ա., Արարական Միացեալ Հանրապետութեան Եզիպտոսի նահանգը և հայերը /սկզբէն մինչեւ մեր օրերը/, Գահիրե, 1960:

4. Աղաթօն Ե., Կեանքիս յիշատակները, Ժընև, 1931:

5. Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

6. Աճառյան Հ., Տաճկահայոց հարցի պատմությունը /սկզբից մինչև 1915 թ./, Նոր-Նախիջևան, 1915:

7. Անանուն Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հտ. 3 /1901-1918/, Վենետիկ, 1926:

8. Ատոմ, Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914:

9. Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917, Երևան, 1969:

10. Բարզէն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պօղոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914:

11. Բիրատ Ս., Արեւելյան խնդիր եւ Հայկական հարց, Կ. Պոլիս, 1919:

12. Գարո Ա., Ապրված օրեր, Բոստոն, 1948:

13. Գարուաշեան Ա., Նիւթեր Եզիպտոսի հայոց պատմութեան համար, հտ. Ա, Գահիրե, 1943:

14. Գարուաշեան Ա., Նիւթեր Եզիպտոսի հայոց պատմութեան համար, հտ. Գ, Պատմութիւն եզիպտահայ բարերարներու եւ կրթական հաստատութիւններու, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1987:

15. Գեղամեանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում /Հայկական հարցի եօթերորդ շրջանը/, Բաքու, 1916:

16. Զաւեն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս. Վաւերագրեր և վկայութիւններ, Գահիրե, 1947:

17. Զարդարեան Վ., Յիշատակարան /1512-1933/, հտ. Գ, Գահիրե, 1934:

18. Զերտուշտ, Նուպար փաշա իշխան Նուպարեան. Ծագումն եւ կենսագրութիւն, ա.տ., 1920:

19. Զօհրապ Գ., Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լրյախն տակ, Պէյրութ, 1973:

20. Թէրզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939:

21. Թովուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն /1805-1952/, Երևան, 1978:

22. Իզմիրլեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս /քննական տեսութիւն/, Պէյրութ, 1964:

23. Լեո, Անցյալից /հուշեր, թղթեր, դատումներ/, Թիֆլիս, 1925:

24. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հտ. Բ, Փարիզ, 1935:

25. Լեփսիուս Հ., Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919:

26. Խաչատրյան Ա., Բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ. և Գերմանիայի քաղաքականությունը Թուրքիայում 20-րդ դարի սկզբին /թեկնածուական ատենախոսություն/, Երևան, 2000:

27. Խաչատրյան Հ., Պետրոսյան Տ., Հայկազունք /հայ զորավարներ, ռազմական, պետական գործիչներ, դիվանագետներ/, Երևան, 2002:

28. Կարապետյան Ն., Հայկական բարենորոգումների խնդիրը 1912-1914 թթ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 6, Երևան, 1981:

29. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը /XIX-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ./, Երևան, 1999:

30. Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965:

31. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ /19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ./, գիրք առաջին, Երևան, 1982:

32. Համբարյան Ա., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում /1908-1914/, Երևան, 1979:

33. Հուշամատյան Պօղոս Նուպար փաշայի, Լոս Անջելես, 1986:

34. Ղամբարյան Ա., Հայկական հարցը 1912-1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան /թեկնածուական ատենախոսություն/, Երևան, 2000:

35. Մալեգեան Վ., Ճամբուս վրայ /Յուշաքաղ/, Բարիզ, 1950:

36. Մալեգեան Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Ա, Փարիզ, 1954:

37. Մալեգեան Վ., Ճամբուս ծայրը, հտ. Բ, Փարիզ, 1955:

38. Մելքոնյան Է., Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Երևան, 1999:

39. Նուպար եւ Նուպարաշէն, Փարիզ, 1929:

40. Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան /1906-1913/, Գահիրէ, 1913:

41. Զորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հտ Գ, /1908-1922/, Պէյրութ, 1975:

42. Զօպանեան Ա., Հայաստանը թուրք լուծին տակ, Պոստոն, 1918:

43. Պաստրմաճեան Հ., Հայոց պատմութիւն, հտ. Բ, Անթիլիաս, 1958:

44. Պօղոսեան Ս., Պօղոս Նուբար Փաշա. Ազգային գործիչը, Երևան, 2004:

45. Սապահ-Գյուլյան Ս., Պատասխանատուները, Բէյրութ, 1974:

46. Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, 1964:

47. Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ ազգային սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում /1860-1910/, հտ. Ա, Թիֆլիս, 1912:

48. Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997:

49. Սերոբեան Մ., Դիտումներ և դատումներ /Էջեր օրագրես/, Պէյրութ, 1932:

50. Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով. Վերլուծումներ Հայկական հարցին շուրջ, Պահիրե, 1948:

51. Սերոբյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:

52. Միմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա., Երևան, 1996:

53. Միմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

54. Միմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

55. Սրենց Մ., Օրմանեան հանրային խղճին եւ դատաստանին առջեւ, Կ. Պոլիս, 1913:

56. Վահան Մալեգեանի կեանքն ու գործը. Յուշամատեան իր ութսուեանեակին առթիւ /1871-1951/, Փարիզ, 1951:

57. Վրացյան Մ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

58. Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հտ. Բ, Պէյրութ, 1952:

59. Բօնբանսոն Լ. տը, Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913:

60. Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ /Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին/, Երևան, 1997:

61. Օտեան Ե., Պօղոս Փաշա Նուպար /կենսագրական նօթեր/, Կ. Պոլիս, 1913:

62. Օտյան Ե., Երկերի ժողովածու, հտ. 4, Երևան, 1962:

63. Օրմանեան Մ., Խոհր եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929:

բ) ռուսերեն

64. Аветян А., Германский империализм на Ближнем Востоке, Москва, 1966.

65. Акопян С., Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967.

66. Джемаль Паша, Записки 1913-1919, Тифлис, 1923.

67. Коджоян Р., Русская дипломатия и проблема реформ в Западной Армении накануне первой мировой войны /кандидатская диссертация/, Ереван, 1990.

68. Контансон Л. де, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, Москва, 1914.

69. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX - начале XX веков, Ереван, 1988.

70. Лазарев М., Курдский вопрос /1891-1917/, Москва, 1972.

71. Манделыштам А., Младотурецкая держава, Москва, 1915.

72. Мартиросян М., Армянский вопрос и русская дипломатия в 1912-1914 гг. /кандидатская диссертация/, Ереван, 1990.

73. Милюков П., Воспоминания, том 2, /1859-1917/, Москва, 1990.

74. Могилевич А., Айрапетян М., На путях к мировой войне 1914-1918 гг., Ленинград, 1940.

75. Новичев А., Очерки экономики Турции до первой мировой войны, Москва-Ленинград, 1937.

76. Сазонов С., Воспоминания, Москва, 1991.

77. Степанян С., Армения в политике империалистической Германии /конец XIX — начало XX века/, Ереван, 1975.

գ) այլ լեզուներով

78. Buxton H., N., Travel and Politics in Armenia, London, 1914.

79. Dadrian V., The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Oxford, 1995.

80. Hovannisian R., Armenia on the Road to Independence, Los Angeles, 1974.

81. Karal E., Armenian Question /1878-1923/, Ankara, 1975.

82. Koçuş S., Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkiler, Istanbul, 1990.

83. Nassibian A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, New-York, 1984.

84. Nubar B., Note sur la Question Armenienne, Paris, 1916.

85. Uras E., The Armenians in History and the Armenian Question, Istanbul, 1988.

III. Պարբերական մամուլ

Ա) Թերթեր

ա) հայերեն

1. Ազատամարտ, Կ.Պոլիս, 1913:

2. Ազգ, Բոստոն, 1913-1914:

3. Արմենիա, Մարսել, 1914:

4. Ասպարեզ, Ֆրեզնո, 1913:

5. Բիւզանդիոն, Կ.Պոլիս, 1913:

6. Գրոշակ, Ժնև, 1914:

7. Ժամանակ, Կ.Պոլիս, 1912-1913:

8. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1913-1914:

9. Հայրենիք, Բոստոն, 1913:

10. Հնչակ, Փարիզ, 1914:

11. Հորիզոն, Թիֆլիս, 1912-1914:

12. Մշակ, Թիֆլիս, 1912-1914:

13. Յոսարեր, Կահիրե, 1913-1914:

14. Նոր Հայաստան, Կ.Պոլիս, 1918, 1919:

բ) ռուսերեն

15. Новое время, С.-Петербург, 1913.

Բ) Ամսագրեր

ա) հայերեն

1. Անահիտ, Փարիզ, 1930:

2. Արարատ, Էջմիածին, 1914:

3. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1983, 1989:

4. Եզրիպտահայ տարեցույցը, Կահիրե, 1914:

5. Էջմիածին, Էջմիածին, 1965:

6. Հայրենիք, Բոստոն, 1927, 1932:

7. Միութիւն, Կահիրե, 1914:

8. Պատմա - քանասիրական հանդես, Երևան, 1992, 2000:

9. Վէմ, Փարիզ, 1933, 1934:

բ) անգլերեն

10. The American Historical Review, New-York, 1948.

11. Armenian Review, Boston, 1986.

IV. Հոդվածներ

ա) հայերեն

1. Խատիսյան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», ամսագիր, 1932, N 11:

2. Հակոբյան Մ., Նախափորձ Նուպարյան տոհմագրության, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1983, N 2:

3. Ղամբարյան Ա., Գիվանագիտական պայքարը Հայկական հարցի շուրջ և Անգլիայի քաղաքականությունը /1913 թ. երկրորդ կես/, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 2000, N 2:

4. Մարտիրոսյան Մ., Հայկական բարենորոգումների իրագործման ձախողումը Օսմանյան կայսրությունում 1914 թ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, N 3:

5. Միքայելյան Ն., Արխիվային նոր նյութեր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի վիճակի մասին /1912-1913 թթ./, «Էջմիածին», 1965, NN Բ-Գ-Գ, Ե-Զ-Է:

6. Ներսիսյան Մ., Հայկական հարցի արծարծումը 1912 թ., «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1992, N 1:

7. Սիրունի Յ., Գիծեր Երուսաղ Օսեանի կեանքէն, «Հայրենիք», ամսագիր, 1927, N 8:

8. Վարանդյան Մ., Վիկտոր Բերար, «Հայրենիք», ամսագիր, 1932, N 5:

9. Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վէմ», 1933, N 1-2; 1934, N 1-2:

բ) ուսերէն

10. Гольц Г., Корхмазян Р., Доктор Иоганнес Лепсиус. Страницы жизни /По материалам архива И. Лепсиуса/, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. XII, Турция, Ереван, 1985.

11. Истягин Л., Экспансия германского империализма в Турции и русско-германские противоречия по армянскому вопросу /1912-1914 гг./, Из истории агрессивной внешней политики германского империализма /Сборник статей/, Москва, 1959.

գ) ալլեգուներով

12. Davison R., The Armenian Crisis 1912-1914, "The American Historical Review", 1948, vol. LIII, N 3.

13. Dussen W. van der, The Question of Armenian Reforms in 1913-1914, "Armenian Review", 1986, vol. 39, N 1.

14. Goltz H., Die "Armenischen Reformen" im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutch-Armenischen Gesellschaft, "75 Jahre Deutch-Armenischen Gesellschaft Festschrift", Mainz, 1989.

15. Westenenk L., Diary Concerning the Armenian Mission, "Armenian Review", 1986, vol. 39, N 1.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇՏԱՆ.....	13
1) Հայկական հարցի վերարժարժումը և տերությունների շահախնդրությունը.....	13
2) Պողոս Նուբար Փաշան և Հայ Ազգային Պատվիրակության կազմավորումը	25
3) Պողոս Նուբարի հայացքներն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ	44
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ	71
1) Պողոս Նուբարի ձեռնարկները հայկական բարենորոգումների քննարկման նախօրյակին	71
2) Պողոս Նուբարի ջանքերը հայկական բարենորոգումների խնդրում մեղմելու Գերմանիայի դիմադրությունը	109
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՋԱՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐԸ /1913 Թ. ՍԵՊՏԵՄԵՐ – 1914 Թ. ՀՈՒՆԻՍ/.....	128
1) Պողոս Նուբարի գործունեությունը ռուս – բուրջական բանակցությունների ընթացքում /1913 թ. սեպտեմբեր – 1914 թ. հունվար/	128
2) Պողոս Նուբարի դերը հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների ընտրության և նրանց իրավասությունների պաշտպանության գործում.....	170
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	190
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՋԱՆԿ.....	196
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	183